

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Ə Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ҺУГУГ СЕРИЈАСЫ

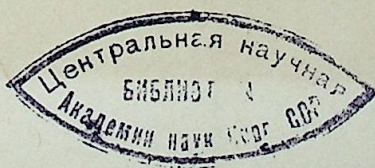
★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

1

1981

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЕЛМ“
БАКЫ—БАКУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (главный редактор),
П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Аслапов, Э. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, Т. М.
Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев
(зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

© Издательство «Эам», 1981 г.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова, 31. Редакция «Известий Академии наук
Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və hüquq серијасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 1

Т. К. МУСАЕВА

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ СОРЕВНОВАНИЕ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА НАВСТРЕЧУ XXVI СЪЕЗДУ КПСС

В строительстве социализма и коммунизма ярко проявилась великая созидательная и воспитательная сила соревнования, его могучее воздействие на все стороны жизни общества. На каждом новом этапе развития страны социалистическое соревнование направляет творческую энергию масс на формирование «новых экономических отношений, нового общества» [1, 13] на решение коренных экономических и социально-политических задач. Новым и важным в развитии социалистического соревнования после XXV съезда партии является его тесная связь с борьбой за повышение эффективности и качества работы.

Социалистическое соревнование в десятой пятилетке приобрело огромный размах, обогатилось новым содержанием.

Одной из актуальных задач, стоящих перед историками, является изучение развития трудовой активности рабочих, рожденной в ответ на решение июньского (1980 г.) Пленума ЦК КПСС о созыве XXVI съезда партии.

Данная статья является первой попыткой осветить развитие социалистического соревнования рабочих промышленности Азербайджана, развернувшегося в период подготовки к XXVI съезду КПСС.

Опираясь на огромное теоретическое наследие В. И. Ленина, в котором важное место уделено вопросам организации и дальнейшего развития социалистического соревнования, Коммунистическая партия и Советское правительство придают важное значение его совершенствованию.

В ежегодно принимаемых постановлениях ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ определены основные моменты организации и развития соревнования в наши дни. Превратившись в гигантское по размаху и глубине творчество народных масс, оно стало активным фактором, постоянно воздействующим на экономический и социальный прогресс всего общества.

Дальнейшее развитие социалистического соревнования и совершенствование его организации являются важнейшим условием успешного претворения в жизнь программы экономического и социально-политического развития страны. В условиях развитого социализма оно поднялось на новую, более высокую ступень, стало массовым, приобрело всенародный характер: более 100 млн. чел. — представители всех классов и социальных групп, всех наций и народностей — участвуют в соревновании [2, 3].

Качественно новой формой социалистического соревнования является движение за коммунистическое отношение к труду. В этом движении участвует более 60 млн. чел. [2, 3].

В Азербайджане, как и в других союзных республиках, социалистическое соревнование стало массовым, могучим социальным фактором мобилизации творческой энергии миллионов тружеников на решение больших и сложных задач, выдвинутых XXV съездом КПСС, XXIX съездом Компартии республики. Существенные изменения произошли в количественном росте соревнующихся.

В 1980 г. в социалистическом соревновании Азербайджана принимает участие более 1578,7 чел., что составляет 92,8% всех работающих [3]. В движении за коммунистическое отношение к труду в 1980 г. участвует более 739,0 чел., что составляет 46,7 к общему числу соревнующихся. Из них 280 333 ударника коммунистического труда, 35 565 бригад, участвующих в этом движении, в том числе 13 790 бригад коммунистического труда; 8 588 цехов, участков, отделений, из них 4 061 цехов, участков, отделений коммунистического труда; 1278 предприятий, учреждений организаций, в том числе 65 предприятий, учреждений, организаций коммунистического труда [3].

Сравнивая с 1975 г., можно отметить, что в 1980 г., число соревнующихся возросло более чем на 507 тыс. чел. и составляет ныне 92,8% от общего количества работающих [4], тогда как в социалистическом соревновании в Азербайджане в 1970 г. принимали участие всего лишь 840 тыс. чел. [5, 286].

Количественный рост соревнующихся — яркое доказательство последовательного подъема трудовой активности масс.

В десятой пятилетке возросли и социальные функции соревнования как средства повышения культурно-технического уровня, сознательности и коммунистической убежденности работников и совершенствования отношений товарищества и сотрудничества между ними, укрепления организованности их совместной деятельности [6, 141].

Решение июньского (1980 г.) Пленума ЦК КПСС о созыве 23 февраля 1981 г. очередного съезда КПСС и решение пленума ЦК Компартии Азербайджана (11 июля 1980 г.) о созыве очередного XXX съезда Компартии Азербайджана 28 января 1981 г. открыли новую страницу в истории развития социалистического соревнования.

Генеральный секретарь ЦК КПСС, Председатель Президиума Верховного Совета СССР Л. И. Брежнев в своем докладе на Пленуме ЦК КПСС подчеркнул, что нужно максимум энергии тому, чтобы успешно выполнить и перевыполнить план завершающего года десятой пятилетки, своевременно ввести в строй пусковые объекты, обеспечить устойчивую работу народного хозяйства в 1981 г. — первом году одиннадцатой пятилетки. Здесь, разумеется, должно сыграть свою роль социалистическое соревнование в честь съезда [7].

Призыв партии нашел горячий отклик у всего советского народа, в том числе и у тружеников Азербайджана. На собрании партийного актива республики (11 июля 1980 г.) было обращено особое внимание на дальнейшее развитие трудового подъема масс, «... еще шире развернуть социалистическое соревнование за достойную встречу XXVI съезда партии, обеспечить повсеместное распространение передового опыта, ценных починов и начинания» [8, 60].

Трудовой подъем рабочих Азербайджана, вызванный июньским (1980 г.) Пленумом ЦК КПСС и июльским (1980 г.) пленумом ЦК КП Азербайджана был продолжением успешной борьбы соревнующихся к юбилейным датам 1980 г. К 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 60-летию Азербайджанской ССР и Компартии Азербайджана за-

вершили по две пятилетки коллективы 250 цехов, смен, участков, бригад, 5,5 тыс. ударников производства. К 1 июля 1980 г. досрочно выполнили задания десятой пятилетки коллективы более 6300 цехов, участков, смен, бригад, свыше 78 тыс. передовиков [8, 12]. Новый импульс трудовому соперничеству придали награждение республики третьим орденом Ленина, сердечное поздравление товарища Л. И. Брежнева в связи с досрочным (в марте месяце) выполнением заданий десятой пятилетки [9, 26]. «Трудящиеся Азербайджана в ходе осуществления исторических решений XXV съезда КПСС обеспечили ежегодные высокие и устойчивые темпы развития экономики. Значительно увеличился вклад Азербайджанской ССР в развитие единого народнохозяйственного комплекса страны. Повысился материальный и культурный уровень жизни трудящихся республики» [10, 150]. Награждение Азербайджанской ССР третьим орденом Ленина является итогом самоотверженной борьбы трудящихся республики за претворение в жизнь намеченных планов. Азербайджанская ССР одиннадцатый год подряд выходит победителем во Всесоюзном социалистическом соревновании и получает переходящие Красные знамена ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ. Решающим фактором, предопределившим достижения республики, явилась целеустремленная организаторская и идеологическая работа Компартии Азербайджана, ее Центрального Комитета, улучшение стиля и методов работы партийных, советских, хозяйственных и общественных организаций, повышение трудовой и политической активности масс.

«Наши успехи — результат вдохновенного труда, широко развернувшегося социалистического соревнования, которое стало настоящей школой хозяйствования, реальной силой в борьбе за повышение эффективности и общественного производства и качества работы». [11, 32].

В обстановке трудовой и политической активности встретили труженики нашей республики, как и все советские люди, постановление ЦК КПСС «О социалистическом соревновании за достойную встречу XXVI съезда КПСС» [12].

В этом постановлении Центральный Комитет партии призвал коммунистов, комсомольцев, трудящихся всех отраслей народного хозяйства ознаменовывать предстоящий съезд высокими достижениями в развитии экономики страны.

Трудовые коллективы Азербайджана брали на себя новые повышенные обязательства. Более 15 тыс. передовых тружеников г. Баку, коллективы 51 предприятия, свыше 800 бригад, участков, цехов решили ко дню открытия съезда выполнить задания двух месяцев, а более 6000 передовиков производства — план первого квартала [13].

Высокие обязательства в честь съезда приняли трудовые коллективы Азизбековского района. Они обязались на десять дней раньше срока выполнить план завершающего года по реализации продукции. Рабочие коллективы и передовики этого района дали слово завершить планы двух месяцев и первого квартала 1981 г. ко дню открытия форума коммунистов страны. Высокие рубежи наметили труженики ВПО «Каспморнефтегазпрома», машиностроители завода «Бакинский рабочий», коллектив Бакинского производственного трикотажного объединения им. Н. Нариманова, строители треста № 4 Минпромстроя республики и многие другие [14].

Новыми достижениями решили встретить XXVI съезд труженики бакинского вагоноремонтного завода им. Октябрьской революции.

Бригада котельщиков Надира Зейналова взяла повышенные обязательства, предусматривающие завершение годового задания ко дню Конституции СССР — к 7 октября, повышение производительности труда на 3,6% против ранее принятых обязательств. Отметив в 1980 г. свое 25-летие со дня присуждения звания предприятия коммунистического труда, труженики завода с новым трудовым подъемом встали на ударную предсезонную вахту [15].

На ударной вахте под девизом «XXVI съезду — 26 ударных недель» энергично трудится коллектив Бакинского сталелитейного завода. Взято повышенное обязательство — план двух месяцев 1981 г. по реализации стального литья выполнить ко дню открытия съезда. 96 передовых рабочих решили к этому сроку завершить план первого квартала [16] и с честью выполняют взятые обязательства. В Сумгаитском первом строительном тресте 15 бригад справились с пятилетним заданием в четыре года. В сентябре 1980 г. они работали в счет января 1983 г. [17].

В первых рядах соревнующихся за достойную встречу форума коммунистов страны идет коллектив производственного объединения по добыче нефти и газа имени XXII съезда КПСС. Труженики Нефтяных Камней решили план двух месяцев 1981 г. выполнить досрочно — ко дню открытия съезда партии, добыть сверх плана 3000 тонн нефти. В сентябре 1980 г. на их сверхплановом счету уже было более 42 тыс. тонн нефти [18], а 3 октября коллектив рапортовал уже о досрочном выполнении социалистических обязательств пятилетнего плана. На конец пятилетки они наметили добыть еще несколько сот тысяч тонн нефти [19].

Высокие рубежи наметил коллектив Бакинского производственного объединения им. Н. Нариманова в честь XXV съезда КПСС и XXX съезда Компартии республики. В ответ на обращение партии о развертывании социалистического соревнования по достойной встрече съезда КПСС здесь было решено в текущем году выпустить сверх плана продукции на 800 тыс. руб., реализовать ее на 1,6 млн. руб., довести удельный вес продукции высшей категории качества до 20,5% [20].

Более 60 цехов, бригад, смен, 600 передовиков производства города Сумгаита стали на ударную вахту в честь съезда партии. В счет взятых обязательств уже в сентябре 1980 г. выпущены тысячи тонн продукции, до 20% к общему объему производства вырос удельный вес изделий с Государственным знаком качества. Десятки передовых смен и бригад борются за право носить почетное звание «Коллектив имени XXVI съезда КПСС» [21].

Одной из передовых бригад, участвующих в социалистическом соревновании за достойную встречу XXVI съезда КПСС является бригада коммуниста Омара Агаева, пропитчика Бакинского электромашиностроительного завода им. 50-летия комсомола Азербайджана. Омар Агаев одним из первых обратился к товарищам с предложением встретить XXVI съезд КПСС и XXX съезд Компартии Азербайджана новыми трудовыми свершениями. Его поддержали во всех бригадах, цехах и на участках предприятия. В сентябре 1980 г. бригада перекрывала ежемесячные задания на 140—150%, сверх нормы выдавая 1000—1200 пакетов для электромоторов.

Коллектив решил сверх годового задания дать 6000 пакетов, а план первого квартала завершить к 23 февраля. На трудовом календаре бригады в сентябре 1980 г. — апрель 1982 г. [22], а весь коллектив

Бакинского электромашиностроительного завода им. 50-летия комсомола Азербайджана десятую пятилетку завершил в январе 1980 г. [23].

Повышенные социалистические обязательства в честь предстоящего съезда были приняты во всех коллективах нашей республики, они были направлены главным образом на борьбу за повышение эффективности производства, качества работы, за экономию трудовых и материальных затрат.

План девяти месяцев по выпуску изделий со Знаком качества в Азербайджане выполнен на 101,9%, объем ее по сравнению с соответствующим периодом прошлого года возрос более чем в полтора раза [24]. Социалистическое соревнование в честь XXVI съезда КПСС все больше концентрируется вокруг проблемы эффективности и качества. «Оно направлено на достижение наилучших конечных результатов. Оно теснейшим образом связано со встречными планами, в которых так ярко выражена инициатива и самоотверженный труд миллионов» [25].

Высокая политическая и трудовая активность трудящихся — характерная черта образа жизни советских людей. Одним из самых ярких свидетельств этого служат патриотические почины, которые рождаются в гуще масс, в рабочих коллективах, в цехах, бригадах, на полях и стройках нашей страны. Они способствуют увеличению накала трудового соперничества, подъему социалистического соревнования на более высокую ступень развития.

В ходе социалистического соревнования «Десятой пятилетке — ударный финиш! XXVI съезду КПСС — достойную встречу!» рождаются новые патриотические почины. Придавая важное значение дальнейшему развитию социалистического соревнования по достойной встрече XXVI съезда КПСС, ЦК КП Азербайджана принял постановление «О патриотических инициативах передовых коллективов республики и новаторов производства по широкому развертыванию социалистического соревнования за достойную встречу XXVI съезда КПСС» [26].

Это постановление нацелило все трудовые коллективы на дальнейшее повышение эффективности и качества работы, на новый поиск резервов производства, на широкое внедрение опыта передовиков. Партийные организации, коммунисты выступают во главе социалистического соревнования, во главе новых починов, большая часть которых одобрена ЦК Компартией Азербайджана.

Коллективы крупных городов и республик, в том числе и Азербайджана, поддержали почин москвичей, выступивших с инициативой выполнить задание 1980 г. к 63-й годовщине Великого Октября, успешно завершить десятую пятилетку, обеспечить устойчивую работу в 1981 г. [27].

Включившись в соревнование к XXVI съезду КПСС, коллектив установки № 14 им. XXV съезда КПСС завода НБНЗ им. Владимира Ильича взял на себя повышенные социалистические обязательства и выступил с призывом: «В рапорт съезду — свою рабочую строку!». В своем обращении инициаторы почина писали: «Закрепить и приумножить небывалые за историю Азербайджана достижения, внести как можно больше в трудовые успехи республики — долг каждого коллектива, дело рабочей чести каждого представителя рабочего класса Азербайджана» [28]. Эта инициатива была подхвачена нефтепереработчиками и другими предприятиями республики.

В цехе № 5 бакинского опытно-экспериментального завода «Азерб. электротерм» родилось движение за достойную встречу XXVI съезда

партии. Коллектив цеха первым в республике обратился ко всем труженикам начать соревнование под девизом «XXVI съезду КПСС — 26 ударных недель!» Коллектив цеха принял на себя высокие обязательства в честь съезда партии завершить годовое задание к 63-й годовщине Великого Октября, а ко дню открытия Всесоюзного форума коммунистов работать в счет второго года одиннадцатой пятилетки. Выполняя данные обязательства, коллектив цеха уже в августе 1980 г. работал в счет одиннадцатой пятилетки, и вся продукция пятого цеха отмечена Государственным знаком качества [29].

Почин нашел широкую поддержку на заводе, 17 бригад различных цехов встали на ударную вахту [29].

Инициаторами почина «XXVI съезду — 26 ударных недель!» стали также коллективы производства полиэтилена объединения «Оргсинтез», установок БНЗ им. А. Г. Караева, бригады буровых мастеров Акифа Аманова и Саида Гусейнова, сталеваров — Фармана Джафарова, электролизников Карама Мамедова, слесарей-сборщиков — Виктора Волобуева, фрезеровщиков — Эдуарда Багдасарова, ткачих Зулай Керимовой, кондитеров — Садагат Гасановой и многих других [14].

В результате широко развернувшегося соревнования и нового патристического почина, в производственном объединении «Оргсинтез» коллективы цехов № 46, полиэфирных смол, антикоррозийных работ, контрольно-измерительных приборов успешно до 1 октября 1980 г. выполнили задания 1980 г. и пятилетки в целом. Цехом полиэфирных смол сверх плана было произведено продукции более чем на 120 тыс. руб. Коллектив цеха № 46 этого же объединения принял обязательство «Задание пятилетки — к 7 октября» и «План первого квартала 1981 года — ко дню открытия XXVI съезда КПСС». Эти обязательства коллективом цеха выполнены были досрочно к 23 сентября 1980 г. [35].

Соревнуясь под девизом «XXVI съезду — 26 ударных недель!», передовики социалистического соревнования Кишлинского машиностроительного завода взяли обязательство ко дню открытия съезда работать в счет 1986 г. Более 100 передовых рабочих Всесоюзного промышленного объединения «Союзнефтемаш» трудились в августе 1980 г. под этим девизом. С почином «План первого квартала — к 23 февраля» выступил лауреат Государственной премии Азербайджанской ССР токарь завода им. П. Монтана Г. Смирнов. Его поддержали бригады завода и все передовые рабочие [26].

Одним из новых патристических починов навстречу XXVI съезду КПСС является инициатива бригады коммунистического труда возглавляемой коммунистом А. Насировым из НГДУ «Ширваннефть» — «От каждой скважины — максимальную отдачу». В бригаде были приняты повышенные обязательства, предусматривающие за счет использования внутрипромысловых резервов увеличение в среднем ежедневной производительности скважины как минимум на 30 килограммов нефти и добычу до конца завершающего года пятилетки еще около 300 тонн сверхпланового горючего [31].

Почин бригады А. Насирова был одобрен Али-Байрамлинским горкомом партии, а затем объединением «Азнефть», «Каспморнефтегаз-промом» и республиканским комитетом профсоюза рабочих нефтяной и газовой промышленности. За первый месяц работы под девизом «От каждой скважины — максимальную отдачу» бригада уже откачала в резервуары около 40 тонн сверхпланового топлива [32]. Почин А. Насирова был поддержан нефтяниками «Лениннефти», «Азизбековнефти»,

«Карадагнефти», «Артемнефтегаза» и др. В результате широкого распространения новых инициатив, направленных на повышение эффективности производства, в производственном ордена Ленина объединении «Азнефть» задания пятилетки выполнили в сентябре 1980 г. 52 бригады [33]. В соревновании «Годовой план — к 7 ноября» участвовали 265 коллективов предприятий, 168 цехов, 375 участков, смен, 2392 бригады и 55 426 передовиков производства [13].

«Выполнить план первого квартала к 23 февраля» обязались 31 предприятие, 95 цехов, 195 участков, смен, 912 бригад, 10 337 передовиков производства [13]. За период после XXIX съезда ЦК Компартии Азербайджана профсоюзам республики поддержано более 26 починов передовиков производства [13]. Созданная в республике здоровая морально-политическая атмосфера благоприятствует формированию активной жизненной позиции тружеников, раскрытию их новой инициативы, направленной на выполнение заданий десятой пятилетки.

Итак, объективные факторы развития социалистического соревнования, т. е. состояние экономики, уровень производительных сил, главные задачи, которые ставили Коммунистическая партия и Советское правительство перед трудящимися, и субъективные, когда главным действующим лицом соревнования выступают народные массы, определили основные пути, направления и формы соревнования в период развитого социализма [34, 89—90].

«Соревнование ширится на предприятиях, в колхозах, на стройках, в научных институтах и в сфере обслуживания. И нет сейчас более важной задачи для всех партийных организаций, чем активная поддержка творческого порыва масс, всемерное развитие народной инициативы. Каждый день, приближающий нас к съезду партии, должен быть отмечен новыми свершениями в решении экономических и социальных задач» [8, 55]. — сказал кандидат в члены Политбюро, первый секретарь Компартии Азербайджана Г. А. Алиев на собрании партийного актива республики 11 июля 1980 г.

Самоотверженный труд рабочих, колхозников, интеллигенции, большая политическая и организаторская деятельность ЦК Компартии Азербайджана привели к замечательным успехам в досрочном выполнении планов промышленности и сельского хозяйства.

За большие заслуги, достигнутые в досрочном выполнении заданий десятой пятилетки по производству продукции промышленности и сельского хозяйства, Президиум Верховного Совета СССР Указом от 3 октября 1980 г. наградил орденами и медалями СССР 3000 передовиков производства Азербайджана. Среди награжденных орденом Ленина передовые рабочие республики: слесарь Бакинского опытно-экспериментального завода производственного объединения «Азерэлектротерм» И. А. Абдурахманов, старший вальцовщик Азербайджанского трубопрокатного завода им. В. И. Ленина И. М. Абиев, каменщик передвижной механизированной колонны № 34 треста «Азсельстрой» № 3 А. Ф. Абузов и многие другие [35].

Звание Героя Социалистического Труда присвоено десяти передовикам промышленности и сельского хозяйства, партийным и хозяйственным работникам Азербайджана. Высоко оценен их самоотверженный труд по претворению в жизнь директив партии, поднятию эффективности производства и качества выпускаемой продукции, выдающиеся достижения в выполнении заданий десятой пятилетки и принятых социалистических обязательств. Трудовой подвиг героев — вдохновен-

ный пример высокого патриотизма, беззаветного служения партии, Отчизне.

Важной вехой на пути к XXVI съезду КПСС стал октябрьский (1980 г.) Пленум ЦК КПСС, на котором в речи Генерального секретаря ЦК КПСС Л. И. Брежнева дан всесторонний анализ узловых проблем социально-экономического развития страны, сделаны глубокие научные обобщения по коренным вопросам коммунистического строительства, содержатся принципиально важные идеи и установки, с которыми КПСС идет к XXV съезду.

На пленуме рассмотрены были проекты Государственного плана экономического и социального развития СССР и Государственного бюджета СССР на 1981 г., которые были обсуждены и утверждены четвертой сессией Верховного Совета СССР.

Решения октябрьского Пленума ЦК КПСС вызвали в Азербайджане, как и во всей стране, новый трудовой и политический подъем трудящихся.

Труженики индустрии, продолжая развивать социалистическое соревнование за достойную встречу XXVI съезда КПСС, досрочно 28 октября выполнили план десяти месяцев по реализации промышленной продукции и производству многих важнейших видов изделий. Объем промышленного производства по сравнению с соответствующим периодом 1979 г. возрос на 7,7% при плане 7,4. С начала года дополнительно реализовано продукции на 152,2 млн. руб., что значительно выше принятых на год социалистических обязательств. По сравнению с прошлым годом производительность труда возросла на 6%, что выше плана. За счет этого показателя получен 81% всего прироста объемов производства [24].

В ходе развития социалистического соревнования в Азербайджане появились новые герои труда, которые своими славными делами вносят достойный вклад в развитие народного хозяйства нашей республики. «Они стоят у станков и автоматов, сидят за рулем машин. В их руки поступает новая техника, от них прежде всего зависит эффективное ее использование, а также качество выпускаемой продукции» [36, 718].

На октябрьском (1980 г.) Пленуме ЦК КПСС Л. И. Брежнев сказал: «Каждая пятилетка рождает своих героев. — Не составляет исключения и нынешняя» [24].

Героями десятой пятилетки в Азербайджане стали такие люди труда, как коммунист Агахан Агаев, старший аппаратчик Сумгаитского суперфосфатного завода, кавалер орденов Ленина, Трудового Красного Знамени, удостоенный высокого звания Героя Социалистического Труда [37]. Его труд вложен в большую победу сельских тружеников Азербайджана. А. Агаев вырабатывает «витамины для полей». За годы десятой пятилетки он выполнил двойное задание. Его почин «За максимальный съем продукции с каждой технологической линии» широко применяется почти на каждой установке химических предприятий. На трудовом календаре коммуниста Фахраддина Велиева — помощника мастера ткацкого производства Бакинского текстильного комбината им. В. И. Ленина в сентябре 1980 г. уже 1989 год. Он и Захид Амир-асланов являются основателями движения многостаночников на предприятиях. Они инициаторы нового движения: «XXVI съезду КПСС — 26 ударных недель!». Вся выпускаемая ими продукция отличного качества [38].

В Бакинском производственном объединении им. Н. Нариманова депутат Верховного Совета республики Галина Назарова в сентябре 1980 г. завершила план 1981 г. Шесть годовых заданий обязалась она выполнить до конца десятой пятилетки. Это будет ее подарком XXVI съезду КПСС. Следуя инициативе Галины Назаровой, около 400 труженников комбината в сентябре выполнили свои личные пятилетние задания [39].

Передовая прядильщица Кировабадского текстильного комбината им. С. Орджоникидзе, делегат XXV съезда КПСС Тамара Хмыльникова ко дню открытия XXVI съезда КПСС обязалась выполнить план первого квартала 1981 г. и выработать 24 тонны высококачественной пряжи сверх плана. Личную пятилетку она выполнила за три года и восемь месяцев и в сентябре 1980 г. трудилась в счет 1982 г. Ее начинание поддержали 68 передовиков и новаторов производства. С первых дней ударной вахты они выполнили нормы на 125—130% [40].

Состязание в труде содействует самоутверждению и возвышению личности, выработке активной жизненной позиции, развитию коллективизма, товарищеской солидарности и взаимопомощи.

Дальнейшее повышение роли социалистического соревнования, являющегося результатом творческой активности масс, КПСС рассматривает как одно из решающих условий успешного коммунистического строительства, а работу по совершенствованию и улучшению его организации — как важнейшее дело партийных, хозяйственных, профсоюзных и комсомольских органов.

На пленуме ЦК Компартии Азербайджана 11 ноября 1980 г. Алиев Гейдар Алиевич определил действенность соревнования в наши дни: «Задача партийных организаций — еще выше поднимать действенность социалистического соревнования, повсеместно создавать обстановку высокой требовательности, организованности, дисциплины, творческого отношения к делу, чтобы каждый человек видел в наших созидательных планах и свою личную программу, отдавая ее осуществлению все свои способности и талант, биение живой мысли и пламя сердца» [24].

Принятие 2 декабря 1980 г. и обсуждение важного партийного документа — проекта ЦК КПСС к XXVI съезду партии «Основные направления экономического и социального развития СССР на 1981 — 1985 гг. и на период до 1990 года» [41] с новой силой демонстрирует нерушимое единство партии и народа, безраздельную поддержку советскими людьми ее внутренней и внешней политики, их горячее стремление ознаменовать съезд новыми успехами.

Советский Азербайджан достойно встретил XXVI съезд КПСС и XXX съезд Компартии Азербайджана. Пятилетний план по темпам роста национального дохода выполнен за четыре года. За пять лет он возрос на 44% против намечавшихся 32. План по производству промышленной и сельскохозяйственной продукции выполнен за четыре года и два с половиной месяца [42].

На XXX съезде Компартии Азербайджана подведен был итог проделанной работы.

«Задачи, выдвинутые XXV съездом КПСС и XXIX съездом Компартии Азербайджана в области промышленности, успешно выполнены. Десятая пятилетка является лучшей в созидательной летописи Азербайджана. Она действительно стала пятилеткой эффективности и качества» [43, 20—21].

Грудящиеся республики полны решимости внести достойный вклад в выполнение планов экономического и социального развития одиннадцатой пятилетки.

Примечание

- ¹ В. И. Ленин. Великий почин. ПСС, т. 39.
- ² Развитой социализм и творчество масс. М., 1979.
- ³ Профсоюзы Азербайджана. Баку, 1980.
- ⁴ Текущий архив АСПС. Материалы статотчета за первую половину 1980 г.
- ⁵ Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР, т. II, Баку, 1977.
- ⁶ Н. Г. Кадырова. Государственная и общественная деятельность рабочего класса Азербайджана (1946—1975 гг.) Баку, 1979.
- ⁷ Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС товарища А. И. Брежнева на Пленуме ЦК КПСС 23 июня 1980 г. «Правда», 2 июня 1980 г.
- ⁸ Г. А. Алиев. Об итогах июньского (1980 г.) Пленума ЦК КПСС и задачах партийной организации Азербайджана по выполнению его решений, указаний Генерального секретаря ЦК КПСС товарища А. И. Брежнева и достойной встрече XXVI съезда КПСС. Баку, 1980.
- ⁹ Г. А. Алиев. 60 лет Азербайджанской ССР и Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1980.
- ¹⁰ А. И. Брежнев в Азербайджане. Баку, 1980.
- ¹¹ Г. А. Алиев. Замечательные плоды ленинской дружбы народов. Ж. «Коммунист», 1980, № 10.
- ¹² «Правда», 27 июля 1980 г.
- ¹³ Текущий архив АСПС. Мат-лы 1980 г.
- ¹⁴ «Бакинский рабочий», 22 августа 1980 г.
- ¹⁵ «Вышка», 3 июля 1980 г.
- ¹⁶ «Вышка», 2 сентября 1980 г.
- ¹⁷ «Вышка», 18 сентября 1980 г.
- ¹⁸ «Бакинский рабочий», 17 сентября 1980 г.
- ¹⁹ «Бакинский рабочий», 3 октября 1980 г.
- ²⁰ «Баку», 11 сентября 1980 г.
- ²¹ «Бакинский рабочий», 13 сентября 1980 г.
- ²² «Баку», 3 сентября 1980 г.
- ²³ «Бакинский рабочий», 11 сентября 1980 г.
- ²⁴ Доклад тов. Г. А. Алиева на пленуме ЦК Компартии Азербайджана 11 ноября 1980 г. «Бакинский рабочий», 12 ноября 1980 г.
- ²⁵ А. И. Брежнев. Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978, с. 452.
- ²⁶ «Бакинский рабочий», 8 августа 1980 г.
- ²⁷ «Коммунист», 1980, № 12.
- ²⁸ «Бакинский рабочий», 7 августа 1980 г.
- ²⁹ «Бакинский рабочий», 23 августа 1980 г.
- ³⁰ Текущий архив АСПС. Справка отд. производ. работы и зарплаты за 1980 г.
- ³¹ «Бакинский рабочий», 1 октября 1980 г.
- ³² «Вышка», 6 августа 1980 г.
- ³³ «Бакинский рабочий», 7 сентября 1980 г.
- ³⁴ А. С. Розачевская. Объективные и субъективные факторы развития социалистического соревнования. В кн.: «Теоретические проблемы социалистического соревнования». М., 1980.
- ³⁵ «Бакинский рабочий», 5 октября 1980 г.
- ³⁶ История КПСС. М., 1978.
- ³⁷ «Бакинский рабочий», 18 ноября 1980 г.
- ³⁸ «Бакинский рабочий», 20 сентября 1980 г.
- ³⁹ «Вышка», 23 сентября, 1980 г.
- ⁴⁰ «Бакинский рабочий», 1 октября 1980 г.
- ⁴¹ «Правда», 2 декабря 1980 г.
- ⁴² «Бакинский рабочий», 19 марта 1981 г.
- ⁴³ Г. А. Алиев. Отчет Центрального Комитета КП Азербайджана XXX съезду Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1981.

Е. J. МƏДƏТОВ

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ШƏРАИТИНДƏ ЈАРЫШЫН ТƏРБИЈЭВИ ФУНКСИЈАСЫНЫН КҮЧЛƏНМƏСИ

Сосиализм јарышы объектив һадисə олараг сосиалист ичтимаи вə истехсал мунасибəтлєри зəмининдə мейдана кəлмишдир. Истехсал вəситəлєри узєриндə ичтимаи мўлкијјəтдєн вə адамлар арасында гаршылыгы јолдашлыг јардымы вə əмəкдашлыг мунасибəтлєриндєн доған, халг кўтлєлєринин чанлы јарадычылыгы олан сосиализм јарышы чəмијјəтимизин бўтўн инкишаф мəрһəлєлєриндə Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын ирəли сўрдўју игтисади, сосиал-сијаси вə тəрбијєви вəзифəлєрини һəјата кечирилмəсинин мўһўм вəситəsi олмуш, коммунизм гуручулуғунун сынанмыш методу кими əлкəмизин һəјатында мəһкəм мəвгə тутмушдур. Хўсусилə инкишаф етмиш сосиализм чəмијјəтиндə јарыш форма вə мəзмунча даһа да зəнкинлəшмиш, јени характер вə хўсусијјəтлєр кəсб етмишдир.

Сосиализм јарышы чоҳсаһəли, кениш вə мўрəккəб бир һадисə олмагла јанашы, ејни заманда динамик, даим инкишаф едєн вə дəјишəндир. Һəјат даим јарышын јени-јени формаларыны доғурур. Мəһз буну нəзэрə алараг, Сов.ИКП МК «Сосиализм јарышынын тəшкилини даһа да јахшылашдырмаг һағгында» 31 август 1971-чи ил тарихли гəрарында сосиализм јарышынын, əмəјə коммунист мунасибəти уғрунда һэрəкатын дєрин вə һəртəрəфли əјрəнилиб тəдғиг едилмəсини ичтимаи елмєлєрин гаршысында мўһўм вəзифə кими ирəли сўрмўшдур.

Һəмин гəрардан сонра сосиализм јарышы мəсəлєлєринин ишлənмəсинə дигғəт даһа да артырылды. Инкишаф етмиш сосиализм шəраитиндə јарышын мəзмунунда əмəлə кəлən дəјишкликлєрə, онун чəмијјəтимизин һəјатындакы ролуна даир чоҳлу китаб вə мəғалə нəшр олунду[1]. Лакин мəвчуд əдəбијјатда башлыча дигғəт сосиализм јарышынын сосиал-сијаси вə игтисади функцијаларынын тəдғигинə јөнəлдијиндєн онун тəрбијєви ролу кифəјəт гəдэр ишығландырылмамышдыр. Коммунизм гуручулуғунун мўһўм шəрти олан јени инсанын формалашмасында, əмəјə коммунист мунасибəтинин тəрбијələндирилмəсиндə јарышын ролу лазымы гəдэр тəдғиг едилиб кўтлєлєрə чатдырылмамышдыр.

Биз бу мəғалəдə мўасир шəраитдə сосиализм јарышынын тəрбијєви функцијасынын кўчлənмəsi зəрурəтини, јени инсанын формалашмасында онун ролунун мўһўм чəһəтлєрини арашдырмагы гаршыја гојмушуг.

Форма вə мəзмунча даим зəнкинлəшən сосиализм јарышы коммунизм гуручулуғунун мўһўм вəзифəлєринин—коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, коммунист ичтимаи мунасибəтлєринин формалашдырылмасы вə јени инсан тəрбијəсинин гўдрəтли вəситəsi олмуш вə олмагдадыр.

Сосиализм јарышы мўасир дəврдə əлкəмизин бўтўн игтисади вə мəнəви һəјатына дєриндєн тəсир едən нəһəнк, кўтлєви вə ўмумхалг

характерли һадисәҗә чеврилмишдир. Сөв.ИКП XXV җурналтајында Л. И. Брежневни дедији кими, јарыш тәсәррүфат ишләринә, өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатына, мә'нәви мүнһә дәрин тә'сир кәстәрир [2].

Әкәр 1960-чы илдә јарышда 36 милјон һәфәр иштирак едирдисә, онунчу бешиллик тапшырыгларынын мүнәффәғијјәтлә һәјата кечирилмәси уғрунда үмумиттифағ соснализм јарышында 103 милјон һәфәр—бүтүн ишләјән әһалинин 93.1 фанзи иштирак етмишдир [3].

Капитализм чәмијјәтиндә рәғабәт адамлар арасында дүшмәнчилик вә иифрәти гызышдырса, соснализмдә јарыш коллективчилик, достлуг вә јолдашлыг, гаршылыглы јардым, әмәјә мәһәббәт вә һөрмәт һисси јарадыр, нәтичәдә әһалинин мадди вә мәдәни һәјат шәраитинин јакшылашдырылмасына јакындан көмәк едир.

Соснализм јарышы чәмијјәтимизин соснал инкишафына гүдрәтли тә'сир етмиш, фәһлә синфинин, колхозчу кәндлилерин вә халг зијалыларынын бөјүк әкәријјәти соснализм јарышы мәктәбиндә тәрбијәләнмишдир. 1979-чу илдә 75 милјон фәһлә, 12 милјон колхозчу вә 16 милјон зијалы соснализм јарышында иштирак етмишдир [4].

Соснализм јарышы игтисади вә соснал тәрәғгинин мүнһүм васитәси, зәһмәткешлерин сијаси, әмәк вә мә'нәви тәрбијә мәктәбидир.

Соснализмнин өз тәмәли үзәриндә инкишаф етдији, онун потенсиал имканларынын даһа да үзә чыхдыгы, мәһсулдар гүввәлерин мисилсиз бир сүр'әтлә артдыгы инкишаф етмиш соснализм чәмијјәтиндә соснализм јарышынын тәрбијәви функцијасы даһа да артыр, о, зәһмәткешлерин идеја-сијаси вә әхлағ тәрбијәсинин гүдрәтли васитәсинә чеврилер.

Мәлумдур ки, бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләр системиндә һәлледичи, башлыча һалға истеһсал мүнәсибәтләридир, игтисади мүнәсибәтләрдир. Игтисадијјат уғрунда мубаризә коммунизм гуручулуғунун һәлледичи саһәлериндән биридир. Чәмијјәтин игтисади тәрәғгиси онун ичтимаи вә мә'нәви инкишафы үчүн мүнһүм амилдир. Буна көрә дә игтисади функција һәминә соснализм јарышынын башлыча функцијасы олмуш вә олмагдадыр. Соснализм јарышы партијанын игтисади сијасәтинин фәал дашыгычысы кими коммунизмнин мадди-техники базасынын јарадылмасында мүнһүм васитәдир. Истеһсалын сәмәрәсинин артырмаг, ишин кәјфијјәтини јакшылашдырмаг вә әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк јарышын башлыча игтисади вәзифәсидир.

Јарышын соснал функцијасы сосналист ичтимаи мүнәсибәтләринин тәкмилләшдирилмәсинә вә онларын инкишаф едәрәк коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринә кечмәсинә хидмәт едир. Соснализм јарышынын ән мүнһүм соснал функцијасы бундан ибарәтдир ки, о, күтләлерин ичтимаи-сијаси фәаллығынын јүксәлмәсинин, чәмијјәтин вә истеһсалатын идарә едилмәсиндә онларын даһа кениш иштиракыны тәмин едир, адамлар арасында јолдашлыг вә әмәкдашлыг мүнәсибәтләринин инкишаф етдирир, әгли әмәклә физики әмәк, шәһәрлә кәнд арасында фәргли синлимәсинә, фәһлә синфи илә кәндлилерин, зијалыларын бир-биринә даһа да јакынлашмасына, чәмијјәтимизи тәшкил едән мүхтәлиф милләт, халг вә етник групплар арасында бејнәлмиләл достлугун күчләнмәсинә, сосналист демократијасынын кенишләндирилмәсинә, үмумијјәтлә, чәмијјәтин бүтүн соснал-сијаси һәјатына әһәмијјәтли тә'сир едир.

Јарышын тәрбијәви функцијасы исә зәһмәткешләрдә әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијәләндирилмәсинә, сосналист мүлк ијјәтинә диггәт вә гајгы илә јанашылмасына, тәсәррүфатсызлыға гаршы дөзүлмәз-лијә, сосналист биркәјашајышы гајдаларына риәјәт олунмасына, әмәк

интизамынын мәһкәмләндирилмәсинә, коллективчилик, достлуг, әмәкдашлыг, бејнәлмиләлчилик һиссинин даһа да күчләндирилмәсинә, күтләлерин әмәк, сијаси вә мә'нәви тәрбијәсинин јүксәлдилмәсинә хидмәт едир.

Гејд етмәк لازمдыр ки, соснализм јарышынын функцијаларынын бу чүр бөлүнмәси шәрти характер дашыјыр. Соснализм јарышынын функцијалары гаршылыглы әләгәдә, сых диалектик вәһдәтдә фәалијјәт кәстәрир. Соснализм јарышынын тәрбијәви функцијасынын күчләнмәси онун диңкәр функцијалары илә сых әләгәсини тәләб едир. Јарышын игтисади вә соснал функцијаларында да онун тәрбијәви характери үзә чыхыр. Јарышын игтисади ролунун там һәјата кечирилмәси бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләр системинә, еләчә дә инсанын өзүнүн формалашмасына тә'сир едир. һәмчинин јарышын тәрбијәви ролунун күчләнмәси дә онун игтисади вә соснал нәтичәләринин јакшылашмасына вә инкишафына тәкан верир [5].

Инкишаф етмиш соснализм шәраитиндә соснализм јарышынын тәрбијәви функцијасы даһа да күчләнир. Әввәлә, мүнәсибәтләрдә чәмијјәтимизин ичтимаи инкишафында субјектив амиллерин ролу хејли артыр, белә ки, күтләлерин шүүрлулуғу, идејалылыгы, тәһсил, мәдәни-әхлағи вә естетик сәвијјәси дурмадан артыр. Бунларсыз чәһәтләр олмадан исә коммунизм гуручулуғунун гаршыја гојдуғу вәзифәләри мүнәффәғијјәтлә һәлл етмәк мүмкүн дејилдир.

Икинчисин, инкишаф етмиш соснализм шәраитиндә јарышын тәрбијәви функцијасы даһа чох комплекс характер дашыјыр. Белә ки, јарыш истеһсал саһәләри илә бәрабәр, бүтүн гејри-истеһсал саһәләрини дә дәриндән әһатә едир. О, тәрбијә просесинин бүтүн әсас саһәлеринә нүфуз едәрәк адамларын коммунист әхлағы вә мә'нәвијјаты руһунда тәрбијәләндирилмәсинә бөјүк мүсбәт тә'сир кәстәрир.

Өлкәмиздә коммунизм гуручулуғу мәсәләлеринин һәлли јени инсан тәрбијәси илә сых әләғәдардыр. Коммунизм гуручулуғу јүксәк инкишаф етмиш мадди-техники база тәләб етдији кими, јүксәк мәдәни сәвијјә, тәһсил, ичтимаи шүүрлулуға, үмумијјәтлә дахили јеткинлијә малик јени чәмијјәт гуручулары да тәләб едир. «Инсанын өзүнү һәртәрәfli инкишаф етдирмәдән коммунизм гуручулуғу кими бөјүк бир иши ирәлиләтмәк мүмкүн дејилдир, нечә ки, мүнәфиғ мадди-техники база олмадан да коммунизм мүмкүн дејилдир» [6].

Мәһз бу јени инсанын јетишдирилмәсиндә, коммунистчәсинә тәрбијәләндирилмәсиндә, онун сијаси јүксәлишиндә вә мә'нәви чәһәтдән камилләшмәсиндә, јарадычылыг имканларынын үзә чыхарылмасында соснализм јарышы диңкәр амилләр сырасында мүстәсна рол ојнајыр. Јарыш шәхсијјәтин һәртәрәfli инкишафы үчүн зәрури олан игтисади вә елми-техники потенсиалын үзә чыхарылмасында әвәзсиз васитәдир. Шәхсијјәтин, онун истәдад вә габилијјәтинин һәртәрәfli инкишаф етдирилмәсини Ленин соснализм јарышынын ән хејрхал мәғсәди һесаб едирди.

Јарышын тәрбијәви күчү онун тәшкили илә сых әләғәдардыр. В. И. Ленин кәстәрирди ки, мүнәффәғијјәтлә идарә етмәк үчүн инандырмаг бачарығында әләвә һәм дә һәгигәтән практик олараг тәшкил етмәк бачарыгы لازمдыр [7].

Јарышын бөјүк тәрбијәви ролу онун ленинчәсинә тәшкил едилдији вә идарә олундуғу әмәк коллективлериндә өзүнү парлаг бүрүзә верир. Һарада соснализм јарышынын ашкарлығы, онун нәтичәләринин мугајисә едилмәси, габагчыл тәчрүбәнин үмумиләшдирилиб јайылма-

сы, жарышда мадди вә мәдәни стимуллардан бачарыгла истифадә едилмәси җахшы тәшкил олуңмушдурса, орада сәсиализм жарышы чох мүнүм тәрбијәви вәзифәләри һәлл едир.

Инди милјонларын вәтәнпәрвәрлик һәрәкаты олан сәсиализм жарышы тәсәррүфат сijasәтинә, ичтимаи-сijasи һәјата, бүтөвлүкдә өлкәмиздә вә һәр бир әмәк коллективиндә мәнәви мүнһитә чох дәрин тәсир кәстәрир. Әмәк коллективләриндә жарыш бөјүк тәрбијәви күчә маликдир. Чүнки, К. Марксын дедији кими, «Фәрд јалһыз коллективдә өз габилитјәтини һәртәрәфли инкишаф етдирмәјә имкан верән вәситә әлдә едир вә демәли, јалһыз коллективдә шәхси азадлыг мүмкүндүр»[8].

Сәсиализм жарышы процесиндә әмәк коллективләри фәал коммунизм гуручуларынын јетншмәси, онларын јарадычы габилитјәтләринин даһа да инкишаф етдирилмәси мәктәбинә чеврилир. Сов.ИКП XXIV гурултајынын гејд етдији кими, «совет адамларынын әмәк вә ичтимаи фәаллығыны јүксәлтмәк үчүн бурада мүнүм мүбаризә мејданы вардыр. Зәһмәткешләрдә јени кејфијјәтләр, сәсиалист кејфијјәтләри бурада формалашыр, бурада достлуг вә јолдашчасына гаршылыглы јардым мүнәсибәтләри јарашыр. һәр кәсин коллектив гаршысында мәс'улијјәти, коллективни һәр бир инши үчүн мәс'улијјәти—бизим һәјат тәрзимизни ајрылмаз хусусијјәти бах, будур»[9]. Бурада кәнч нәсил чәмијјәт хејринә ичтимаи-фајдалы әмәјә чәлб едилир, пешәләрә јијәләнир, һәјат тәчрүбәси газаныр вә бир шәхсијјәт кими формалашыр.

Сәсиализм жарышынын тәшкилиндә вә зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә әмәк коллективләринин ролу ССРИ Конститусijasында белә тәсбит олуңмушдур: «Әмәк коллективләри сәсиализм жарышыны инкишаф етдирир, габагчыл иш методларынын јайылмасына, әмәк интизамынын мөһкәмләнмәсинә көмәк едир, өз үзвләрини коммунист әхлагы руһунда тәрбијәләндирир, онларын сijasи шүүрлүлүгүнү, мәдәнијјәтини вә пешә ихтисасыны јүксәлтмәк гајгысына гайырлар» (Маддә 8).

Сәсиализм жарышы да өз нөвбәсиндә коллективдә җахшы әһвали-руһијјә, сағлам психоложи мүнһит јарадыр. Сәсиоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә мүүјјән едилмишдир ки, коллективдә җахшы әһвали-руһијјә әмәк мәһсулдарлығынын 1,9 фанз артмасына тәмин едир, әксинә, пс әһвали-руһијјә исә әмәк мәһсулдарлығыны 1,2 фанз ашагы сәлһыр[10].

Инкишаф етмиш сәсиализм дөврүндә сәсиализм жарышынын инкишаф етмиш формасы олан әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкат кениш јайылмыш вә бөјүк вүс'әт алмышдыр. Бу, сәсиализм жарышынын кејфијјәтчә јени, инкишаф етмиш сәсиализм чәмијјәтинә хас олан мәрһәләсидир. 1979-чу илдә бүтүн өлкәмиздә бу һәрәкат иштиракчыларынын сајы 63 милјон нәфәрә чатмышдыр[11].

Әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкатда мејдана кәлән јүксәк вәтәнпәрвәрлик тәшәббүсләри сәсиализм жарышынын форма вә мәзмунча даһа да зәнкинләшмәсинә сәбәб олмуш, онун тәрбијәви күчүнү даһа да артырмышдыр. Бу һәрәкатын хусусијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада ән јүксәк әмәк мәһсулдарлығы уғрунда, әмәјә јени мүнәсибәт јарадылмасы уғрунда апарылан мүбаризә јени инсанын тәрбијәси илә үзви шәкилдә әлағәдардыр. Тәдгигатчы В. Г. Смолков һаглы олараг гејд едир ки, «әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкатын әһәмијјәти ондадыр ки, о өз тәчрүбәси илә сәсиализм жарышынын бүтүн

башга формаларыны зәнкинләшдирир, жарышын комплекс характерини даһа да күчләндирир»[12].

Коммунизм чәмијјәти милјонларла адамын шүүрлү, јарадычы әмәји илә гурулур. Буна көрә дә мүасир шәраитдә әмәјә јени, јарадычы мүнәсибәт—коммунист мүнәсибәтинин тәрбијә едилмәси мүнүм әһәмијјәт кәсб едир. Әмәјә коммунистчәсинә мүнәсибәт совет адамында коммунист шүүрлүлүгүнүн тәрбијә олуңмасында, онун аһәнкдар инкишафында мүнүм амилдир.

Әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкатда коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси зәһмәткешләрин бөјүк әксәријјәти үчүн һәјат нормасына чеврилир, һәр бир әмәкчидә фәал һәјат мөвгеји формалашыр.

Сәсиализм жарышынын тәрбијәви тәсирни апарылмыш конкрет сәсиоложи тәдгигатларда зәһмәткешләрин «Сәсиализм жарышында иштиракыңыз сизә нә верир?»—суалына вердикләри чавабларда габагыг шәкилдә үзә чыхыр. Чаваблар ашагыдакы кимдир:

—Јолдашларла, коллективлә җахынлашдырыр.

—Мәс'улијјәт һиссини артырыр.

—Әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијә едир.

—Мадди чәһәтдән тәминат верир.

—Мәнәви тәминат верир.

—Һеч нә вермир.

Соргу иштиракчыларынын 99,8 фанзи сәсиализм жарышынын мүнүм тәрбијәви ролуну һисс едир[13].

Елми-техники ингилаб дөврүндә сәсиализм жарышы һәм халг тәсәррүфатынын инкишафында, һәм дә зәһмәткешләрин тәрбијәсиндә кејфијјәтчә јени рол ојнајыр. Чүнки елм вә техниканын наилијјәтләринин халг тәсәррүфатында тәтбиги, истеһсалын комплексли механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы тәдричән гејри-јарадычы әмәји сыхышдырыб арадан чыхарыр. Јарадычы, фәал, фәрәһли әмәк бөјүк вүс'әт алыр. Бунула әлағәдар сәсиализм жарышынын сәсиал вә тәрбијәви функсijasы да дурмадан артыр. Сәсиализм жарышы сәсиалист истеһсалынын үстүлүкләриндән оптимал истифадә етмәјә, чәмијјәтин башлыча мәһсулдар гүввәсинин инкишафына зәмин јарадыр. О, шәхсијјәтин јарадычы фәаллығыны, онун тәшәббүскарлығыны даһа да инкишаф етдирир.

Јарыш иштиракчылары лазыми билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнир, онларын пешә фәалијјәти зәнкинләшир, даһа сәмәрәли вә мәһсулдар олур. Билијин, тәчрүбәнин вәһдәти, дүзкүн әлағәләндирилмәси јениликчи тәшәббүсләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур вә бу тәшәббүсләр өзү мүнүм тәрбијәви характерә малик олурлар. «Өзүн бачарырсан, јолдашына да өјрәт!», «Габагчыл тәчрүбәни—бүтүн фәһләләрә!», «Бу күн јениликчинин рекорду—сабаһ бүтүн коллективни нормасыдыр», «Керидә галаң олмадан ишләмәли!» вә башга шүарлар вә тәшәббүсләр јарыш иштиракчылары үчүн зәнкин мәнәви нормаја чеврилир. Мәһсулдар ишләмәк, елм вә техниканын наилијјәтләриндән даһа бачарыгла истифадә етмәк, даһа јүксәк кејфијјәтли мәһсул истеһсал етмәк сәји сәсиализм жарышы иштиракчысынын һәјат вә фәалијјәт мотивидир.

Сәсиализм жарышы ичтимаи истеһсалын сәмәрәсини јүксәлтмәк вә елми-техники тәрәггини сүр'әтләндирмәклә даим асудә вахтын артмасы, ондан сәмәрәли истифадә едилмәси үчүн реал шәраит јарадыр ки, бу да шәхсијјәтин һәртәрәфли, аһәнкдар инкишафы үчүн мүнүм

шәртдир. Асула вахтдан әксәр һалларда үмүмтәһсил вә мәдәни-техники сәвијјәһини жүксәлдилмәси, идман мәшғәләләри, ичтимаи һәјәтдә ишти-
рак етмәк, һабелә бөјүмәкдә олан нәслии тәрбијәси үчүн истифадә олунур.

Беләликлә, социализм јарышында кәләчәјини адамы интенсив су-
рәтдә формалашыр. Онуи үчүн әмәк тәдричәи әгли-мә'нәви вә естетик
тәләбатларын тә'мин едилмәси васитәсиә чеврилир. Мә'нәви зәнкин-
лији, әхлағи сафлығы вә физики камиллији өзүндә бирләшдирән, ком-
мунизм идејаларыни коммунизм иши илә үзви сурәтдә әләгәләнди-
рән шәхсијјәтин тәрбијә едилмәси баш верир. Бурада коммунизм чә-
мијјәти адамлары, көһнә буржуа дүијасынын галыгларындан азад ол-
муш адамлар формалашырлар. Белә адамлар өз һәрәкәтләрини ком-
мунизм ме'јарлары илә шүүрлу сурәтдә өлчүр вә гијмәтләндирирләр.

Социализм јарышы кениш зәһмәткеш күтләләрини истеһсалатын,
дөвләтин, еләчә дә ичтимаи ишләрини идарә олунмасына чәлб едир.
Фәрди вә коллектив өһдәликләри, коллектив мугавиләләри, мугабил
планлары вә социал инкишаф планларыни ишләјиб һазырлајан, тех-
никадан жүксәк сәмәрә илә истифадә едән, хаммала, матернала, елек-
трик енерјисинә гәнаәт едән, техника вә технолокија проблемләрини
мүзакирә вә һәлл едән зәһмәткешләр истеһсалата реал тә'сир едир,
онун идарә олунмасында фәал иштирак едирләр. Истеһсалын демок-
ратик идарә олунмасынын мүхтәлиф формалары: фәһлә јығынчаглары,
истеһсалат мүшавирәләри, конструктор бүролары, ихтирачылар вә
сәмәрәләшдиричиләр чәмијјәти вә с. исә өз нөвбәсиндә бир ичтимаи
тәрбијә мәктәби кими јарыш иштиракчыларына тә'сир көстәрир.

«Социализм јарышынын тәшкилини даһа да јахшылашдырмаг һаг-
гында» Сов.ИКП МК-нын гәрарында дејилир: «Адамларын әмәјә вә
ичтимаи мүлkiјјәтә коммунист мүнәсибәти руһунда тәрбијәләндирил-
мәсини күчләндирмәк үчүн... жүксәк мә'нәви кејфијјәтләр тәрбијә ет-
мәк үчүн... интизам вә мүтәшәккиллији мөһкәмләндирмәк үчүн социа-
лизм јарышындан тамамилә истифадә етмәк ләзымдыр» [14]. Јалныз
белә етдикдә јарыш адамларын јарадычылыг тәшәббүскарлығыны
артырыр, онларда әмәјә мәнәббәт, јолдашлыг, бир-биринә көмәк, кол-
лективчилик кими нәчиб кејфијјәтләри инкишаф етдирир.

Социализм јарышы зәһмәткеш күтләләрини әсл идеја-сијаси вә әх-
лаг тәрбијәси мәктәбидир. Јарышын кедишиндә јени мә'нәви сәрвәт-
ләр мејдана чыхыр, јарыш адамлар арасында мә'нәви мүнәсибәтләри
јени кејфијјәт вә хусусијјәтләрлә зәнкинләшдирир, чәмијјәтимизин
апарычы гүввәси олан фәһлә синфинин әи јахшы ән'әнәләрини даһа да
инкишаф етдирир. Социализм јарышы там мә'нада совет адамларынын
әхлағи јарадычылыг мәнбәји олмушдур [15].

Социализм јарышынын фәал тәрбијәви функсијасы истеһсал кол-
лективләринин гәбул етдикләри социалист өһдәликләриндә дә парлаг
шәкилдә әкс олунур. Һазырда социалист өһдәликләриндә техника-иг-
тисади көстәричиләрлә јанашы, тәрбијәви, әхлағи, психоложи көстә-
ричиләр дә кетдикчә даһа кениш јер тутур.

Өлкәһизин бир груп габагчыл коллективинин социалист өһдәлик-
ләри арашдырылмыш вә сечмә тәһлил јолу илә мүәјјән едилмишдир
ки, әкәр 1965-чи илдә өһдәликләрдәки маддәләрдән 11—15 фанзи тәр-
бијә вәзифәләринин һәллиә јөнәлдилмишдирсә, 1971-чи илдә бу рә-
гәм 17—38 фанзә чатмышдыр [16].

Јеткин социализм шәраитиндә социализм јарышынын бејнәлмиләл
характери даһа кениш мејдана чыхыр. О, зәһмәткешләрин бејнәлми-
ләл тәрбијәсиндә мүһүм васитәјә чеврилир.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә јарыш чәмијјәтин бејнәл-
миләлләшмә просесинин инкишафы вә дәринләшмәсинин күчлү амили-
дир. Өлкәһиздә халглар достлугунун вә бејнәлмиләл бирлијинин мөһ-
кәмләнмәсиндә социализм јарышынын бу ролу кәләчәкдә дә даим ар-
тачагдыр.

Јарыш өлкәһиздәки милләт вә халгларын бөјүк достлуг, гардаш-
лыг, бәрәбәрлик һиссини даһа да күчләндирир, зәһмәткешләри совет
вәтәһпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едир.
Јарыш зәһмәткешләрин үнсiјјәтини артырыр, мүхтәлиф милләт вә
халглардан олан әмәкчиләрин билек вә тәчрүбә мүбадиләсини күч-
ләндирир. Республикамызын зәһмәткешләри илә Күрчүстан, Ермәни-
стан вә Украина әмәкчиләри арасында, памбыгчыларымызла Өзбәки-
стан, Тачикистан вә Түркмәнстан памбыгчылары арасында ән'әнәви
социализм јарышы онунчу бешиллијин мөһтәшәм тапшырыгларыны
јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризәдә күтләләрин јарадычы фәаллы-
ғыны сүр'әтлә инкишаф етдирән гүдрәтли васитәдир. Сов.ИКП Сија-
си Бүросу үзлүјүнә намизәд, Азәрбајҗан Коммунист Партијасы
МК-нын биринчи катиби Н. Әлијев демишдир: «Бу јарыш габагчыл
тәчрүбә мәктәбидир вә бу мәктәбдә әмәкчиләр мүтәрәгги техниканын
вә технолокијанын, мәһсулун кејфијјәтинин вә ичтимаи истеһсалын сә-
мәрәсини жүксәлтмәјин јолларыны дәриндән өјрәнирләр. Бу јарыш је-
ни дүија гуручуларыны вәтәһпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда
тәрбијә едән әсл университетдир» [17].

Социализм јарышында јарыш иштиракчыларынын шүүрлулуғу
артыр, онларын дахили аләми зәнкинләшир, инсан нәинки өз сәһәси
вә мүәссисәси илә марагланыр, һабелә бүтүн өлкәһин һәјәти илә јаша-
јыр.

Јарыш просесиндә әмәкчиләр бир-биринә мөһкәм достлуг телләри
илә бағланыр, бир-бирини даһа јахындан таныјыр, адәт вә ән'әнәләри-
ни өјрәнирләр.

Социализм јарышы күтләви характерли просес олдуғуна көрә һә-
јәтдә вә мәһишәтдә, еләчә дә инсанларын шүүрунда кечмишин зәрәрли
галыглары илә мүбаризәдә мүһүм рол ојнајыр, милли сәдләри ашыб
кечир, хусусилә милли характерли галыглара гаршы мүбаризәјә фәал
көмәк едир. Јарыш һәм дә өлкәһиздә јашајан бүтүн милләт вә халг-
лар үчүн ејни дәрәчәдә әзиз олан јени адәт вә ән'әнәләрин тәшәккүл
тапмасы вә кетдикчә формалашмасына тә'сир едир, социалист һәјәт
тәрзинин гәрарланмасында вә мөһкәмләндирилмәсиндә хејли рол ој-
најыр.

Социализм јарышы өлкәһиздә јашајан 100-дән чох милләтин вә
халгын иштирак етдији дәрин бејнәлмиләл һәрәкәт кими тәшәккүл
тапмышдыр. О, Сов.ИКП-нин Лении милли сијасәтинин һәјәта кечи-
рилмәсинин мүһүм васитәси кими әһәмијјәтли рол ојнајыр. Социализм
јарышы ССРИ халгларынын достлугуну вә гардашлығыны мөһкәм-
ләндирир вә инкишаф етдирир, онларын иттисади иттифагыны күч-
ләндирир, чәмијјәтин социал јекчинслијинин инкишафында, формача
милли, мәзмүнча социалист совет мәдәнијјәтинин формалашмасында,
инсанларын јени тарихи бирлијинин—совет халгынын мејдана кәлмә-
синдә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Јарыш елә һадисәләрдәндир ки, В. И. Ленинин көстәрдији кими,
о, јерли, хусуси милли һәдләри чохдан ашараг бејнәлхалг әһәмијјәт
дашыјыр. Онуи һәјәтилији, сәмәрәли иттисади, ичтимаи, сијаси вә
тәрбијәви тә'сири нәинки Совет Иттифагынын нүмунәсиндә, һәм дә

гардаш сосналист өлкөлөрүнүн тэчрүбөсүндө сүбүт олунмушдур. Бу кун соснализм жарышы сосналист итисади интеграсиясынын мүвөф-фәғијјәтлө инкишафына фәал тә'сир едир.

Лакин соснализм жарышы объектив характерли һадисә олса да, онун итисади, соснал вә тәрбијәви функцијалары һеч дә автоматик, кортәбин сурәтдә һәјата кечмир. Зәткин практик тәчрүбәни үмуми-ләшдирмәклә партија соснализм жарышыны даим дәрин елми прин-сипләр әсасында тәшкил едир, тәкмилләшдирир, онун инкишафыны макнстрал јолуну мүјјәлләшдирир.

Әдәбијат

1. В. Г. Смольков. Социалистическое соревнование в условиях развитого социализма. М., 1974; В. Федин. Социализм и соревнование. М., 1970; В. Федин. Социалистическое соревнование на современном этапе. М., 1974; Я. Г. Швеи. Социалистическое соревнование на современном этапе развития. М., 1973; В. А. Мальцев. Соревнование и личность в развитом социалистическом обществе. Пермь, 1973; Социалистическое соревнование. Вопросы теории и практики организации. (отв. ред. И. И. Чапгаи), М., 1978; М. Г. Валитов. Развитие соревнования и совершенствования социалистических производственных отношений. М., 1978; Э. Я. Уткин. Соревнование в развитом социалистическом обществе. М., 1978; Гречишников П. В. Соревнование на этапе развитого социализма. М., 1977; П. Федосеев. Теоретические проблемы соревнования на современном этапе. «Социалистическое соревнование», 1978, № 4, с. 12—17; Социально-психологические аспекты социалистического соревнования. М., 1977; А. А. Бейли. Экономические основы социалистического соревнования. М., 1978; Э. П. Иванов. Производственный коллектив и социалистическое соревнование. М., 1976; В. Агаев. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании. Б., 1970.
2. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары. Б., 1976, сәһ. 84.
3. «Социалистическое соревнование», 1979, № 4, сәһ. 18.
4. «Партийная жизнь», 1979, № 18, сәһ. 18.
5. А. А. Ведерников. Торжество ленинских идей социалистического соревнования. «Научный коммунизм», 1979, № 2, сәһ. 42.
6. А. И. Брежнев. Ленин јолу илә, 3-чү чилд. Б., 1972, сәһ. 331.
7. В. И. Ленин. Әсәрләри, там кулдијјаты, 36-чы чилд, сәһ. 173.
8. К. Маркс вә Ф. Енkelс. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 375.
9. А. И. Брежнев. Ленин јолу илә, 3-чү чилд, сәһ. 108.
10. «Социалистическое соревнование», 1979, № 5, сәһ. 33.
11. «Социалистическое соревнование», 1979, № 4, сәһ. 19.
12. В. Г. Смольков. 20 лет движение за коммунистическое отношение к труду. «Научный коммунизм», 1978, № 5, сәһ. 40.
13. «Социалистическое соревнование», 1979, № 5, сәһ. 11.
14. «Соснализм жарышынын тәшкилини даһа да јахшылашдырмаг һаггында». Сов.ИКП МК-нын гәрары, Б., 1972, сәһ. 10.
15. Ф. Көчәрли. Јеткин соснализм чәмијјәтиндә мә'нәви тәрбијә мәсәләләри. Б., 1979, сәһ. 79.
16. В. Г. Смольков. Социалистическое соревнование в условиях развитого социализма. М., 1974, сәһ. 143.
17. «Азәрбајҟан кәңчәри», 1976-чы ил 19 октјабр.

Э. Я. Мадатов

УСИЛЕНИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ФУНКЦИИ СОРЕВНОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Социалистическое соревнование как новое социальное явление, возникнув на заре Советской власти, развилось сегодня во всенародное массовое движение трудящихся. На этапе зрелого социализма соревнование приобрело качественно новые черты и особенности, появилось много нового в его содержании и формах организации. Вместе с тем в статье указывается, что в современных условиях все больше усиливаются экономические, социальные и воспитательные функции соревнования, укрепляется их вза-

имосвязь и взаимодействие. При этом основное внимание уделяется выяснению сущности воспитательной функции соревнования, анализу причин, обуславливающих ее усиление в условиях развитого социализма. На конкретном фактическом материале, взятом из жизни Советского Азербайджана, раскрывается многогранная воспитательная роль соревнования, подробно показывается его значение в формировании нового человека, в частности, в воспитании советских людей в духе коммунистического отношения к труду, коллективизма, советского патриотизма и социалистического интернационализма. Уделяется внимание также выяснению путей усиления воспитательной функции социалистического соревнования.

В. А. АГАСИЕВ

УЧАСТИЕ ПРОФСОЮЗОВ АЗЕРБАЙДЖАНА В УПРАВЛЕНИИ ПРОИЗВОДСТВОМ (1971—1975 годы)

(По материалам постоянно действующих производственных совещаний)

Современный период коммунистического строительства характеризуется небывалой сложностью задач, связанных с построением материально-технической базы коммунизма, формированием коммунистических отношений и воспитанием нового человека. В решении этих задач исключительно важную роль играют профсоюзы — верные помощники Коммунистической партии.

В. И. Ленин постоянно указывал на необходимость «еще и еще расширять участие самих трудящихся в управлении хозяйством и строительстве нового производства. Если мы этой задачи не решим, если мы не превратим профессиональные союзы в органы воспитания вдесятеро более широких масс, чем теперь, для непосредственного участия в управлении государством, — тогда мы дело коммунистического строительства не доведем до конца» [1, 450—451].

Ленинские указания о привлечении трудящихся к управлению производством, о роли в этом деле профсоюзов легли в основу решений Коммунистической партии и Советского правительства по вопросам хозяйственного строительства. «Партия, — говорилось на XXIV съезде КПСС, — и впредь будет постоянно поддерживать деятельность профсоюзов как самой массовой организации трудящихся, заботиться о том, чтобы они могли полнее и успешнее выполнять свою роль школы управления, школы хозяйствования, школы коммунизма» [2, 79].

В ходе социалистического и коммунистического строительства профсоюзы превратились в огромную общественную силу, стали самой массовой, авторитетной общественной организацией. Претворяя в жизнь предначертания партии, профсоюзы свою организаторскую и воспитательную деятельность подчиняют борьбе за повышение эффективности общественного производства и качества работы, стали больше внимания уделять вопросам организации труда и производства, усилили внимание и заботу нуждам трудящихся, их быту и отдыху. Все шире и активнее используются профсоюзами различные демократические формы управления производством. Одной из этих форм, через которые привлекаются в управление производством все новые и новые трудящиеся массы, являются постоянно действующие производственные совещания (ПДПС). Они стали настоящей школой воспитания подлинно социалистического хозяйствования, управления производством. ПДПС способствуют всемерному развитию инициативы рабочих и служащих и использованию ее в решении важнейших вопросов предприятий и организаций, обеспечению высокой эффективности общественного производства, усилению заинтересованности работников в результатах своего труда и общих итогах работы коллектива. Одновременно постоянно

действующие производственные совещания вырабатывают у рабочих и служащих навыки управления и хозяйствования, содействуют более полному претворению в жизнь ленинских заветов о том, чтобы все трудящиеся стали сознательными борцами за осуществление экономической политики партии, действовали, проявляя свои способности, инициативу.

Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев, выступая на XVI съезде советских профсоюзов, отметил, что «партия придает первостепенное значение развитию демократических начал на производстве» [3, 458]. Далее он подчеркивал, что ПДПС являются одной из форм, через которую профсоюзы реализуют предоставленное им право на вовлечение рабочих и служащих в управление производством. Право, которое в нашей стране получило закрепление в высшем законе государства — в новой Конституции СССР. В ней особо отмечается роль трудовых коллективов в решении вопросов общественно-политической жизни, хозяйственной деятельности предприятий, организации труда и быта. Эти права впервые подняты на конституционный уровень.

В последние годы деятельность ПДПС обогатилась новым содержанием, еще более возросло его значение в развитии производства. Поэтому изучение и обобщение опыта его работы имеют важное значение.

Однако в Азербайджане до настоящего времени деятельность ПДПС как одной из форм участия трудящихся в управлении производством разработана недостаточно. Большая часть имеющейся литературы посвящена первым годам существования производственных совещаний. Деятельность ПДПС в годы девятой пятилетки изучена слабо. В исследуемый период она находит свое отражение в некоторых статьях и разделах отдельных исследований [4; 5].

В данной статье на основе изучения существующей литературы, материалов, имеющихся в архивах ВЦСПС, Азербайджанского Совпрофа и текущих архивах профсоюзных комитетов, сделана попытка рассмотреть деятельность ПДПС в Азербайджане в годы девятой пятилетки.

Большое значение в улучшении работы ПДПС имели решения XXVIII и XXIX съездов Компартии Азербайджана, пленумов ЦК КП республики, положения и выводы, изложенные в речах кандидата в члены Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК КП Азербайджана Г. А. Алиева на XIV и XV съездах профсоюзов Азербайджана.

Характеризуя основные направления деятельности профсоюзов Азербайджана на современном этапе, в речи на XV съезде профсоюзов республики Г. А. Алиев призвал их к тому, чтобы особое внимание уделять работе ПДПС. «Профсоюзным организациям необходимо усилить руководство постоянно действующими производственными совещаниями, повысить их роль в решении вопросов производства, обсуждения перспективных и текущих планов, использовании материальных, трудовых и финансовых ресурсов, улучшении качества и снижении себестоимости выпускаемой продукции, реализации предложений и рекомендаций рабочих и служащих» [6].

Этому курсу партии следовали профсоюзы все годы девятой пятилетки.

Многолетняя практика работы ПДПС наглядно показала их огромное значение в улучшении производства, в воспитании у рабочих и служащих чувства ответственности за работу всего коллектива предприятия. Росли ряды ПДПС, активизировалась их деятельность. Эф-

фективная работа многих ПДПС помогла выявлению роста производительности труда и снижению себестоимости; механизации погрузочно-разгрузочных работ; последовательному проведению режима экономии, рациональному использованию материалов, оборудования, машин и механизмов; улучшению охраны труда, техники безопасности и промышленной санитарии и др.

В целом к началу девятой пятилетки на предприятиях республики (по состоянию на 1 января 1971 г.) работало 2249 постоянно действующих производственных совещаний с числом участников 93 271 чел. [7].

Наиболее ярко и наглядно роль ПДПС проявилась в связи с Письмом ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ «Об улучшении использования резервов производства и усилении режима экономии в народном хозяйстве» от 12 февраля 1970 г. [8, 201—215].

Только за период с января по май 1971 г. машиностроители республики внесли 1280 предложений, из которых 943 были реализованы. Экономия от внедренных предложений составила 1177 тыс. руб. [9].

В период смотра большую работу провели комиссии по экономии и бережливости при ПДПС машиностроительных заводов им. лейт. Шмидта, им. П. Монтиня, им. В. И. Ленина, Кишиневского машиностроительного завода и др. За счет рационального раскроя металла, перевода со свободнойковки на объемную штамповку только по заводу им. В. И. Ленина было сэкономлено 25 тонн металла [9].

Эти успехи объективно характеризуют ПДПС как одну из важных организационных форм общественного самоуправления, оказывающей действительное влияние на производственно-экономическую жизнь предприятия.

Однако не везде ПДПС отвечали тому назначению, которое они призваны выполнять. Большие потенциальные возможности их порой не реализовывались из-за целого ряда причин. Многие из них были порождены недостатками организационно-массовой работы профсоюзных организаций на предприятиях.

Не случайно именно этому участку профсоюзной работы особое внимание уделял Азербайджанский совет профсоюзов. На заседании президиума АСПС 15 октября 1971 г. был рассмотрен вопрос «О состоянии и мерах по улучшению работы профсоюзных организаций промышленных предприятий по руководству постоянно действующими производственными совещаниями». Было отмечено, что профсоюзные организации заводов им. Петрова, им. Г. Мусабекова, Нефтегаз, Бакгазоаппарат, комбината им. Нариманова и др. недооценивают роли ПДПС, редко выносят на их обсуждение проекты производственных планов, итоги финансово-хозяйственной деятельности предприятий, совершенствование внутризаводского планирования, улучшение качества выпускаемой продукции [10].

Такие ведущие отраслевые республиканские комитеты профсоюзов, как рабочих строительства и промстройматериалов, автотранспорта и шоссейных дорог, машиностроения, комитеты профсоюзов Баскомфлота и Дорпрофсожа, слабо направляют работу ФЗМК и построечных комитетов профсоюзов на улучшение руководства постоянно действующими совещаниями, не уделяют должного внимания правильной организации работы, медленно распространяют опыт работы ПДПС машиностроительного завода им. П. Монтиня, НБНЗ им. Владимира Ильича, вагоноремонтного завода им. Октябрьской революции [9].

Президиум АСПС обязал профсоюзные организации республики больше уделять внимания работе ПДПС.

Принятые комитетами профсоюзов организационные меры способствовали увеличению количества ПДПС, усилению роли их в решении производственных вопросов и т. д. Только с января 1971 по январь 1972 г. число заводских и цеховых ПДПС возросло с 2249 до 2352, а количество внедренных в производство предложений — с 20 233 до 21 898 [11].

Дальнейшему совершенствованию деятельности ПДПС, успешному решению поставленных перед ними задач, повышению их авторитета и влияния способствовало новое положение о постоянно действующих производственных совещаниях, утвержденное Советом Министров СССР и ВЦСПС от 18 июня 1973 г. [12, 74]. В нем были учтены новые условия работы ПДПС, значительно расширены их функции и права. В положении четко были определены взаимоотношения ПДПС и администрации: последняя обязана всемерно содействовать успешной работе совещания, организовывать выполнение его решений и предложений.

В отчетном докладе ВЦСПС XV съезду говорилось: «Задача состоит в том, чтобы еще настойчивее бороться за результативность работы совещаний, за то, чтобы все хозяйственные руководители и комитеты профсоюзов постоянно заботились о правильном сочетании единоначалия с демократическими принципами управления [13, 68].

Руководствуясь новым положением, профсоюзы республики усилили внимание постоянно действующим производственным совещаниям, всемерно содействовали повышению их авторитета, способствовали превращению ПДПС во все более действенные органы в деле улучшения работы предприятий и контроля за производством. Об этом свидетельствует опыт работы постоянно действующего производственного совещания нефтегазодобывающего управления «Орджоникидзе-нефть».

Повседневная практическая деятельность ПДПС оказывала положительное влияние на улучшение хозяйственной деятельности всех подразделений предприятия. В центре внимания ПДПС находились выполнение плана добычи нефти, полное использование внутренних резервов производства, улучшение техники безопасности и др. Так, в управлении эксплуатировался значительный фонд малодебитных скважин. В 1972 г. из 850 глубиннонасосных скважин 90 имели суточный дебит до 0,3 т. Изучив состояние дел, активисты ПДПС установили, что на эксплуатацию таких непродуктивных скважин затрачивается большое количество дорогостоящего оборудования, значительные средства идут на их ремонт и обслуживание. Следовательно, себестоимость тонны нефти, добываемой из подобных скважин, высока. Обсудив этот вопрос, участники ПДПС внесли ряд предложений, направленных на снижение материальных затрат, перевод максимального числа таких скважин на периодическую эксплуатацию. В результате 31 малодебитная скважина была переведена на автоматическую, периодическую эксплуатацию, сократился подземный ремонт, расход труда, насосов, электроэнергии [14, 28].

Большую работу ПДПС провели по улучшению качества выпускаемой продукции. Особое значение в этом направлении имело решение декабрьского (1974 г.) пленума ЦК КП Азербайджана по вопросам качества.

На бакинском шинном заводе, заводе холодильников, машиностроительном заводе им. лейт. Шмидта, камвольном комбинате и др. по

предложениям постоянно действующих производственных совещаний в 1973—1974 гг. была внедрена система управления качеством работы и бездефектного труда. Внедрение системы управления качеством работы на Бакинском шинном заводе во многом способствовало аттестации многих видов продукции на Государственный знак качества [15].

Начиная с 1974 г. на предприятиях-смежниках текстильной и легкой промышленности республики вошло в практику проведение заседаний ПДПС по улучшению качества выпускаемой продукции. Так, совместное заседание производственных совещаний чулочно-трикотажного комбината им. Нариманова, бакинской обувной фабрики № 1 и торгующих организаций позволило оперативно решить вопрос технологической обработки и производства готовых изделий [16].

Большое внимание постоянно действующие производственные совещания уделяли охране труда и технике безопасности, сокращению ручного труда. Так, например, дальнейший рост производства на заводе нефтепромыслового машиностроения им. П. Монтана потребовал значительного увеличения мощности предприятия, внедрения более совершенных технологических процессов, повышения уровня механизации, осуществления целого ряда организационно-технических мероприятий по сокращению тяжелого ручного труда. В 1975 г. на заводе был проведен учет ручных работ в цехах как основного, так и вспомогательного производства. Для этого в каждом цехе участниками ПДПС были созданы группы, после окончания учета работ, выполняемых ручным способом, наметили мероприятия по их механизации. Анализ показал, что ручным трудом на заводе занято 400 чел. [17]. Был разработан план комплексных мероприятий по снижению доли ручного труда, механизации и автоматизации трудоемких работ на 1976—1980 гг. На этом же заводе группа рабочих и специалистов литейного цеха предложила, а в дальнейшем приняла активное участие в разработке и внедрении поточно-механизированной линии по отливке деталей массой более 30 кг, внедрение которой позволило улучшить условия труда бригады литейщиков, освободить их от ручного труда. А внедрение кокильного литья позволило заметно повысить производительность труда, условно высвободить около 100 рабочих-формовщиков [18].

ПДПС локомотивного депо ст. Баладжары им. А. А. Джафарова в 1973 г. рассмотрело вопрос о состоянии охраны труда и техники безопасности на железной дороге. Для обеспечения безопасного движения поездов была разработана и внедрена новая система контроля за работой локомотивных бригад, налажена регулярная проверка их технической подготовленности и умения обеспечивать безопасность движения поездов, определен порядок проверки бдительности машинистов при подъезде к неохранным переездам и раздельным пунктам, а также при встрече поездов на перегоне. В депо специально были организованы новые цеха для высококачественного ремонта приборов, обеспечивающих безопасность движения поездов. По согласованию с профкомитетом администрация депо установила следующие льготы локомотивным бригадам, предотвратившим предпосылки к аварии: предоставление очередного отпуска в любое время года, двадцатипроцентная прибавка к тринадцатой зарплате, выдача бесплатной путевки в санаторий или дом отдыха и др. [19, 7].

О результатах эффективной работы ПДПС говорит тот факт, что за годы девятой пятилетки на предприятиях республики случаи производственного травматизма снизились [20].

«Практика показывает, — отмечал тов. Г. А. Алиев в речи на XV съезде профсоюзов Азербайджана, — когда на обсуждение постоянно действующих производственных совещаний выносятся актуальные вопросы производства и быта, когда разрабатываемые рекомендации всесторонне обоснованы, конкретны и реальны, они становятся действенным коллективным советчиком» [6, 25].

В исследуемый период многие отраслевые республиканские комитеты профсоюзов повысили требовательность к ФЗМК по руководству деятельностью ПДПС, больше им стали оказывать практическую помощь в организации и усилении роли постоянно действующих производственных совещаний в сфере производства.

Так, только за период с мая 1971 г. по декабрь 1972 г. Азербайджанский республиканский комитет профсоюза рабочих нефтяной, химической и газовой промышленности рассмотрел на заседании президиума вопрос об участии ПДПС НГДУ «Лениннефть» в изыскании и использовании резервов производства, экономии и бережливости, оказал практическую помощь в улучшении деятельности ПДПС на Сумгаитском заводе СК, Мингечаурском заводе стекловолокна, заводе органических продуктов, НГДУ «Орджоникидзе-нефть» и др. [21].

III пленум АСПС, состоявшийся 30 октября 1972 г., рассмотрел вопрос «О ходе выполнения постановлений ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении организации социалистического соревнования», XII пленума ВЦСПС и декабрьского (1971 г.) пленума ЦК КП Азербайджана». Пленум особо подчеркнул роль и значение ПДПС в развертывании социалистического соревнования по выполнению заданий девятой пятилетки. Большое внимание работе ПДПС, в связи с новым положением уделил VII пленум АСПС (20 февраля 1974 г.).

В 1975 г. на предприятиях республики действовали 1812 ПДПС с числом участвующих в них 82 958 чел. [22], из которых 56 766 составляли рабочие. Несмотря на то, что к концу девятой пятилетки количество ПДПС и их участников заметно сократилось, но эффективность работы постоянно действующих производственных совещаний продолжала расти. Так, если в последнем году восьмой пятилетки из поданных участниками ПДПС 12 838 предложений было внедрено 10 533 [23], или 82%, то в 1975 г. из 13 467 предложений в производство было внедрено 11 411, или 85% [24].

Анализируя деятельность ПДПС республики в годы девятой пятилетки, отмечая важность повышения роли и значения постоянно действующих производственных совещаний как одной из основных форм привлечения трудящихся к управлению производством, возникает необходимость более глубокого изучения и решения важной научной и практической проблемы — критериев оценки участия трудящихся в управлении производством. В «Основных направлениях развития народного хозяйства СССР на 1976—1980 годы» отмечается, что необходимо «развивать эффективные формы привлечения трудящихся к управлению производством» [25, 174]. Для успешного решения этой задачи следует разработать единую систему критериев оценки деятельности ПДПС, определить меры поощрения участников совещаний, наладить обмен опытом ПДПС различных отраслей. На наш взгляд, создание Центрального республиканского методического совета ПДПС сыграло бы действенную роль в оказании повседневной практической помощи комитетам профсоюза и ПДПС.

На современном этапе коммунистического строительства с возрастанием роли профсоюзов в хозяйственном и культурном строительстве первейший долг комитетов профсоюзов состоит в том, чтобы всемерно повышать не только экономический, но и воспитательный эффект ПДПС, чтобы люди были уверены в нужности и важности их участия в работе совещаний, в более полной мере чувствовали себя хозяевами производства, добивались наивысшей производительности труда, постоянно улучшали качество выпускаемой продукции.

Примечания

- ¹ В. И. Ленин. Доклад на II Всероссийском съезде профсоюзов. ПСС, т. 37.
- ² Материалы XXIV съезда КПСС. М., 1971.
- ³ А. И. Брежнев. Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978.
- ⁴ Н. Г. Кадырова, Т. К. Мусаева. Ведущая и созидательная роль рабочего класса Советского Азербайджана. В кн.: «Великий Октябрь и расцвет экономики и культуры Советского Азербайджана». Баку, 1977.
- ⁵ Н. Г. Кадырова. Государственная и общественная деятельность рабочего класса Азербайджана (1946—1975 гг.). Баку, 1979.
- ⁶ Г. А. Алиев. Боевые задачи профсоюзов республики. Баку, 1977.
- ⁷ Профсоюзы Азербайджана в цифрах и фактах (1968—1971 гг.). Баку, 1972.
- ⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 10, изд. 8-е. М., 1972.
- ⁹ Архив АСПС. Постановления Президиума АСПС за 1971 г.
- ¹⁰ Текущий архив АСПС. Мат-лы отд. производ. работ и зарплаты за 1971 г.
- ¹¹ Профсоюзы Азербайджана в цифрах. Баку, 1977.
- ¹² Справочник профсоюзного работника. М., 1975.
- ¹³ Материалы XV съезда профессиональных союзов СССР. М., 1972.
- ¹⁴ Постоянно действующие производственные совещания на предприятиях. М., 1973.
- ¹⁵ Текущий архив завкома профсоюза бакинского шинного завода. Мат-лы производственно-массовой комиссии (1974—1976).
- ¹⁶ Текущий архив бакинской обувной фабрики № 1. Мат-лы отд. труда и зарплаты за 1974 год.
- ¹⁷ Текущий архив АСПС. Мат-лы отд. производ. работ и зарплаты. Справки РК профсоюзов за 1973 г.
- ¹⁸ Текущий архив отд. труда и зарплаты завода нефтепромышленного машиностроения им. П. Монтана (1973—1974).
- ¹⁹ Текущий архив АСПС. Мат-лы оргмассового отд. Постановление секретариата Азербайджанского совета профсоюзов «О работе профсоюзного комитета локомотивного депо ст. Баладжары им. А. А. Джафарова Азерб. железной дороги». Баку, 1974.
- ²⁰ Текущий архив АСПС. Мат-лы отд. охраны труда, Справки отдела за 1975 г.
- ²¹ Архив Азерб. респ. ком. профсоюза рабочих нефтяной и газовой пром. Доклад о работе РК профсоюза за период 1971—1976 гг.
- ²² По состоянию на 1 января 1971 г. в республике насчитывалось 2249 ПДПС с числом участников 93 271 чел. Сокращение количества ПДПС и числа участников в 1975 г. объясняется тем, что если согласно положению о ПДПС, утвержденному 9 июля 1958 г., они организовывались на предприятиях с числом работающих 100 человек и более, то в соответствии с положением, утвержденным Советом Министров СССР и ВЦСПС от 18 июня 1973 г., ПДПС организовывались на предприятиях с численностью 300 чел. и более. Следовательно, после июня 1973 г. их количество заметно сократилось.
- ²³ Текущий архив АСПС. Отд. оргмассовой работы. Книга по статистике Азербайджанского Совпрофа (1962—1971 гг.).
- ²⁴ Текущий архив АСПС. Отдел оргмассовой работы. Книга сводных статистических отчетов за 1975 г.
- ²⁵ Материалы XXV съезда КПСС. М., 1976.

ИСТЕҢСАЛЫН ИДАРЭ ОЛУНМАСЫНДА АЗЭРБАЙҤАН ҲӘМКАРЛАР ИТТИФАҒЫНЫН ИШТИРАКЫ (1971—1975-чи илләр)

Иткишаф етмиш социализм шәраитиндә зәһмәткешләри истеһсалатын идарә олунмасына чәлб етмәјин һәмкарлар иттифағлары тәрәфиндән тәтбиг едилән мүхтәлиф формалары мөвчуддур. Һәмин формалардан бири даими истеһсалат мүшавирәләридир. Олар коммунизм гуручулуғунун индики мәрһаләсиндә һәгигәтән социалист тәсәруфатчылығыны, истеһсалаты идарә етмәк мәктәби олмушдур. Даими истеһсалат мүшавирәләринин чохиллик фәалијјәти әјани сурәтдә көстәрмишдир ки, олар истеһсалатын иткишаф етдирилмәсиндә, мүәссесәнин бүтүн коллективинин иши үчүн фәһлә вә гуллуғчуларда мәс’улијјәт һисси тәрбијә олунмасында мүһүм рол ојнајыр.

Доггузунчу бешиликдә истеһсалат мүшавирәләринин иткишафында чидди кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишikliкләри баш вермишдир. Даими истеһсалат мүшавирәләринин сајы артмыш, зәһмәткеш күтләләр, хусусилә фәһләләр оларын ишинә кенни чәлб олунмушлар. Бир чох мүәссесәләрдә даими истеһсалат мүшавирәләринин сәмәрәли иш әмәк мәһсулдарлығынын артмасына, мәһсулун кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә вә маја дәјәринин ашағы салымасына, гәнаәт режиминин ардычыл сурәтдә тәтбиг едилмәсинә, материалдан, аваданлыгдан, машын вә механизмләрдән сәмәрәли истифада олунмасына, әмәк мүһафизәсинин, техникки тәһлүкәсизлијин јахшылашдырылмасына вә с. көмәк етмишдир.

П. Г. ДАРАБАДИ

БАКИНСКАЯ КРАСНАЯ ГВАРДИЯ В 1917—1918 ГОДАХ

Важнейшей составной частью исторического опыта революционного творчества и созидательной деятельности рабочего класса страны Советов является отношение победившего пролетариата к вопросам организации вооруженных сил социалистического государства на заре его зарождения и упрочения. Классики марксизма предвидели, что «эмансипация пролетариата... будет иметь свое особое выражение в военном деле и создаст свой особый, новый военный метод» [1, 509]. Пролетариат нашей страны, ставший в результате победы Великого Октября правящим классом, взял на себя историческую обязанность — решительно, самоотверженно и стойко защищать завоевания революции.

Основной формой вооруженных сил пролетариата в ходе подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, в начальный период гражданской войны была рабочая Красная гвардия. Являясь зачатком новой военной организации Советского государства, Красная гвардия сыграла решающую роль в разгроме внутренней контрреволюции в период триумфального шествия Советской власти по стране в конце 1917 — начале 1918 г. «Вооруженные рабочие, — писал В. И. Ленин, — были зачатком новой армии, организационной ячейкой нового общественного строя» [2, 295].

Провозглашение Советской власти в крупнейшем промышленном центре Закавказья — городе Баку 31 октября (13 ноября) 1917 г. имело огромное значение для дальнейшего роста революционного движения во всем крае, сыграло свою большую историческую роль в судьбе азербайджанского народа. Боевым авангардом социалистической революции в Азербайджане выступил многонациональный бакинский пролетариат, который под руководством большевиков повел решительную борьбу за установление и упрочение Советской власти. Эта борьба протекала в исключительно сложной обстановке, вызванной тем обстоятельством, что параллельно с Бакинским Советом рабочих и солдатских депутатов в городе продолжали существовать контрреволюционные органы — городская дума, мусульманский и армянский национальные советы со своими вооруженными отрядами, готовые в любой благоприятный для себя момент выступить против Советской власти. В этих условиях важной составной частью деятельности местных большевиков была организация вооруженных сил Советской власти, ядром которых призвана была стать «вооруженная организация пролетариата, ведущая борьбу за установление диктатуры пролетариата» [3, 820], — рабочая Красная гвардия.

Рабочий класс Баку еще до установления Советской власти выступил инициатором создания ударной силы пролетариата в революции — Красной гвардии. Особенно ярко оно проявилось в ходе контрреволюционного корниловского мятежа, когда нависла угроза смертельной опасности над демократическими завоеваниями трудящихся. На ряде

промышленных предприятий и нефтяных промыслах Баку и его районов рабочие на своих собраниях выносили резолюции с требованием немедленного вооружения широких рабочих масс, организации Красной гвардии [4].

Бакинские большевики понимали всю важность и необходимость создания интернациональных красногвардейских отрядов. В решении конференции Бакинской организации РСДРП(б), принятом 31 августа 1917 г., говорилось о том, что одной из мер борьбы с контрреволюционным корниловским заговором большевики считают создание рабочей Красной гвардии [5]. Вопрос об организации Красной гвардии обсуждался и в партийных собраниях большевиков на предприятиях и нефтепромыслах Баку [6].

Красная гвардия, как первая вооруженная сила Советской власти в Баку, начала создаваться уже после ее установления, с середины ноября 1917 г. под непосредственным руководством большевиков. Высокая степень концентрации рабочего класса на крупных промышленных предприятиях и нефтяных промыслах, наличие прочных революционных и боевых традиций бакинского пролетариата во многом способствовали успешной деятельности большевиков по созданию интернациональных красногвардейских отрядов [7].

Впервые вопрос о практических мероприятиях по организации Красной гвардии был поставлен на заседании Бакинского комитета партии, состоявшемся вскоре после установления Советской власти в городе. По предложению С. Шаумяна, председательствовавшего на собрании, было единогласно принято постановление о создании красногвардейских отрядов в пролетарском Баку [8]. По инициативе большевиков на заседании военной секции Бакинского Совета 13(26) ноября 1917 г. было принято решение о создании на местах рабочих и крестьянских красногвардейских отрядов [9].

Для руководства формированием красногвардейских отрядов и координации их действий исполкомом Бакинского Совета в середине ноября 1917 г. было создано центральное бюро, председателем которого стал большевик И. Габышев. Этим бюро были организованы районные штабы в Черном городе, Забрате, Сураханах, Бинагадах, Шубанах, Белом городе, Биби-Эйбате, на Зыхе, в Балахано-Сабунчинском и городском районах [10; 11]. Через некоторое время, в начале января 1918 г. центральное бюро было преобразовано в Центральный штаб Красной гвардии в составе А. Багдасарова (председатель), Г. Султанова (ответственный секретарь штаба), И. Габышева, Ф. Первушина, И. Вацек, Агасанова и Милютина [12, 155]. В Центральный штаб входил инструкторский отдел, который руководил обучением красногвардейцев в районах и подготовкой командного состава. Центральный штаб направлял деятельность районных штабов, назначал военных специалистов-инструкторов и снабжал красногвардейские отряды оружием. Под руководством Центрального штаба и местных Советов в конце 1917 — начале 1918 г. во всех рабочих районах Баку велась интенсивная работа по созданию красногвардейских отрядов. В ноябре 1917 г. в Забрате был организован отряд Красной гвардии, насчитывающий в своих рядах около ста бойцов [10, 4, 6]. В декабре из числа рабочих нефтеперегонных заводов создается красногвардейский отряд в Черногородском районе [13, 27]. В январе 1918 г. в старейшем нефтепромысловом районе Баку — Балахано-Сабунчинском создается отряд Красной гвардии численностью в 120 чел., причем каждый четвертый в от-

ряде был членом большевистской партии [11, 16]. Для ведения борьбы с мешочниками и спекулянтами в начале 1918 г. был организован красногвардейский отряд Союза водников [14]. Формируются красногвардейские отряды и на Биби-Эйбате, в Белом городе, Сураханах, Бинагах, Шубанах и в самом городе [15; 16; 17, 170].

Большую роль в создании красногвардейских отрядов, вовлечении в них рабочих сыграли промыслово-заводские комиссии. Только промыслово-заводские комиссии предприятий фирмы «Т-во бр. Нобель» в Черном городе вовлекли в ряды Красной гвардии свыше 150 рабочих [18, 19]. Промзавкомы в начале 1918 г. целиком взяли в свои руки организацию охраны нефтепромыслов, заводов и фабрик [19].

Наряду с Бакинским комитетом партии большевиков, Центральным штабом Красной гвардии и промыслово-заводскими комиссиями значительную работу по созданию красногвардейских отрядов проводили большевистские организации «Гуммет» и «Адалят». В конце января 1918 г. при «Гуммете» была создана организационная комиссия Красной гвардии в составе М. Азизбекова, Г. Султанова, Д. Буннатзаде, Б. Алиева и Г. Гусейнова [20]. Эта комиссия проделала большую работу по вовлечению трудящихся азербайджанцев в Красную гвардию. При помощи организации «Адалят» был сформирован крупный красногвардейский отряд, насчитывающий в своих рядах около одной тысячи бойцов из нефтепромысловых рабочих — выходцев из Южного (Иранского) Азербайджана [21].

Рабочие всех национальностей с энтузиазмом записывались в Красную гвардию. Так, свою готовность вступить в ряды Красной гвардии в январе 1918 г. изъявили 188 рабочих завода бывш. фирмы Биеринга [22].

Рабочая Красная гвардия, состоящая из многонационального бакинского пролетариата, стала хорошей школой интернационального сплочения трудящихся. В ее рядах плечом к плечу сражались за власть Советов рабочие разных национальностей: русские, азербайджанцы, армяне, украинцы, грузины, дагестанцы и др. Большую активность в деле формирования красногвардейских отрядов проявляли рабочие-азербайджанцы. 513 азербайджанских рабочих обратились к партийным и советским органам Баку со следующим заявлением: «Мы, рабочие, отлично понимаем всю важность Красной гвардии, и, желая примкнуть к Красной гвардии, мы обращаемся к партии и просим вас, товарищи, поставьте нас на первой линии, ибо мы готовы пожертвовать собой на благо трудящегося народа... Да здравствует Красная гвардия» [23]. На общем собрании рабочих и служащих текстильной фабрики капиталиста Г. З. А. Тагиева, состоявшемся 19 марта 1918 г., где присутствовало до 400 чел., рабочие потребовали: «Вместо национальных полков (которые в это время усиленно формировала закавказская контрреволюция. — П. Д.), должны быть организованы рабочая и крестьянская Красная гвардия и Красная социалистическая Армия» [24]. На этой фабрике был создан красногвардейский отряд из передовых рабочих-азербайджанцев [25, 224—225]. Много рабочих-азербайджанцев насчитывалось в рядах Красной гвардии Балаханского, Сураханского и Биби-Эйбатского районов г. Баку [26].

В отряды Красной гвардии вливалась также и революционная молодежь Баку. Около 500 членов, т. е. почти весь состав Интернационалистического союза рабочей молодежи города Баку и его районов

(ИСРМ), вступили в дни мартовских боев 1918 г. в Красную гвардию [27].

В создании интернациональных красногвардейских отрядов активное участие принимали руководители бакинского пролетариата — С. Шаумян, М. Азизбеков, И. Фиолетов, П. Джапаридзе, Я. Зевин, Н. Нариманов. В числе организаторов и начальников бакинской Красной гвардии были К.-М. Агасиев, И. Анашкин, Д. Буннатзаде, М. Исрафилбеков (Кадирли), П. Качасев, С. Квитченко, Г. Корганов, А. Лопаткин, И. Малыгин, М. Мамедханов, М. Мамедьяров, С. Мартикян, А. Микоян, Т. Мирзабекянц, Г. Миронов, В. Нанейшвили, М. Плешаков, Б. Сардаров, Ф. Солнцев, Б. Эфендиев и другие большевики [28; 11, 2, 17; 26, 12, 37; 29, 333]. В своих воспоминаниях видный деятель Бакинской большевистской организации Н. Н. Колесникова писала: «В числе начальников красногвардейских отрядов были хорошо знакомые мне рабочие-партийцы: Быков и Вацек с Биби-Эйбата, Мамедьяров, Мясников, Б. Сардаров и Тарасов — из Балаханов, члены «Гуммет» — М. Исрафилбеков, Г. Султанов и другие, Мазуров — из Черного города. Они приходили в штаб, сообщали положение дел на отдельных участках, требовали, если было нужно, подкрепление людьми или оружием, патронами» [30, 70—71].

Красногвардейские отряды, созданные в промышленных районах Баку, находились в распоряжении местных Советов и подчинялись Центральному штабу Красной гвардии. Треть членов районных штабов избиралась местными Советами, остальные две трети — на общем собрании районной Красной гвардии. Командный состав был выборным. В красногвардейские отряды помимо стрелков входили также пулеметчики, артиллеристы, подрывники, телеграфисты и др. Отряд Красной гвардии делился на взводы и отделения. Дисциплина была строгая, лица ее нарушавшие привлекались к ответственности перед революционным трибуналом [31].

Принимались в Красную гвардию лишь те представители рабочего класса и других слоев трудящегося населения, которые поддерживали политическую платформу Бакинского Совета. Все красногвардейцы обеспечивались рабочим местом и полным заработком. При уклонении капиталистов от выплаты им заработной платы, она взыскивалась с них местными Советами рабочих и солдатских депутатов.

Красная гвардия вооружалась в основном винтовками русского, французского, германского и других образцов. Оружия не хватало, особенно пулеметов. Патроны были в ограниченном количестве. В распоряжении штаба находились два бронепоезда, переданные ему демобилизующимися солдатами Кавказской армии. Ощущалась острая нужда в опытном командном составе. Сами красногвардейцы в подавляющем большинстве своем никогда не служили в армии, не умели обращаться с оружием. Военная подготовка была слаба [32]. Положение улучшилось с прибытием в Баку в начале 1918 г. Военно-революционного комитета Кавказской армии и эшелонов с демобилизованными солдатами [33]. Красногвардейские отряды в рабочих районах постепенно перевооружались, становились более подготовленными в военном отношении.

Несмотря на все трудности, ряды бакинской Красной гвардии неуклонно росли. Если к концу 1917 г. в ней насчитывалось лишь около четырехсот бойцов [34, 12—13], то к началу апреля 1918 г. число красногвардейцев достигло 4000 [35]. В наглядную демонстрацию роста и укрепления рядов Красной гвардии вылился митинг и военный парад,

состоявшиеся в Баку в конце февраля 1918 г., где участвовало около 3000 красногвардейцев [36].

Отряды рабочей Красной гвардии охраняли партийные и советские организации, нефтяные промыслы, заводы, фабрики, банки, следили за революционным порядком в городе, боролись со спекулянтами.

В ходе вооруженной борьбы с антисоветским мятежом, поднятым мусаватистами в Баку в конце марта 1918 г. рабочая Красная гвардия была главной ударной силой советских войск. В ожесточенных уличных боях, продолжавшихся три дня, красногвардейские отряды, тесно взаимодействуя с большевистской дружиной, первыми красноармейскими частями и Каспийской военной флотилией, нанесли сокрушительный удар по мятежникам, наголову разбив и изгнав остатки мусаватских банд из города.

Это была крупная победа бакинского пролетариата, его вооруженных сил, значительно упрочившая Советскую власть в городе Баку и его районах.

Однако в начале апреля 1918 г. над Советским Баку нависла новая опасность. Начинается объединенный поход закавказской и дагестанской контрреволюции на Баку. В развернувшихся под Хырдаланом и Аджикубулом боях бакинские советские войска, ядро которых составляли красногвардейские отряды, разгромили войска контрреволюционеров, ликвидировав таким образом непосредственную угрозу Баку. Планы турецко-германских интервентов, рассчитывавших с помощью внутренней контрреволюции свергнуть Советскую власть и захватить в свои руки нефтяной Баку, были сорваны.

Рабочая Красная гвардия оказала большую помощь трудящимся крестьянам Бакинского, Шемахинского, Кубинского, Ленкоранского и Джеватского уездов в установлении Советской власти на местах.

Бакинский пролетариат протянул руку братской помощи и трудящимся Дагестана в их борьбе за власть Советов. Для этой цели был сформирован крупный экспедиционный отряд, в состав которого, наряду с подразделениями 36-го Туркестанского полка, вошел и красногвардейский отряд численностью в 700 бойцов под командованием Г. Попова. Высадившись к югу и северу от Порта-Петровска (ныне г. Махачкала), советские войска в ночь на 20 апреля атаковали город. Отряд бакинской Красной гвардии нанес войскам Н. Гоцинского удар с тыла, после чего противник оставил город и бежал в горы. В радиотелеграмме от 20 апреля 1918 г., переданной из Петровска и опубликованной в листовке Комитета революционной обороны г. Баку и его районов, говорилось: «...красногвардейцы — молодцы. Заданную задачу исполнили быстро и точно» [37, 362]. 25 апреля другой красногвардейский отряд во главе с Г. Стурца и Г. Таги-заде подошел к Дербенту и занял его. За мужество и героизм, проявленные в боях в Дагестане, бакинский экспедиционный отряд был награжден боевым Красным знаменем с надписью: «Первому Бакинскому экспедиционному отряду Кавказской Красной гвардии за освобождение Дагестана от деспотизма» [38, 11].

Таким образом, рабочая Красная гвардия сыграла решающую роль в разгроме внутренней контрреволюции и упрочении Советской власти в Баку, во многих уездах губернии, а также в низменной части Дагестана в конце 1917 — начале 1918 г. Несмотря на то, что красногвардейские отряды в Баку, в отличие от центральных районов России, начали создаваться позднее, уже после установления Советской власти, работа по их организации проходила успешно и дала свои прекрасные

результаты. За сравнительно короткий срок, к началу весны 1918 г. бакинским большевикам удалось создать четырехтысячную интернациональную рабочую Красную гвардию, явившуюся составной частью Красной гвардии всей страны. В ее состав вошли лучшие, наиболее сознательные представители рабочего класса и других слоев трудящегося населения. Как и в Советской России ведущая роль в ней принадлежала пролетариату, большевистской партии, так как бакинская Красная Гвардия создавалась как классовая армия рабочего класса, призванная стать ее ударной силой. Рабочая Красная гвардия была основной вооруженной силой Советской власти в первые месяцы ее существования в Баку. Она с честью выдержала все испытания, закалилась и окрепла в боях с внутренней контрреволюцией. В то же время Красная гвардия явилась только временной, переходной формой вооруженных сил страны в период слома старой армии и создания новой военной организации молодой Советской республики. В период легендарной Бакинской коммуны, когда усилилась иностранная военная интервенция, рабочие красногвардейские отряды влились в формируемые батальоны регулярной Кавказской Красной Армии [39; 10, 7; 11, 6, 17]. Из рядов Красной гвардии вышли первые кадры командиров и политработников 1-го корпуса ККА, вписавшей немало ярких страниц в летопись героической обороны Советского Баку летом 1918 г.

Высоко оценивая значение и роль Красной гвардии в начальный период гражданской войны, В. И. Ленин писал: «Военное сопротивление нельзя сломать иначе, как военными средствами, и красногвардейцы делали благороднейшее и величайшее историческое дело освобождения трудящихся и эксплуатируемых от гнета эксплуататоров» [40, 177]. Эти слова великого вождя целиком и полностью можно отнести и к славным бойцам бакинской рабочей Красной гвардии.

Примечания

- ¹ Ф. Энгельс. Возможности войны Священного Союза против Франции в 1852 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 7.
- ² В. И. Ленин. Пролетарская революция и ренегат Каутский. ПСС, т. 37.
- ³ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932, М., 1933.
- ⁴ См.: «Бакинский рабочий», 10, 20, 22 сентября 1917 г.
- ⁵ «Бакинский рабочий», 3 сентября 1917 г.
- ⁶ «Бакинский рабочий», 29 сентября 1917 г.
- ⁷ В годы первой русской революции 1905—1907 гг. местными большевиками в пролетарском Баку были созданы боевые рабочие дружины, организовано военное обучение и налажено обеспечение их вооружением. (См.: А. Т. Сенчакова. Боевая рать революции. Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг. М., 1975, стр. 57, 74, 85—86).
- ⁸ «Бакинский рабочий», 20 сентября 1923 г.
- ⁹ «Изв. Баксовета», 16 ноября 1917 г.
- ¹⁰ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 18, д. 23, л. 6.
- ¹¹ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 18, д. 24, лл. 2, 10, 17.
- ¹² Из воспоминаний Гамида Султанова. Тр. Азерб. филиала ИМА при ЦК КПСС, т. XX, 1957.
- ¹³ Е. А. Токаревский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957.
- ¹⁴ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 16, д. 36, л. 3.
- ¹⁵ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 256, оп. 2, д. 22, л. 2.
- ¹⁶ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 16, д. 16, лл. 1, 9—10.
- ¹⁷ Под огненным стягом. (Воспоминания участников гражданской войны). М., 1972.
- ¹⁸ К. М. Байрамов. «Промышленно-заводские комиссии в Баку в период борьбы за победу социалистической революции и упрочение Советской власти (март 1917—июль 1918 г.). Автореф. канд. дисс., Баку, 1965.

- ¹⁹ «Изв. Баксовета», 10 января 1918 г.
²⁰ «Гуммет», 7 февраля 1918 г.
²¹ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 276, оп. 2, д. 35, л. 25.
²² «Бакинский рабочий», 27 января 1918 г.
²³ «Бакинский рабочий», 27 февраля 1918 г.
²⁴ «Изв. Баксовета», 24 марта 1918 г.
²⁵ За власть Советов. (Сборник воспоминаний). Баку, 1967.
²⁶ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 18, д. 35, л. 12.
²⁷ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 16, д. 15, лл. 9—10.
²⁸ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 16, д. 26, л. 10.
²⁹ З. Н. Ибрагимов. Борьба трудящихся Азербайджана за социалистическую революцию (1917—1918 гг.). Баку, 1957.
³⁰ Н. Н. Колесникова. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917—июль 1918 г.). Воспоминания. Баку, 1958.
³¹ ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 276, оп. 2, д. 22, лл. 70—71.
³² ПААФ ИМА при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 16, д. 4а, л. 9.
³³ ЦГАСА, ф. 108, оп. 1, д. 601, лл. 99—100.
³⁴ С. Шаумян. Бакинская коммуна. Баку, 1927.
³⁵ ЦГАСА, ф. 1, оп. 2, д. 114, л. 2.
³⁶ «Красногвардеец» (приложение к газ. «Бакинский рабочий»), 7 ноября 1932 г.
³⁷ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917—1918 гг. Баку, 1957.
³⁸ Г. Попов. Железный полк им. 26. (Воспоминания). Баку, 1927.
³⁹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 188, оп. 3, д. 1, л. 510.
⁴⁰ В. И. Ленин. Очередные задачи Советской власти. ПСС, т. 36.

И. Г. Дарабади

1917—1918-чи илләрдә бакы ғызыл гвардијасы

1917-чи ил октябр аяынын 31-дә Бақыда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра гаршыда дуран башлыча вәзифәләрдән бири өзәји фәһлә Ғызыл гвардија дәстәләриндән ибарәт шәхси силаһлы гүввәләрин тәшкил едилмәси иди.

Бақыда ири сәнајә мүәссисәләри вә нефт мәдәниләриндә фәһләләрин бөјүк дәстәләринин мәркәзләшмәси, күчлү ингилаби әнәнәләрин мөвчуд олмасы болшевикләрин беј-нәлмиләлчи Ғызыл гвардија дәстәләри јаратмасынын мүвәффеҗийјәтини тәмин едирди.

Тәчрүбәли һәрби мүтәхәссисләр вә силаһ чатышмазлыгына бахмајараг, Бақы болшевикләринин сәји илә 1917-чи ил ноябр аяынын орталарында Бақынын бүтүн сәнајә рајонларында мүвәффеҗийјәтлә Ғызыл гвардија дәстәләри тәшкил олуурду. 1918-чи ил апрел аяынын әввәлиндә Бақынын фәһлә Ғызыл гвардија дәстәләриндә артыг 4000 дөјүшчү вар иди.

1917—1918-чи илләрдә фәһлә Ғызыл гвардија дәстәләри Бақы вә онун рајонларында, һабелә Азәрбајҗанын бир чох ғәзаларында Совет һакимийјәтини гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси ишиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

АЗӘРБАЈҢАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
 Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
 Серия истории, философии и права, 1981, № 1

Ш. П. Һәмидова

РУС ДӨВЛӘТИНИН ГУБА ХАНЛЫҒЫ ИЛӘ КАРТЛИ-КАХЕТИЈА ЧАРЛЫҒЫНЫ БАРЫШДЫРМАҒ ТӘШӘББҮСУ

(XVIII әсрин 80-чи илләри)

XVIII әсрин икинчи јарысында рус дөвләтинин шимал-шәрғи Азәрбајҗаны тәмсил едән Губа ханлығы илә Шәрғи Күрчүстаны әһатә едән Картли-Кахетија чарлығыны барышдырмағ тәшәббүсүндән да-нышмаздан әввәл бу тәшәббүсү доғуран сәбәби изаһ етмәји мәғсәдә-ујғун сајырыг.

1774-чү илдә Русија өз хејринә оларағ Түрkiјә илә Күчүк-Ғај-нарчыг мугавиләси бағласа да, онун чәнүб сәрһәдләрини мөһкәмләт-мәјә еһтијачы вар иди. Бу бахымдан рус дөвләти өз мөвҗејини Загаф-газијада мөһкәмләндирмәјә чалышырды.

XVIII әсрин сон рүбүндә Загафгазија феодал дөвләтләри арасын-да өз гүдрәти илә фәргләнән Губа ханлығы вә Картли-Кахетија чар-лығы арасында кедән рәғабәт рус дипломатларынын сәјләрини пуча чыхарырды. Османлы Түрkiјәси һәмин рәғабәтдән истифадә едәрәк мүхтәлиф јолларла Губа ханлығыны, Картли-Кахетија чар-лығыны өз тәрәфинә чәкмәјә чәһд едирди. Түрkiјә ачыгдан-ачыға бү-түн Гафгазы Русија вә Күрчүстан әлејһинә ғалдырмағ мәғсәдилә Имам Ушурмагы Шимали Гафгаза, Ибраһим әфәндиини исә игтишаш салмағ үчүн Загафгазијаја көндәрди [17, 220]. Һәштәрханда губер-натор вәзифәсини ифа едән Кавалер Жуков дөвләт коллекијасына јаздыгы мәктубда көстәрир ки, Әрзрум пашасы мәктубла бирликдә дәрбәндли Фәтәли хана чохла пул вә червон көндәрәрәк дин пәрдәси алтында Азәрбајҗан ханларыны Русија дөвләтиндән узаглашыб онун-ла бирләшмәјә чағырырды [16]. Рус дөвләти бунун гаршысыны алмағ үчүн илк нөвбәдә Губа ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығы ара-сындакы дүшмәнчилијә сон гојуб, онлары өз дүшмәнинә, јәһни Түр-kiјәјә гаршы чевирмәјә башлады. Лакин јери кәлмишкән гејд етмәли-јик ки, Губа ханы Фәтәли хан Картли-Кахетија чары II Иракли илә рәғабәт апарса да, һеч вахт Түрkiјәдән Картли-Кахетија илә достлуг мүнәсибәтиндә олан Русија әлејһинә көндәрилән нүмајәндәләрә мүс-бәт чаваб вермәмишидир [1]. Әксинә, Фәтәли хан ејни заманда Русија дөвләтинә хејрхан мүнәсибәт бәсләмишидир [2].

1780-чи илләрдә Русија дөвләти Османлы Түрkiјәси илә јенидән мүһарибә вәзијјәтинә дүшдү. Рус дипломатлары Загафгазијада дајағ јаратмағ үчүн Картли-Кахетија чарлығы илә Губа ханлығы арасында-кы әдавәтә гәти сон гојмагы гәрәра алдылар.

Бәс Губа ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығы арасындакы әдавәтин сәбәби нә иди?

Мәсәлә бурасындадыр ки, һакимийјәт башына кәлдији илк күндән губалы Фәтәли хан өз әразисини Салјан, Дәрбәнд, Бақы, Шамаһы ханлығлары һесабына кенишләндирмиш, Шәки ханлығыны исә өзүн-

дәп асылы вәзијјәтә салмышды. Беләликлә, XVIII әсрин 60—80-чи илләриндә Азәрбајҗанын шимал-шәргиндә нисбәтән гүввәтли бир дөвләт жаранмышды. Губа ханлығынын белә мөһкәмләnmәси Азәрбајҗанын бәзи ханлыглары кимн Картли-Кахетија чарлығыны да нараһат едирди. Ширван ханлығындан илдә мүүјјән гәдәр хәрәч алмага мүүвәффәг олан II Иракли гоншу феодал дөвләтләр һесабына варланмаг вә әразисини мөһкәмләтмәк сijasәтиндә артыг Губа ханлығынын чидди манеәсинә раст кәлмишди. Лакин бунула белә о, Фәтәли ханын һакимијјәти алтында олмајан јерләри, хусусилә Кәнчә ханлығыны әлә кечирмәк фикриндән һәлә дә әл чәкмәмишди.

Азәрбајҗанда Фәтәли хана гаршы дуран вә онула бәрәбәр сәвијјәдә рәғабәт апаран II Ираклинин досту гарабаглы Ибраһим хан иди. Мәһз буна көрә дә II Иракли Ибраһим ханла иттифаг бағлајараг 1780-чи илдә Кәнчә ханлығыны тутдулар.

II Ираклинин Ибраһим ханла биркә аддымы бир чох Азәрбајҗан феодал һакимләрини нараһат едирди. Шүбһәсиз, онлары илк нөвбәдә өз истиглалийјәтләри даһа чох дүшүндүрүрдү. Бу һадисә Азәрбајҗан торпагларыны бирләшдириб вәһид дөвләт јаратмаг сijasәти јүрүдән Губа ханлығынын һакими Фәтәли ханы даһа чох тәшвишә салмышды. Кәнчә ханлығыны өз әлиһә кечирмәк истәдији һалда, бу зәпкин өлкә онун рәғибләринә гисмәт олмушду. Фәтәли хан һеч чүр разылаша билмирди ки, Кәнчә ханлығыны Ибраһим хан вә II Ираклинин нүмајәндәләри идарә едиб орадан верки топласылар [15].

Сijasи һадисәләри јахшы баша дүшән вә буларын нечә [15] нәтичәләнчәјини габагчадан көрән Фәтәли хан II Јекатеринаја ашағыдакы мәзмунда мәктуб јазмышды: «Һәр ики мүттәфиг—Гарабаг ханы Ибраһим хан вә Картли-Кахетија чары II Иракли, Мустафа Гулу хан, Кәнчә ханы Мәһмәдһәсән хан вә онларын һакимијјәти алтында оланлара гаршы гәддарчасына һәрәкәт едир, онларын табелијиндә олан әразини ики јерә бөлүб верки топлајырлар. Мүттәфигләрин бу һәрәкәти кәләчәкдә Нахчыван, Тәбриз вә бүтүн Азәрбајҗаны тутмаг тәһлүкәси төрәдә биләр» [1, 16]. Фәтәли хан сөзүнә давам едәрәк јазырды: «Белә бир вәзијјәт јалпыз мәнә јох, бүтүн Азәрбајҗан ханларына хош кәлмир [1, 16]. Биз ичазә верә билмәрик ки, Ибраһим хан II Ираклинин итиләдији силаһла бүтүн Азәрбајҗаны тутсун» [1, 16].

Ибраһим ханла II Ираклинин бу тәчавүзкар планлары Азәрбајҗан ханларынын һаглы тәшвишинә сәбәб олмушду. Бир чох јерләрдән мәсләһәт үчүн Фәтәли ханын јанына нүмајәндәләр кәлирдиләр [2].

Фәтәли хан Русијаја көндәрдији мәктубларындан бириндә јазырды ки, о, Ибраһим хан вә II Ираклинин өз һәрәкәтләриндән чәкиндирмәк мәгсәдилә дәфәләрлә мұрачиәт етмиш, лакин мүсбәт чаваб ала билмәмишдир. Онлара гаршы мұһарибә мәсәләсинә кәлдикдә исе Фәтәли хан буна һәмишә һазыр олдуғуну билдирмишдир.

Фәтәли хан Картли-Кахетија чарлығынын Русијанын тәркибиндә олмасыны нөзәрә алараг II Јекатеринаја јазмышды ки, о, II Ираклинин Кәнчәдән өз нүмајәндәсини керијә чағырмага мәчбур етсин, Јереван ханлығындан верки топланылмасынын, һабелә Картли-Кахетија чарынын Азәрбајҗан ханларынын даһили ишләринә гарышмасынын гаршысыны аласын [2]. Бунула бәрәбәр, Фәтәли хан үзәринә белә бир вәзифә көтүрдү ки, һеч бир дағыстанлыны вә азәрбајҗанлыны гарәт мәгсәдилә Күрчүстанга басғын етмәјә гојмајачагдыр [2]. Фәтәли хан мәктубун һәмин јериндә II Ираклинин дөнә-дөнә һәдәләјирди. О јазырды ки, күрчүләр билмәлидирләр ки, Азәрбајҗан вә Дағыстанын бирләшмиш гошун-

лары илә гаршылаша биләрләр. Әкәр јухарыда көстәриләнләрә әмәл едилмәзсә, јәһи II Иракли инад көстәрәрсә бир чох Азәрбајҗан вә Дағыстан һакимләри Күрчүстаны алт-үст едәчәкләр. Нә гәдәр ки топлардан атәш ачылмамышдыр, II Ираклини хәбәрдар етмәк лазымдыр.

Фәтәли хан Гарабаг ханлығы вә Картли-Кахетија чарлығына гаршы планыны Русијадан Дәрбәндә кәлән чиновник Гаракәзова ачыгча сөйләмишди. Фәтәли хан һәтта буну да демишди ки, Кәнчәни тутдуғларына көрә Ибраһим хана вә II Ираклијә гаршы гошун топлајыр [4]. Чиновник Гаракәзов исе Фәтәли хана билдирмишди ки, онун II Ираклијә гаршы чыхмасы II Јекатеринанын наразылығына сәбәб ола биләр, чүнки Картли-Кахетија чарлығы 1783-чү илдән Русија дөвләтинин һи-мајәсиндәдир.

Фәтәли хан чиновникә гәти чаваб верәрәк демишди: «Белә олдугда II Јекатерина Шәрги Күрчүстан чары II Ираклидән Азәрбајҗан халгларынын даһили ишләринә гарышмамагы тәләб етмәлидир [5]. Бу барәдә о, Русија чаричәсинә мәктуб көндәрсә дә, чаваб ала билмәдијини сөйләмишдир.

Фәтәли хан рус гошунларынын сәркәрдәси кенерал-поручик П. С. Потјомкинә дә мәктуб көндәрмишдир. Һәмин мәктубу ханын тапырыгы илә Азәрбајҗан дилиндә һачы Јүзбашы бәј јазмышды. Мәктубда гејд олунурду ки, артыг үч ајдан чохдур, Фәтәли хан көндәрдији мәктуба һеч бир чаваб ала билмәјир [5]. Мәһз бу сәбәбдәндир ки, Фәтәли хан бир нечә дәфә Картли-Кахетија чарлығы, һабелә Гарабаг әразисинә гошун чәкмиш, гәләбә газанмаса да бир чох кәидләри талан етмишди. II Иракли Фәтәли ханын Күрчүстанга вә Гарабага һүчүмлары нәтичәсиндә дәјән зәрәр һаггында II Јекатеринаја әтрафлы мәктуб јазмышды [5].

Үч илдән сонра Картли-Кахетија чарлығы үчүн Кәнчәдә жаранмыш әлверинсиз вәзијјәт II Ираклинин өз нүмајәндәсини вә гошунларыны орадан чыхармага мәчбур етди. Лакин бу һадисә һеч дә Губа ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығы арасындакы мұнасибәтләрини јахшылашмасына мүсбәт тәсир көстәрә билмәди. II Иракли Русија дөвләтинин гүдрәтинә архаланараг Губа ханлығы илә мұбаризәсини давам етдирмәк фикриндә иди. 1784-чү илдә о, Русијаја мұрачиәтлә Тифлисә «Күрчүстанын һесабына» алты алај көндәрилмәсини хаһиш етди [13]. Лакин II Иракли Русијадан истәдији көмәји ала билмәди.

Губа ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығы арасындакы кәркин сijasи мұнасибәтләрини шаһиди олан рус консулу Боголјубов II Ираклинин ијјәтини дүјдүғундан онун һәр чүр истәјинә мұхтәлиф васитәләрлә манечилик төрәдирди [3]. Боголјубов јахшы баша дүшүрдү ки, II Ираклинин сijasәти илк нөвбәдә Русија дөвләтинин Зағафғазјада һәјатә кечирмәк истәдији сijasәтә мәнфи тәсир көстәрәр. Ејни заманда Фәтәли ханын мәктубларына Русија дөвләтинин лагәјд мұнасибәти дә ону Түрkiјә илә јахынлашдырар. Лакин Фәтәли хан Русија илә иттифаг бағламаг хатиринә Түрkiјә дөвләтинин Картли-Кахетија әләјһинә тәклифләрини дәфәләрлә рәдд етмишди. Мәһз буна көрә дә консул Боголјубов рус дөвләти харичи ишләр колдекијасына тәклиф етди ки, II Ираклини тәчавүзкар планларындан јайындырсын вә Фәтәли ханла онун мұнасибәтини јахшылашдырмаг үчүн тәдбир көрсүн.

Бунула әлағадар олараг II Јекатерина Русијанын Шимали Гағғаздакы сәркәрдәси кенерал Де-мәдемә тапырмышды ки, II Иракли Фәтәли хана гаршы Русијаја көмәк барәдә бир даһа мұрачиәт едәрсә, она бу ишин мұмкүн олмајачағыны билдирсинләр. Русијанын чавабы II

Ираклинин планларыны алт-үст етди. II Екатерина Загафгазијаја даир нәзәрде тутдуғу планларыны һәјата кечирмәк үчүн нә II Ираклинин, нә дә Фәтәли ханын гүввәтләnmәсини истәмирди. Бунула бәрабәр, II Екатерина һәр ики дөвләт башчысы илә мүнәсибәтләрини писләшдирмәк нијјәтиндә дә дејилди. Чүнки II Екатеринанын Шәрг өлкәләри илә сых әлағә сахламағ үчүн јекәнә үмид бәсләдији адам Фәтәли хан иди. Боголјубов да һәмишә Фәтәли ханы мұдафиә етмиш вә Картли-Кахетија дөвләтнини Губа ханлығына гаршы дүшмәнчилик нијјәтинә гаршы чыхмышды.

Гејд олуна дөврләрдә губалы Фәтәли ханла Картли-Кахетија чары II Иракли арасындакы мүнәсибәтләрдә даир архив сәнәдләри кәстәрир ки, 1785-чи илин икинчи јарысындан етибарән Русија дөвләти Фәтәли хана хусуси диггәт јетирмәјә башламышды. Кенерал-поручик П. С. Потјомкин Петербургда оларкән Фәтәли ханын мәктубуну шәхсән өзү Г. П. Потјомкинә тәгдим етмишди.

Г. П. Потјомкин Фәтәли хана хусуси диггәт јетирәрәк онун һаггында II Екатеринаја јазырды: «Фәтәли хан сијаси чәһәтдән чох савадлыдыр вә кениш эразија маликдир. Онун Сизә олан сәммиијјәтиндән вә сәдағәтиндән дөвләтниниз үчүн истифадә едә биләрсиниз».

П. С. Потјомкин исә Фәтәли хан һаггында белә дејирди: «Фәтәли хан Русија дөвләтнини һимәјсинә кечдикдән сонра Ираны зәбт едәрсә, Бакыны вә Дәрбәнди II Екатеринаја верә биләр» [7].

1785-чи ил декабрын 9-да Фәтәли хан һачы Ибраһим бәји Петербурга көндәрәрәк достлуг әлағәләри јаратмағ мәғсәдилә Русијадан бир нәфәр нүмајәндә кәлмәсини хаһиш етмишди [6].

1786-чы илин пајызында Фәтәли хан Мирзә Садыгла II Екатеринаја көндәрдији мәктубда билдирди ки, П. С. Потјомкинни она кәтирдији мәктубдан руһланарағ Русија дөвләтинә гуллуғ кәстәрмәјә һазырдыр вә һеч вахт онун әлејһинә чыхмајачағдыр. Һәтта лазым кәләрсә, Түркия, Дағыстан, еләчә дә гошуу Азәрбајчан ханлығлары илә әлағә сахламаға да көмәк едә биләр. Фәтәли хан өз күчүнү нүмајиш етдирмәклә бәрабәр Русија дөвләтнини инандырмаға чалышырды ки, онлар бирләшсәләр, Ираны да фәтһ едә биләрләр. Бунула бәрабәр, Фәтәли хан өз мәктубларында рус гошууларынын Бакыда вә Дәрбәнддә дә јерләшә биләчәји һаггында тез-тез бәһс едирди.

II Екатерина Фәтәли ханын бу хош нијјәтли тәклифиндән истифадә едәрәк Мирзә Садыг васитәсилә Губа ханлығынын Русија дөвләти тәркибинә кечмәси үчүн лазым олан сәнәдләри көндәрди. Гејд олуна дөврләрдә Фәтәли ханла II Иракли арасындакы мүнәсибәтләрдә јени мәрһәлә әмәлә кәлди. II Иракли Фәтәли хана барышығ тәклиф етди. О, тачир Степан Евангуловла П. С. Потјомкинә өз фикрини билдирди. П. С. Потјомкин исә Фәтәли хандан үмуми ишһи наһинә II Иракли илә барышмасыны хаһиш етди.

П. С. Потјомкинни хаһиши илә Фәтәли хан 1785-чи ил февралын 9-да II Ираклијә ашағыдакы мәзмунда чаваб мәктубу јазды: «Мисаиллә көндәрдијиниз мәктубу алан заман елә Сизин һаггынызда дүшүнүрдүм. Мәктубу охудуғдан сонра Сизә гаршы јаранап хош һиссләрлә мугәјисәсиз дәрәчәдә сакитләшәрәк, һәдсиз гәдәр севинмишәм. Чүнки мәктубда Сизин дә мәнә гаршы олан хејрхәһ нијјәтинизи көрдүм. Мирзә илә көндәрдијиниз сифариши бәјүк миннәтдарлыгла гәбул едирәм. Мирзә Мисаиллә бирликдә Мирзә Рәһим вә тачир Оронези дә көндәрирәм. Лазым кәләрсә, вәзијјәтимиз һаггында онлар Сизә мәлүмат верә биләрләр. Бунула бәрабәр, хаһиш едирәм онлар васитәсилә гуллуғ

бујурасыныз ки, мән дә өзүмүн Сизә гаршы олан фәдакарлығымы көстәрә биләм» [14].

Јаранмыш вәзијјәтдән истифадә едән II Иракли 1786-чы ил декабрын 6-да Фәтәли хана јаздығы мәктубда көстәрирди ки, бизим кими Сиз дә, һөрмәтли хан, һөкмдарла гошуусууз. Елә бир һөкмдарла ки, һаһишы ахтарыр вә достлуг пәрдәси алтында һаһишы тутмағ, фәтһ етмәк истәјир [9].

II Иракли һөкмдар дедикдә, әлбәттә, Киланда вә Иранда һакимијјәти әлә алыб бүтүн Загафгазија илә марағланан Аға Мәһәммәд ханы нәзәрде тутурду. 1787-чи илин мартында Фәтәли хан II Иракли илә сүлһ јаратмағ үчүн өз нүмајәндәси Мирзә Рәһими Тифлисә көндәрди. Бу барәдә о, П. С. Потјомкинә дә хәбәр вермишди [11]. Мәктубун чавабы һәмин илдә мәшһур күрчү дипломаты Гүрген бәјлә көндәрилмишди.

Бундан сонра Русија дөвләти Фәтәли хана II Иракли илә көрүшмәји тәклиф етди. 1787-чи илдә II Иракли данышығ апармағ үчүн Фәтәли ханын дөвәти илә Шамхора кәлди. Фәтәли хан II Ираклини гаршыламағ үчүн әввәлчә оғлулу көндәрди [12]. Көрүшдә Фәтәли ханда бәшиг Кәнчә вә Шәки ханлары да иштирак едирдиләр [12].

Беләликлә, тәхминән 30 ил рәғабәт апаран ики дөвләт башчысы арасында достлуг мүнәсибәти јаранды. Фәтәли хан Картли-Кахетија чарлығыны әтраф дүшмәнләрдән горумағы да өһдәсинә көтүрдү.

Бу һадисәдән сонра Фәтәли ханын Аға Мәһәммәд ханла мұһарибә үчүн әл-голү ачылды; артығ Губа ханлығынын етијат едәчәји күчлү рәғиб јох иди.

Беләликлә, Загафгазијада Русијанын мөвгәји мөһкәмләнди. Түркија илә мұһарибә вә Гачар тәһлүкәсиндән мұдафиә үчүн дә шәрант јаранды.

Загафгазијада әмин-аманлығын јаранмасы үчүн Картли-Кахетија вә Губа ханлығы арасында бағланан иттифағын мұһүм тарихи әһәмијјәти олды.

Түркија султаны Азәрбајчан вә Дағыстан феодалларына фәрманла бәрабәр һәдијјәләр дә көндәрәрәк Күрчүстана һүчума кечмәји тәклиф етди. Фәтәли хан исә кенерал-поручик П. С. Потјомкинни ишдән һали етмәк мәғсәдилә фәрманы она көндәрди. Фәтәли хан һәмин һәдијјәләри һәһик гәбул едиб фәрмана әмәл етмишди, әксинә бир гәдәр әввәл гејд олуңдуғу кими, Картли-Кахетија дөвләтнини өз дөвләти кими горумуш, Азәрбајчан вә Дағыстан феодалларыны да чарлығы гаршы тәркенлаһ етмишди [17, 22]. Бу һадисәләр Аға Мәһәммәд ханын күчләндији вә Загафгазија һакимләрини һәдәләдији бир дөврә тәсадүф едирди. Фәтәли хан гүввәләри бир јерә топлајарағ Азәрбајчан, күрчү, ермәни халғларыны үмуми дүшмәни олан Иран вә Түркија ишғалчыларына гаршы галдырмағы тәклиф етди. Фәтәли ханын бу тәклифини II Иракли дә бәјәнди.

Губа ханлығы вә Картли-Кахетија чарлығы арасындакы кәркин вәзијјәт достлуг мүнәсибәтләри илә әвәз едилди. Беләликлә, Русија дөвләти ики рәғиб феодал дөвләти барышдырмагла Загафгазијада өз сәрһәдләрини әмин-аманлығыны тәмин етмиш олды.

Әдәбијјат

1. АВПР — Архив Внешней Политики России, фонд 52, д. 15, л. 105—117.
2. ЦГАДА — Центральный Государственный Архив Древних Актов, фонд 52, д. 15, л. 107—117. Письмо Фетели-хана к императрице, 1782 г.

3. ЦГАДА — Фонд персидский, 52, д. 17, л. 44.
4. ЦГВИА — Центральный государственный внешний исторический архив, ф. 52, д. 1. Письмо Гаджи Музбаш-бека владельцам на Кавказе, генерал П. С. Потемкин.
5. ЦГВИА — ф. 52, ч. 1, л. 78.
6. ЦГВИА — ф. 52, оп. 1/194, д. 350, ч. II, л. 51.
7. ЦГВИА — ф. 52, оп. 1/104, д. 72, л. 18.
8. ЦГВИА — ф. 52, оп. 2/203, д. 32, л. 184—185 об.
9. ЦГВИА — ф. 52, оп. 1/194, д. 336, ч. 4, лл. 235—256; на обратном пути Степан Евангулов был убит и ответное письмо Фатали хана к Ираклию и П. С. Потемкину доставлены были.
10. ЦГВИА — ф. 52, оп. 1/194, ф. 416, ч. I, л. 99.
11. ЦГВИА — ф. 52, оп. 1/194, д. 461, ч. I, лл. 514, об. 515.
12. ЦГВИА — ф. 52, д. 516, л. 48.
13. Күрчүстан ССР Мәркизи Дөвләт Тарих Архиви, ф. 1449, сәһәд 2804 (күрчү дилиндә).
14. Вестник, Ереван, 1979, № 3, стр. 92, ф. 4.
15. Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии, том II, вып. I, СПб., 1848, сәһ. 19—20.
16. Грамоты и другие исторические документы, сәһ. 17, ф. 13.
17. Маркова О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, 1966.

Ш. П. Гамидова

РОЛЬ РУССКОГО ГОСУДАРСТВА В ПРИМИРЕНИИ КУБИНСКОГО ХАНСТВА С КАРТЛИ-КАХЕТИНСКИМ ЦАРСТВОМ

Во второй половине XVIII в. междоусобные войны были обычным явлением в ханствах Азербайджана, каждое из которых старалось расширить свои территории за счет более слабых соседей. Именно на этой почве столкнулись интересы царя Картли-Кахетии Ираклия II и Фатали-хана Кубинского. Русскому государству, были невыгодны такие взаимоотношения Грузией и Азербайджаном, поскольку оно в своей восточной политике опиралось на каждое из указанных государств. Кроме того, политика Ираклия II против Фатали-хана могла побудить последнего прибегнуть к покровительству Османской Турции, которая в это время являлась потенциальным противником Русского государства.

Поэтому правительство Екатерины II проявило инициативу к примирению Ираклия II и Фатали-хана Кубинского, что и состоялось в 1773 г.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫҢ ХӘБЭРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və һүгүг серијасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 1

А. Г. ВОРОБЬЕВА

О ТОРГОВЫХ ПОШЛИНАХ В РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТОРГОВЛЕ (ПО РУССКИМ ИСТОЧНИКАМ XVII ВЕКА)

В середине XVI в., после объединения в руках Русского государства всего Волжского бассейна, огромное значение в экономике России приобрела восточная торговля, носившая еще в начале века довольно нерегулярный характер.

Следует отметить при этом, что восточная торговля, уже с этого времени имела для экономического развития России большое значение, ибо восточный рынок, предъявляя спрос на изделия русского ремесла, а не сырья, стимулировал этим самым развитие русской мануфактурной промышленности.

Русское правительство, понимая значение Прикаспийских областей, как выгодного торгового партнера, старалось обязательно добиться здесь торговых льгот.

Судя по русским источникам XVII в., можно отметить, что несмотря на длительные ирано-турецкие войны начала XVII в. и их тяжелые последствия, а также несмотря на бесконечные русско-польские и русско-турецкие политические и военные демарши, русско-иранским торговым связям все время придавалось очень большое значение.

И московское правительство, и сефевидские шахи, и местные правители Прикаспийских областей, по территории которых проходили основные торговые пути, покровительствовали внешней торговле.

Именно торговые отношения регулировали взаимоотношения России с Сефевидским государством, и с Азербайджаном в том числе. Поскольку вопросы русско-восточной торговли XVII в. вообще, а с Азербайджаном в частности, представляют большой интерес, все малейшие аспекты этой проблемы, получившие освещение в русских источниках, являются предметом особого внимания.

Целью данной статьи является рассмотрение конкретного вопроса: торговая пошлинно-налоговая система в освещении русских источников XVII в.

В XVI—XVII вв. сбор всевозможных пошлин и налогов составлял одну из важнейших статей дохода и в России, и в Сефевидском государстве. «Налог собирался за ввоз и вывоз товаров во городах» России [1, 239], также собирались налоги и пошлины на всех перевалочных дорогах Азербайджана, в Маранде, Баку, Ардебиле, Тебризе, Нахичеване и т. д. [2, 55].

Изучение истории таможенно-пошлинного тарифа представляет большой интерес, так как именно система взимания пошлин и налогов отражает то направление в экономике, которого придерживается правительство во внешней торговле.

При ознакомлении с сохранившимися на сегодняшний день русскими письменными источниками по таможенной политике в первую оче-

редь поражает необычная пестрота и многообразие таможенных пошлин, их размеров, названий, принципов взимания.

Если по отношению к концу XV — началу XVI в. это являлось следствием недостаточной развитости товарно-денежных отношений на Руси [3, 8] и в государстве Сефевидов, то в дальнейшем система пошлинного сбора диктовалась феодальной собственностью на землю. В России эволюцию таможенно-налоговой системы можно рассматривать в связи с процессом образования всероссийского рынка [4, 259], в Сефевидском же государстве — процессом становления, развития, а в дальнейшем слабости централизованного государственного аппарата [5, 88].

Таможенные пошлины России почти до половины XVII в. относились к проезжим и торговым: платили мыто, мостовщину, перевозную, проезжую, гостиную, амбарную, весчую, тамгу, порядную. [6, 41—47; 7, 225].

Мыто — существовал с самых древних пор, был самым основным налогом, платился до торгового, просто за ввоз или вывоз любого товара в страну или соответственно из страны.

Русские люди, зачастую попадая за границу, сборщиков любого налога называли «мытниками», и любой налог считали «мытом с человека» [8, 187—224]. Так произошло, например, с А. Сухановым, русским путешественником середины XVII в. Во время его странствования по Азербайджану, у Шемахи у него взяли пошлину, которую он так и назвал «мыто» [8, 187—224].

Позитивное сравнение русских налогов и пошлин XVII в. с иранскими (в том числе и азербайджанскими) XVIII в. трудноразрешимо, во всяком случае в одной статье. Однако можно предположить, что аналогичный налог в Азербайджане более позднего времени носил название «бачдари», ибо определялся он не количеством и качеством товара, а количеством уезжающих и въезжающих купцов [9, 59].

В торгово-промышленной жизни России до самой середины XVII в. фигурировали и мостовщина, и перевозная, и проезжая подати, т. е. те сборы, которые брались за дорогу, за ее ремонт и безопасность.

В более поздний период, с конца XVII в., аналогичный налог «рахдари» брался в Сефевидском государстве вообще, а в Азербайджане в частности, особенно на перекрестках торговых путей за сохранность дорог и безопасность движения [9, 59].

Русский налог тамга — платился в России тогда, когда начиналась купля и продажа товаров [7, 225], брался с количества и качества товаров, аналогичный налог «көмрук» существовал в Азербайджане позже, но брался он также после индификации товара.

Все эти данные далеко не исчерпывают существовавших денежных сборов, так как они брались со всего того, что перевозилось и продавалось [2, 58].

Таким образом, не только процесс купли-продажи, но и передвижение купцов из одного города в другой — сопряжены были с большими поборами. Источники показывают, что при перевозке товаров в глубь страны (это касалось и России, и Сефевидского Ирана), купцы выплачивали проезжие пошлины по мере продвижения, что реально повышало ценность товаров как русских, так и азербайджанских.

Уже к концу XVI в. в России, в связи с укреплением централизованного государства, происходит постепенная централизация государственных финансов, начинают выдаваться особые уставные таможен-

ные грамоты (этими грамотами сбор пошлин отдавался на откуп определенным лицам). Это уже как-то упорядочило все мелкие налоги и пошлины для иностранцев на Руси, а введение первого торгового устава 1653 г. осуществило хотя бы приблизительно унификацию таможенных пошлин [3, 8].

Первая русская таможенная реформа ликвидировала дифференциацию пошлины: были отменены мелкие — проезжие, весчие, амбарджанские купцы, платили 6% продажной стоимости товара, т. е. «22 деньги» с рубля [10, 27].

Говоря о поощрительном режиме, созданном для азербайджанской торговли, надо отметить, что большинство этих поощрительных мер обеспечивало шахскую и оптовую торговлю.

И недаром уже в начале XVII в. бояре приговорили: «Которые персического шаха купчины приехали к Москве, пошлин с шаховых товаров у них не брать, ибо так было при прежних великих князях российских», так как «и в стороне шахова величества великого государя пошлин ни с каких товаров не емлют и всякое вспоможение чинят» [11].

Специальными письмами были челом царю русские служивые люди, сообщая «о тех посольских и купчинных людей, которые они в Астрахани останавливают с товары, а называют те товары шах Аббасовыми, без твоего государства указа твоих государевых пошлин иметь не велят» [12; 13].

С шемахинца «Шамсея» взяты «таможенные деньги», и тут же последовал указ, вернуть ему «пошлину», которая по недоразумению была взята у него у «Осторохани» [14].

Судя по источникам, русское правительство старалось «азиатскую торговлю» поборами не отягощать, и «велено о том говорить накрепко», чтобы «кызылбашские люди и вперед в Астрахань торговать ездили» [15].

Царское правительство старалось держать под контролем таможенный досмотр в Астрахани и даже «наказывало» астраханским воеводам, что если они хотят для себя купить «кызылбашские» товары, то «деньги им за те товары велеть платить прямые, а с таковыми людьми околическому и воеводе в торгах не складываться» [16].

А так как у «кызылбашских» купцов льгот было много больше, чем у «бухарцев и индийцев», то русское правительство строго указывало следить, чтобы «иных земель люди кызылбашцами не назывались... и в том не укрывались» [16, 8].

Резонансом этой политики было решение Сефевидского правительства уже с середины XVII в. дать право беспошлинной торговли русским купцам в приморских городах [17, 224], и царские товары шли из Шемахи в Баку, где нагружались в «бусы» и отправлялись в Астрахань [18, 48]. Тогда же, к середине XVII в. русские купцы, путешественники, послы, везшие царские товары к правам беспошлинной торговли, получили право на бесплатный транспорт и охрану [19, 108, 109].

В статейных списках, приказах к воеводам продолжала дифференцироваться государственная и частная торговля. При всех льготах, представленных первой группе торговцев, со второй — было велено «пошлины собирать немалые» [20, 133].

Поэтому неудивительно, что почти все «кызылбашские» люди «сказывались» шахскими людьми и часть товаров действительно везли от

шаха. Та же картина наблюдалась и с русскими людьми, ехавшими на торговый промысел «в кызылбаши».

Русская таможенная политика второй половины XVII в. определялась также интересами казны и крупного купечества. Для изучения этого вопроса большое значение имеет достоверный русский источник «Новоторговый устав», принятый 22 апреля 1667 г. Он стал и завершением той долгой, меркантилистической борьбы, которую вели «великой России торговые люди...» [21], отражая интересы правящих кругов России, тесно связанных с внешней торговлей вообще, а с Азербайджаном в частности.

«Новоторговый устав» дошел до нас в ряде списков, все они сделаны во второй половине XVII — начале XVIII в.

Первое издание «Устава» (94 статьи) вошло в «Собрание Государственных грамот и договоров» [22, № 55].

Второе издание вошло в первое полное «Собрание законов». [23, № 408]. Один из списков подлинника хранится в ЦГАДА [24].

«Новоторговый устав» — этот важный источник интересен и тем, что статьи его часто подтверждались современниками.

Согласно этому уставу пошлины разделялись на внешние и внутренние. Внешние делились на ввозные и отпускные, внутренние же на рублевую (она же проезжая и торговая), перекупную и сборы частного-правового характера. Из внутренних пошлин основная была рублевая. Взималась она в виде определенного процента продажной стоимости или нескольких денег с рубля. Товары, привозимые на продажу, подвергались досмотру. Он был очень тщательный, и за каждое нарушение «таможенных обрядностей со стороны купцов, они наказывались изыманием товаров на государя».

Устанавливая таможенные пошлины для иностранцев, русское правительство распорядилось принимать плату только твердой валютой — золотом и серебром (так называемыми ефимками). Принимались они от иностранцев по курсу — 50 коп. за ефимок, что при пересчете на русскую монету давало прибыль в 30%.

Реальная величина пошлины, таким образом, увеличивалась, ибо «ефимки и серебро приходят дешево ценой, а в деле московских денег выходит из ефимки по двадцати по одному алтыну по две деньги...» [25, 98].

«Новоторговый устав» 1667 г., будучи первым официальным источником, утвердившим меркантилистическую торговую политику русского правительства, окончательно установил протекционистское направление внешней торговли России.

В этих условиях, даже самая небольшая льгота, данная русским правительством восточным, а тем более кызылбашским купцам, имела немаловажное значение.

Взимание пошлин с восточных купцов предусматривалось в гораздо меньшем объеме, чем с западноевропейских купцов [26, 124].

На восточных, в том числе азербайджанских купцов, не распространялись строгие ограничения в перемещениях по территории страны. Причины этого очевидны.

«Новоторговый устав» был средством защиты от иностранной конкуренции, а кызылбаши не угрожали захватом русских рынков, не препятствовали поездкам русских купцов в свои страны, не ввозили в Россию предметов, в избытке производившихся там, и не выводили из Рос-

сии сырье, в котором бы остро нуждалась зарождавшаяся русская мануфактура.

В отличие от западных купцов, кызылбаши привозили сырье для развивающейся русской мануфактурной промышленности. В статьях 77 и 78 «Новоторгового устава», в отличие от западных купцов, кызылбашам разрешалось провозить свои товары внутрь России; «а которые из-за моря, кызылбаши... поедут с товары своими к Москве и в иные города и с тех иноземцев иметь с продажных их товаров пошлин по гривне с рубля в Астрахани...» [27, 420], хотя по этому же Уставу западноевропейские купцы пропускались в Москву только те, у которых будет «великого государя жалованные грамоты о торгах, за красною печатью» [27, 420].

Как видно из этой выдержки, помимо свободы передвижения, сама таможенная пошлина с азербайджанских купцов взималась не по 20 денег с рубля, как с западных, а в два раза меньше.

Поэтому и русским людям разрешалось в Иране и подвластном ему Азербайджане, «куда пойдут нашего государства замечено и на них бы вам за подводы, провозу и найму, и пошлинных денег, и гостинных дворов постоянного и полавочного и наемных денег и рехтор (рахдар) и никаких взяток не иметь, а что им понадобится и вам бы им давать сполна и честь им воздавать...» [28].

Согласно «Новоторговому уставу» запрещались на территории России торговые сделки восточных купцов с западными.

Надлежало следить, что если «купецкие люди кызылбаши... приезжают с шелком-сырцом и со всякими товарами», то чтоб торговали «теми товарами на Москве с русскими купцами, а с иноземцами те кызылбаши никакими товарами по указу великого государя нигде не торговали» [22, № 81], иначе «великому государю в таможенных в сборах его великого государя казне чинятся большие недоборы...» [23, № 403].

До самого конца XVII в. монетарная система Русского государства делала послабление в торговле с Сефевидским государством и указом о торговых пошлинах в 1681 г. также предписывалось с кызылбашей «пошлину иметь по-прежнему» [29], т. е. в 2 раза меньше.

Экономическая политика русского правительства была двойственной. С одной стороны, усиленно проводилась политика меркантилизма и в этой связи указывалось, чтобы кызылбашские, в том числе и азербайджанские купцы «золотые и ефимки не покупали... и из Москвы... в свои государства не вывозили» [29, 590б.]. С другой стороны, русское правительство, помимо поощрительных мер в налоговой политике, обеспечивало азербайджанских купцов бесплатным транспортом и охраной в пределах своего государства, чтобы «купцы с рухлядью до их величества доехали здорово», а также брало на себя расходы по их содержанию [30].

Изучение таможенной политики, нашедшей отражение в русских источниках XVII в. показывает, что никакие злоупотребления не оказывали существенного влияния на русско-азербайджанскую торговлю, не подрывали русско-азербайджанских экономических связей, поскольку само русское правительство и его партнеры были слишком заинтересованы в дальнейшем укреплении этих связей. Русские источники показывают, что несмотря на меркантилистическую политику России, нашедшую свое яркое отражение в Новоторговом уставе 1667 г., торговля с Востоком вообще, а с Азербайджаном в частности всячески поощрялась.

Примечание

- ¹ Описание России, изданное анонимно в Голландии в 1630 г., «Московский Телеграф», ч. 7, 1826.
- ² М. Х. Гейдаров. О системе и количестве торгово-пошлинного сбора в Азербайджане в XVII в. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1968, № 1.
- ³ А. А. Зимин. Законодательные памятники Русского государства конца XV — начала XVII в. М., 1961.
- ⁴ Ю. А. Тихонов. Таможенная политика русского государства середины XVI до 60-х годов XVII в. «Изв. АН СССР», 1955, № 53.
- ⁵ Г. Далили. Новый документ о русско-азербайджанских торговых связях. «ДАН Азерб. ССР», т. XXX, 1974, № 3.
- ⁶ Е. Осокин. Внутренние таможенные пошлины в России. Казань, 1850.
- ⁷ Н. Аристов. Промышленность Древней Руси. СПб., 1866.
- ⁸ Н. П. Сахаров. Сказание русского народа. СПб., 1849, т. 2, кн. 8.
- ⁹ Г. Далили. О систематических налогах на товары и продукты в Азербайджане в XVIII в. «ДАН Азерб. ССР», XXX, 1975, № 4.
- ¹⁰ П. П. Смирнов. Экономическая политика Московского государства в XVII в. Киев, 1912.
- ¹¹ ЦГАДА, ф. 159, ПДНР, д. 1979, л. 19.
- ¹² ЦГАДА, ф. 77, 1621, д. 1, л. 1.
- ¹³ ЦГАДА, ф. 77, 1621, д. 2, л. 1.
- ¹⁴ ЦГАДА, ф. 77, 1629, д. 3, л. 1.
- ¹⁵ Акты исторические, т. III, № 134; т. IV, № 182.
- ¹⁶ РФ ГБЛ, ф. 29, 1645, л. 60б.—8.
- ¹⁷ П. П. Мельников. Очерки по истории русской торговли IX—XVIII вв., М., 1905.
- ¹⁸ Н. И. Костомаров. Очерки торговли Московского государства в XVI—XVIII столетии. СПб., 1862.
- ¹⁹ М. В. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1952.
- ²⁰ Русско-дагестанские отношения. Сб. документов. Махачкала, 1953.
- ²¹ ЦГАДА, ф. 159, ПДНР, 1667, д. 690, л. 20б.
- ²² Собрание Государственных грамот и договоров, т. 4, М., 1828.
- ²³ Полное собрание законов (ПСЗ), т. 1, СПб., 1830.
- ²⁴ ЦГАДА, ф. 159, 1667, д. 680, л. 3.
- ²⁵ Г. Котошихин. О России в царствование Алексея Михайловича. СПб., 1906.
- ²⁶ Е. В. Чистякова. Новоторговый устав 1667 года, «Археографический ежегодник за 1957 г.», М., 1958.
- ²⁷ Хрестоматия по истории СССР XVI—XVII вв. М., 1962.
- ²⁸ ЦГАДА, ф. 159, ПДНР, д. 163, л. 30б.
- ²⁹ ЦГАДА, ф. 181, д. 103/73, л. 29.
- ³⁰ ЦГАДА, ф. 89, Турецкая посольская книга № 1, лл. 317об., 369об., 370; кн. № 2, лл. 447об. — 448, 508об.

А. Г. Воробьева

РУС—АЗЕРБАЙДЖАН ТИЧАРЭТИНДЭКИ ТИЧАРЭТ РУСУМЛАРЫ НАГГЫНДА (XVII ЭСР РУС МЭНБЭЛЭРИ ЭСАСЫНДА)

Мәғаләдә рус—Азәрбајҹан тичарәт русум сijasәти нормаларынын әкс олундуғу XVII эср рус мәнбәләри нәзәрдән кечириләр. Бу мәнбәләр кәстәрир ки, Русија итисадијјатында Шәрг тичарәти мүнм әһмијјәтә малик олмушдур. Нәм Москва һөкүмәти, Сәфәви шаһлары, һәм дә әсас тичарәт јолларынын кечдији Хәзәрсаһили вилајәтләрин јерли һакимләри хариҹи тичарәтә мејл кәстәрирдиләр. Мәһз русум вә веркиләрин алынмасы системи һөкүмәтини итисади сijasәт истиғамәтини әкс етдирдији үчүн көмрүк-русум тарифи тарихинин өјрәнилмәси бөјүк марағ доғурур. Рус вә Азәрбајҹан веркиләринин мугајисәси онларын бәзисинин ејни олдуғуну кәстәрир.

1653-чү илдәки илк рус русум исләһаты рус верки системини низама саларағ Шәрг, о чүмләдән Азәрбајҹан тачирләринә мүнәсибәтдә бир сыра тәдбирләри рәсмиләшдирди.

1667-чи ил јени тичарәт низамнамәси исә Русијанын хариҹи тичарәт сijasәтинин һимәјәни истиғамәтини гәти сүрәтдә мүүјјәмләшдирди. Бу чүр шәраитдә «ғызылбаш» тачирләринә верилән ән кичик имтијаз белә бөјүк әһмијјәтә малик иди. XVII эср рус истиғадә етмиш, һәтта онлара өлкә дахилиндә һәрәкәт етмәк мөһдудийјәти дә шамил олунмашыдыр.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һугуг сәријасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 1

М. Х. ГЕЙДАРОВ

О ЗНАЧЕНИИ ТОРГОВЛИ И ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В XIII—XIV ВЕКАХ

Состояние торговли в начале XIII века
(Статья первая)

Изучаемый период представляет собой особый этап в торгово-экономических отношениях Азербайджана со всеми его противоречивыми перипетиями, выразившимися в невиданном доселе расширении этих отношений в международном масштабе, с одной, в прекращении или упадке торговых обменов до минимума — с другой стороны. Без всестороннего изучения торговли и торговых путей, сыгравших весьма важную роль в экономике городов, не могут быть определены характер и пути развития и регресса экономики феодального общества вообще, городов в особенности. Тем не менее, если исключить статью М. Х. Шарифли [1], данный вопрос не был предметом специального исследования. Эта статья охватывает в основном период монгольского завоевания. Что касается городов и торговли домонгольского периода, они характеризуются одной общей фразой (отмечается развитие городов и торговли [1, 48]). Поэтому состояние торговли в Азербайджане в начале XIII в. требует широкого освещения.

Несмотря на некоторое замедление темпа развития экономики городов в начале XIII в., она в основном находилась на подъеме. Исходя из источников, нами определены наименования 66 городов, число которых в действительности было больше [2, 26].

Наряду с ремесленным производством, торговля играла весьма важную роль в экономике таких важных торгово-ремесленных центров Азербайджана как Гянджа, Нахчеван, Тебриз, Марага, Ардебиль, Дербент, Байлакан и других, являющихся значительными торгово-ремесленными центрами в масштабе всего Ближнего и Среднего Востока.

XIII—XIV века характеризуются и четырьмя периодами, отличающимися друг от друга как объемом и характером самой торговли, так и значением внутренней и внешней торговли — каждой в отдельности.

Первый период — начало XIII в. (вплоть до 20-х годов XIII в.) — это период развитой внутренней и местной торговли, стимулируемой главным образом внутренними потребностями Азербайджана, развитием производительных сил страны, в первую очередь ремесленного производства. Вместе с тем внешняя и транзитная торговля играла немаловажную роль в экономике ряда городов, хотя не до той степени, как это было при Хулагуидах. Второй период охватывает примерно 30—80-е годы XIII в., когда подавляющее большинство торгово-ремесленных центров, разрушенных монгольскими войсками и тяжелой налоговой политикой монгольских правителей, находились в глубоко упадочном состоянии. Третий период — конец XIII — начало XIV в., когда в результате реформ Газан-хана наблюдается временный подъем торгово-

ремесленной жизни как в Тебризе — столице государства Хулагуидов, так и в экономике в целом. Четвертый период охватывает примерно 40-е годы XIV — начало XV в. Он характеризуется бесконечными разрушительными междоусобными и внешними войнами, а экономика, в особенности торговля, Азербайджана и сопредельных стран переживает сильный упадок.

Перейдем к конкретному рассмотрению состояния торговли Азербайджана в отдельные периоды XIII—XIV вв.

К началу XIII в. главными предметами торговли на внутреннем и внешнем рынках служили различные шелковые, хлопковые и шерстяные ткани, металлические, деревянные и кожевенные изделия, производимые ремесленными центрами. Первостепенную роль при этом играла торговля тканями и ткацкими изделиями. По анонимному географическому сочинению начала XIII в. и Якута Хамави, можно установить, что важное место в поставке Тебриза на внутренний и внешний рынки принадлежало тканям для ризы (аба), златотканым хитаи, кимхе, покрывалам, атласу и другим тканям и ткацким изделиям. Гянджа поставляла атлас, златотканную дибу, хлопок и хлопчатобумажные ткани, шелк-сырец, шелковую пряжу, шелковые ткани, меховые чалмы, войлок, одежду, называемую «ал-гянджи» (гянджинская). Ардебиль на рынок привозил черную дибу; Хой-дибу, хорошие плательные ткани из холста и готовые одежды; Нахчеван — высококачественные златотканые хитаи, тонкие покрывала, вышитые золотом, банные полотенца из полосатой ткани, длинную верхнюю одежду из шерстяной ткани, войлок; Байлакан — шелковые ткани, шелковую пряжу; Барда — шелк-сырец, шелковую материю; Дербент — льняные ткани; Марага и Ушнуйе поставляли в большом количестве хороший войлок [3, 190а, б, 197а, б; 198а, б; 199а, б; 210а, б; 212а, б; 220б, 226б, 227а; 4, 28—49; 5, 190].

Важное место во внутренней и во внешней торговле некоторых городов имели металлические, деревянные, кожевенные и керамические изделия, в частности, для Хоя важной статьей дохода была поставка хорошей медной посуды; для Шамкира — доброкачественных ножей; для Нахчевана и Ардебиле — деревянных сосудов и посуды (большие и малые чаши, блюда, подносы и т. д.), деревянных гребней, сазов, сундуков; для Тебриза — кожаных переплетов; для Урмии и Ушнуйе — кожаных ковриков, подушек; для Аанада и Ахара — попон; для экономики Байлакана, Кабалы, Шабрана, Шамкира и ряда других ремесленных центров немаловажное значение имело производство, следовательно, и поставка различных керамических сосудов и посуды [3, 191а, 198а—199а, 212а, б; 6—14].

Основными центрами торговой жизни городов были базары. Они имелись и в мелких городах. Хороший базар имел, например, небольшой город Кагаз-кунан [4, 67]. Здесь сбывалась основная продукция городского ремесла — бумага. Город поставлял бумагу и для других областей и городов Азербайджана, а также ряда стран.

Широко проникли в конце XII — начале XIII в. товарно-денежные отношения и в сельское хозяйство. Вокруг городов имелись обширные аграрные районы, стимулируемые потребностью городской экономики. Основная часть товарной продукции этих районов поступала в ремесленный центр для обеспечения города продуктами питания и ремесленным сырьем. Определенная часть этих товаров поступала на внутренние рынки Азербайджана, а часть — на внешний рынок. Анонимное географическое сочинение перечисляет основные сельскохозяйственные то-

вары, поставляемые отдельными областями и аграрными районами городов Азербайджана. Аграрные районы Урмии и Ушнуйе поставляли мед, масло, орехи, сумах; Байлакана — зерновые, продукты животноводства, гранаты, виноград, домашнюю птицу; Шамкура и Шица (в Арране) — инжир, гранаты, дыни. Из Деххаркана поставлялось много миндаля и различных фруктов, а из Сераба — белых бобов. Из района Хачен в Гянджу поступали высококачественные вина, ароматные яблоки, виноград и гранаты. Из областей Аррана между Курой и Араксом с развитым земледелием и животноводством на внутренний и внешний рынок, поставлялось большое количество шелка-сырца, риса, баранов, крупнорогатого скота и лошадей. На байлаканском рынке, наряду с местными товарами, были товары из Ширвана и Дербента. По-видимому, в числе этих товаров были нефть и соль из Баку [3, 190а, 197а, 198а, 227а]. Таким образом, не только технические культуры и зерновое хозяйство, но и отгонные и полукочевые животноводческие хозяйства Мугани и других областей Азербайджана были вовлечены в орбиту товарных отношений с городом, хотя твердые натуральные отношений здесь не была основательно поколеблена. При этом, по-видимому, купля-продажа, в данном случае носила преимущественно обменный характер. Исключение составляли некоторые технические культуры, в частности хлопок, в сбыте которых доминировали денежные отношения. Наиболее развитыми в этом отношении были аграрные районы городов, которые имели регулярные торговые связи с ремесленными центрами. Самые крупные аграрные районы окружали Гянджу, Байлакан, Тебриз, Ардебиль, Марагу, Урмию, Маранд и Шабран. Ежедневно из сельских округов этих городов поступали необходимые сельскохозяйственные продукты. Так, по словам Якута Хамави, в самом Ардебиле плодовых деревьев не было. Потребность городского населения во фруктах обеспечивалась окрестными районами: «Фрукты привозят в него, — пишет он, — со всех селений, [лежащих] за [горой], на расстоянии одного дня или несколько больше, или меньше» [4, 7—8].

Недалеко от Тебриза находилось селение Кузе-кунан [15] с развитым земледелием и животноводческим хозяйством [16, 243—249; 17, 218—219]. Оно поставляло большое количество зерновых и животноводческих продуктов для Тебриза. Немало сельскохозяйственных продуктов в город поступало, вероятно, из других окрестных сел, в частности из селения Суфийан.

В зоне слияния Куры с Араксом, в частности в области Гуштасфи, водилось много диких уток и рыбы, которые сбывались не только на местном рынке, но и на рынках близких городов [16, 248—249].

Таким образом, в начале XIII в. в Азербайджане существовала развитая внутренняя торговля, обусловливаемая интенсивным товарообменом как между городами и их аграрными районами, так и между отдельными областями и городами страны. Часть городского населения занималась земледелием, имея обширные поля за городской чертой. Излишки из этих хозяйств также поступали на городской рынок.

Города и области Азербайджана были связаны друг с другом густой сетью торговых путей внутреннего значения. Эти пути соединяли Тебриз с Ардебилем, Марагой, Урмией, Марандом, Хоем, Нахчеваном, Байлаканом, Гянджой, с городами Ширвана и со всеми промежуточными городами и населенными пунктами. Города Ширвана, Аррана в свою очередь были связаны друг с другом торговыми путями международного и внутреннего значения.

Основным средством денежного обращения в конце XII — начале XIII в. являлась медь. Так называемый «серебряный кризис» [18, 45—57], охвативший Передний Восток, в том числе Азербайджана, был вызван, возможно, не только утечкой серебра на север, в результате торгового обмена [19], но и ростом спроса на него в связи с развитием товарно-денежных отношений. Тем не менее это явление оказало отрицательное влияние на состояние внешней, а в некоторой степени и внутренней торговли. Медь не могла заменить серебро и золото — основные средства денежного обращения в международных торговых операциях. Вместе с тем медные деньги, вероятно, служили главным средством денежного обращения не только в пределах того или иного города, но и между отдельными городами и областями Азербайджана. Об этом говорит и рост количества медных монет, выявленных при раскопках на территории Байлакана, самыми многочисленными из которых оказались монеты ильдегизидов. Хотя эти монеты чеканены очень небрежно и на них, как правило, отсутствуют дата и место чекана, однако образцы отдельных монет указывают на чеканы других городов Азербайджана, в частности Гянджи и Ардебилля [22, 350; 23, 92].

Некоторый застой во внешнеторговых связях Азербайджана, вызванный «серебряным кризисом» и усилением опасности на торговых путях, способствовал росту внутренней и прежде всего городской торговли. В конце XII — начале XIII в. не было того размаха караванной торговли, который наблюдался в период правления Хулагуидов. Тем не менее крупные и некоторые средние торгово-ремесленные центры Азербайджана принимали активное участие в международной торговле. Особо важная роль при этом принадлежала вывозу тканых изделий. В западные и восточные страны вывозились золотые и шелковые ткани, производимые в Тебризе. Дербент поставлял льняные ткани, а Хой — платяные. Весьма широким предметом вывоза являлись художественно-орнаментированные деревянные изделия Нахичевана, главным образом посуда и сосуды [3, 70, 199а, б, 2266—227а; 4, 28, 33, 49]. Предметом вывоза был ширванский шелк, особенно из округа Шабран.

Города Азербайджана через Дербент и Волжско-Каспийский транзитный путь, сыгравший в то время роль важной международной торговой магистрали, поддерживали торговую связь с городами Поволжья, Руси и волжских булгар. Купцы этих стран, как и местные купцы, привозили из названных стран много ценных мехов (бобр, соболь, белка, молодая овчина). Из волжских стран и областей привозились платки, ковры, красивые носки и т. д. Больше всего эти товары поступали на дербентский рынок, где велась и самая крупная в пределах Азербайджана и сопредельных стран торговля. Товары северных стран поступали и на рынки Гянджи, Байлакана, Шемахи, Баку, Тебриза и других городов Азербайджана. Имеются сведения о посещении в конце первой четверти XIII в. русскими купцами городов Азербайджана, в частности Тебриза [3, 192а, 196а; 4, 33; 24, 164; 16, 225—227].

Торговые связи Азербайджана к началу XIII в. распространялись на Иран, Индию, Среднюю Азию, арабские страны (больше всех, на Ирак и Сирию), Грузию, Армению, Византию и на другие страны Востока. Через Среднюю Азию, Иран и Багдад сюда привозилось большое количество китайских фарфоровых сосудов, главным образом селадонных. Фрагменты китайского селадона выявлены при археологических раскопках на территории Байлакана, в Шемахе — в Гюлистанской крепости, Баку и в других городах Азербайджана [25, 56—60; 26, 123—

128; 27, 84—85]. Однако существовал целый ряд отрицательных факторов, задержавших развитие торговых связей Азербайджана со странами Азии и Европы. Сложившаяся в начале XIII в. политическая обстановка в странах Ближнего Востока (ослабление Халифата, государства Ильдегизидов, отсутствие более или менее сильной центральной власти, частые феодальные междоусобные и внешние войны и т. д.) привела к ослаблению охраны торговых путей. Участилось ограбление караванов. Особенно опасными стали торговые пути с 20-х годов XIII в. Именно в это время ивантскими туркменскими племенами был ограблен большой караван тебризских купцов недалеко от Тебриза. Было захвачено много товаров, в том числе и 20 тыс. голов баранов, предназначенных для продажи на тебризском рынке [24, 163—164]. Походы монгольских войск на Русь и в страны Волжского бассейна на время прервали торговлю Азербайджана и сопредельных стран по Волжско-Каспийскому пути. Имея в виду первый поход монгольских войск, Ибн ал-Асир писал: «... со времени вступления татар в страну кыпчаков и русов пути сообщения были прерваны и от них ничего не доходило до нас, ни буртасы, ни соболя ни другие товары, вывозимые из тех стран. По уходу татар из тех стран, бежавшие жители вернулись в них, пути были восстановлены и снова стали привозить товары» [24, 144]. Однако торговые пути были опасными, в связи с чем внешнеторговый оборот был значительно меньше прежнего объема. Созданное хорезмшахом Джалал ад-Дином государство-конгломерат было непрочным, и потому неустойчивой была в 20-х годах и политическая ситуация. Большая вина при этом лежала на правительстве Джалал ад-Дина и в первую очередь на его первом везире Шереф аль-Мульке. Последний, заискивая перед Халифатом, в частности, приказал ограбить караван исмаилитских купцов, проходивших через территорию Азербайджана в Сирию во владения малоазийских Сельджукидов и Византию. Некоторые феодальные правители сами занимались разбойничеством на торговых путях. Так, правитель Халхала Изаддин Халхали занимался систематическим грабежом караванов, курсирующих между Азербайджаном и Персидским Ираком [16, 225—227, 240].

Упадок торговли в Азербайджане еще более усилился с начала 30-х годов XIII в., со времени второго нашествия монгольских войск, повлекшего за собой еще более тяжелые разрушения производительных сил. Разрушение городов и сел, резкое сокращение объема ремесленного производства и сельского хозяйства в той же степени отразилось и на состоянии торговли. Многие купцы были разорены вконец. Господствовала обстановка страха. Купцы, не гарантированные от открытого грабежа, отказывались вести активную крупную торговлю. Все это в значительной степени подавляло инициативу в торговых сделках.

Примечания

¹ М. Х. Шарифли. Торговля и торговые пути в Азербайджане в XIII—XIV вв. «Изв. АЗФАН СССР», 1944, № 2—3 (на азерб. яз.).

² М. Х. Гейдаров. О месте города в социально-экономической структуре феодального общества Азербайджана XIII—XIV вв. Бартольдские чтения 1976 г. Тезисы докл. и сообщ. М., 1976.

³ Аджал ад-дунья. Рукоп. фонд ЛОИВ АН СССР, № А—253.

⁴ Якут Хамави. Мо джам ал-булдан. Пер. с арабск. на русск. П. К. Жузе НАИИ АН Азерб. ССР, инв. № 504.

⁵ З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана (1136—1225). Баку, 1978.

⁶ Труды Азербайджанской Оренкалинской экспедиции, т. I, М.—Л., 1959.

- ⁷ А. А. Нессен. Городище Оленкала. (по данным археол. раскопок). МИА, 1959, № 67.
- ⁸ А. А. Якобсон. Раскопки на городище Оленкала в 1953—1955 гг. МИА, № 67.
- ⁹ Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки на городской стене Оленкала в 1953—1954 гг. МИА, 1959, № 67.
- ¹⁰ Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки гончарных печей на городище Оленкала. (Раскоп IV). МИА, 1959, № 67.
- ¹¹ Г. М. Ахмедов. Неполная керамика Оленкала IX—XIII вв. (По материалам раскопок 1953—1955 гг.). МИА, 1959, № 67.
- ¹² Материальная культура Азербайджана, т. V. Баку, 1964 (МКА).
- ¹³ С. М. Газыјев. Габала шәһәринин тарихи-археоложи тәдқиқи. МКА, т. V (на Габала шәһәринин тарихи-археоложи тәдқиқи).
- ¹⁴ О. Ш. Исмизаде. О глазурованной керамике с клеймами из средневековой Кабалы (XI—XIV вв.). МКА, т. V.
- ¹⁵ Селение это существует поныне.
- ¹⁶ Сират Джалад ад-Дин йа тарих-е джалали негаште... ба Мухаммед Зейдари Насави раис-е диван-е иншан султан Джалад ад-Дин Манкбурни, Тегеран, 1945.
- ¹⁷ Шихаб ад-Дин Мухаммед ан-Насави. Жизнеописание султана Джалад ад-Дина Манкбурни. Пер. с арабск., предисл., коммент. З. М. Буниятова. Баку, 1973.
- ¹⁸ М. А. Сейфеддини. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII—XV вв., кн. 1. (XII — начало XIV вв.). Баку, 1978.
- ¹⁹ В указанной работе М. А. Сейфеддини, на стр. 57 говорится, что «утечку серебряных монет на север можно считать решающим фактором серебряного кризиса, разразившегося в странах Ближнего Востока». Столь категоричное утверждение автора, однако, не опирается на анализ конкретных нумизматических материалов. Сторонники данной концепции [20, 15, 27, 28; 21, 88] во главу угла объяснения серебряного кризиса ставят, как нам кажется, не причину, вызвавшую это явление, а его следствие. Главную причину серебряного кризиса в странах Ближнего Востока, думается, следует искать в важнейших социально-экономических факторах внутреннего характера.
- ²⁰ Я. Ю. Якубовский. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой X—XV вв. Тр. Ин-та востоковедения АН СССР, т. VI, вып. 3. Л., 1933.
- ²¹ Е. А. Пахомов. Монетные обращения Азербайджана в XII и начале XIII в. Тр. ГИМ, вып. 2. Нумизмат. сб., ч. 2. М., 1957.
- ²² А. В. Ратимов. Определение монет, найденных в Оленкала в 1953 и 1954 гг. МИА, 1959, № 67.
- ²³ Е. А. Пахомов. Монеты из раскопок городища Оленкала. МИА, т. 133.
- ²⁴ Ибн ал-Асир. Тарих-е Камил. Пер. П. К. Жузе. Баку, 1940.
- ²⁵ Г. А. Абилова. О находках селадона в Азербайджане. Тр. МИА, т. I. Баку, 1956.
- ²⁶ С. Б. Ашурбейли. Некоторые данные об экономических и культурных связях Азербайджана с Китаем в средние века. «Сов. востоковедение», 1958, № 2.
- ²⁷ Г. А. Джидди. Крепость Гюлистан. Баку, 1967 (на азерб. яз.).

Ф. Ә. ИБРАҺИМОВ, Ә. Ш. ИСМИЗАДЕ

БАКЫНЫН ОРТА ӘСР БОЈАЛЫ ГАБЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Ичәришәһәрдә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә чохлу мадди мәдәнијјәт галығы тапылмышдыр. Шәһәр әһалисинин мәишәтиндә әсас јер тутан сахсы мәмулатынын бир һиссәсини формасы, һазырланма үсулу, зәриф ишләнмәси, һахышларынын мотиви və с. һүсүсијјәтләрилә фәргләнән бојалы габлар тәшкил едир.

Мәлум олдугу кими вәтәни Шәрг өлкәләри сајылан бојалы габларын мәишәји чох гәдимдир [9, 247, 277]. Тәдқиғатчы О. Һ. Һәбибуллајевин мәлуматына кәрә ер. әв. IV минилликлә Јахын Шәрг өлкәләри илә мәдәни әлағәләр нәтичәсиндә бу нөв кил мәмулаты Азәрбајҗана да кечмишдир [14, 58, 59]. Бојалы габлар әсасән орта тунч дөврүндә Азәрбајҗанын чәнуб рајонларында, һүсүсилә Урмија və Нахчыван әразисиндә кениш инкишаф етмиш, тәдричән Загафгазијанын гоншу рајонларына јајылмышдыр [6, 5].

Гејд етмәк ләзимдыр ки, Азәрбајҗанда апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә һәм антик, һәм дә орта әсрләрә аид абидәләрдән хејли бојалы габ ашкар едилмишдир.

Галатәпә və Минкәчевирдән тапылан мұхтәлиф бојалы габлар һүсүсилә диггәти чәлб едир [12, 23, 27; 3, 8, 13]. Онларын бир һисми тунч дөврү габларынын форма və һахышларыны тәқрар едирсә дә, бәзиләри јенидир. Мүгајисә үчүн Минкәчевирдән тапылан бојалы габлар ичәриндә икигүлплү сәрничәохшар və ағыз һиссәси суддан формалы габлары кәстәрмәк олар. С. М. Газыјевин јаздыгына кәрә, сәрничәохшар габларын истәһсалы әсасән күп гәбирләринин сон дөврүндән башлајараг јајылмышдыр [3, 9]. Гејд етмәлијик ки, газынтылар заманы орта әсрләрдә сәрнич типли кил габлара чох тәсадүф едилмишдир. Етнографик мәлумата кәрә мислән һазырланмыш бу габлардан һазырда да кениш истифадә олунур.

Суддан формалы кил габлар исә антик дөврдән Загафгазијадә кениш јајылмышдыр [8, 3; 2, 40—42].

Орта әср шәһәрләриндә апарылан газынтылар нәтичәсиндә суддан типли габ нүмунәләринә дә тәсадүф едилмишдир.

Ичәришәһәрдә археоложи газынтылардан тапылан бојалы габлары һазырланма үсулуна кәрә ики јерә бөлмәк олар. Онларын бир һиссәси назик диварлы симметрик шәкилдә зәриф ишләнилмиш və зәнкин һахышланараг јүксәк кејфијјәтлә һазырланмышдыр. Бәдин чәһәтдән диггәти чәлб едән һәмин нәфис бојалы габларын бәзәнилмәсиндә мұхтәлиф композијалардан истифадә олунмушдур. Белә габларын үзәри гәһвәји, гара, ачыг və түнд гырмызы рәнкләрлә һахышланмышдыр. Бојалы габларын галанлары исә башга үсулла ишләнмишдир. Онларын бәзиси јалһыз гырмызы, бәзиси ачыг гырмызы фонда бојандыгдан сонра үстү түнд гырмызы рәнклә һахышланмыш, бәзиләри исә гырмызы бојадан сонра чызма јолу илә бәзәдилмишдир. Бундан әлавә, јалһыз бир һиссәси боја илә һахышланан садә габлара да тәсадүф олунур. Белә һахышлы габлар Бејләган və Шамаһыдан да тапылмышдыр [7, 84, 87, 88; 15].

Әсәсән мәнішәтдә ишләдилән бу габлары күпә, бардаг вә бошгаб кими группара бөлмәк олар.

Бәһс олунан габлар бәрәсиндә кениш тәсәввүр јаратмаг үчүн бир гәдәр әтрафлы мәлүмат вермәји ләзым билirik.

Күпәләр. Археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә күпә формалы хејли габ ғырығы тапылмышдыр. Оларын бир нечәси бәрпа едилмишдир.

Күпәләрин бири шаркөвдәли, јасты отурачаглы, һүндүр вә кениш-боғазлыдыр. Габын боғазына јапышдырылмыш ен кәсији даирәви олан гулпу вардыр. Күпәнин үзәри мүхтәлиф нахышларла зәнкин бәзәдилмишдир. Нахышларын симметрик формада јерләшмәси үчүн габын үзәри һиссәләрә ајрылмышдыр. Оун кетдикчә кенишләнән һүндүр боғазынын үстү ики бәрәбәр һиссәјә бөлүнмүш вә һәмин саһәләрин кәнарына түнд ғырмызы боја илә ели золаг чәкилмишдир. Күпәнин агзы тәрәфиндәки һиссә ромбвары формада шәбәкә, көвдә илә боғазы бирләшдирән саһә илә ичәрисинә нөгтәләр дүзүлмүш бутаја охшар рәсмләрлә бәзәдилмишдир. Оун көвдәси үзәриндәки нахышлары да ики һиссәдән ибарәтдир. Чијин тәрәфиндәки јери ағ фонда олан золагын үстүнә түнд ғырмызы боја илә бир-бириндән ејни мәсафәдә олан күнәш рәсмләри чәкилмишдир. Габын көвдәсинин отурачага јахын саһәси илә башдан-баша түнд ғырмызы рәнклә бојанмышдыр. Гејд етмәлијик ки, күнәшин белә зәнкин нахышланмасында јалныз ачыг вә түнд ғырмызы рәнкләрдән истифадә олунмушдур (I табло, 1).

Формача әввәлкинә охшар диқәр бир күпә дә диггәти чәлб едир [1, 487]. Јасты отурачаглы, шарвары көвдәли, кенишбоғазлы бу габын да үзәри ғырмызы вә гара боја илә зәнкин нахышланмышдыр. Оун боғазы вә чијин һиссәси ғырыг олдуғундан гулпу олуб-олмадығыны мүәјјән едә билмәдик. Бу күпәнин үстүндәки бәзәкләрин бәзиси әввәлки габын нахышлары илә охшарлыг тәшкил етсә дә, әксәријјәти башга мотивдәдир. Биринчи күпәдә олдуғу кими нахышларын симметрик јерләшдирилмәси үчүн үзәри һиссәләрә бөлүнмүшдүр. Габын үстүндә беиш золаг вардыр. Олардан икиси башдан-баша ғырмызы рәнклә бојанмышдыр. Күпәнин көвдә вә чијин һиссәсиндәки јери ағ фонда олан гоша золагларын үстүнә ғырмызы боја илә мүхтәлиф өлчүдә гөвсвары хәтләрдән нахыш чәкилмишдир. Бу һиссәләрин һәр ики тәрәфи вә оларын арасында јерләшдирилмиш түнд ғырмызы золагын кәнарлары гара боја илә һашијәләнмишдир. Габын ағыз һиссәси илә шәбәкә илә нахышланмышдыр. Бәһс етдијимиз бу габын зәнкин бәзәдилмәсиндә ачыг, түнд ғырмызы вә гара бојалардан бачарыгла истифадә олунмушдур (I табло, 2).

Һәмин күпәләрә охшар кичик бир габын көвдәси илә боғазынын ғырағы тапылмышдыр. Габын көвдәсинә битишдирилән гулпун бир һиссәси галмышдыр. Көрүнүр, гулпунун диқәр тәрәфи күпәнин боғазына јапышдырылмышдыр. Оун ен кәсији даирәвидир. Диггәтлә нәзәр јетирдикдә габ формасына көрә бир нөв биринчини хатырладыр. Назик диварлы бу габын үзәринә ғырмызы боја чәкилмиш вә сонра сәлигә илә шүјрәләнмишдир. Габын боғазына илә түнд ғырмызы боја илә даирәви золаглар чәкилмишдир. Габ чох сәлигә илә һазырланмышдыр (II табло, 1).

Һаггында данышдығымыз күпәләрин боғаз һиссәсинә охшар кичик бир габ ғырығы әлдә олунмушдур. Формасына көрә һәмин габ бәрпа едилмишдир. Үстүндәки бәзәкләрдән көрүндүјү кими, бу габын да үзәри әввәлкиләр кими симметрик шәкилдә нахышланмаг үчүн һиссәләрә бөлүнмүшдүр. Габын боғаз илә көвдәни бирләшдирән јеринә түнд ғырмы-

зы боја илә золаг чәкилмишдир. Оун боғазы ромбвары формада шәбәкә, чијин һиссәси илә бир-биринин ичәрисиндә јерләшдирилмиш гөвсвары хәтләрлә бәзәдилмишдир (II табло, 2).

Күпә формалы башга бир габын боғазы илә көвдәсинин ғырығы диггәти чәлб едир. О, гурулушуна вә башга бу тип габларла мүгајисәјә әсәсән бәрпа едилмишдир. Зәриф һазырланмыш бу күпәнин чијин һиссәсинә газыма үсулу илә батыг даирәләр чәкилмиш вә үстү түнд ғырмызы рәнклә бојанмышдыр. Бундан сонра оун боғазы чызма јолу илә волјута формасында нахышланмышдыр (II табло, 3).

Үзәри зәнкин нахышланмыш диқәр бир күпә ғырығы да марағлыдыр. Оун боғазынын көвдә илә бирләшдирән һиссәсинә газыма јолу илә паралел хәтләрлә кәмәр чәкилмиш, оларын арасындакы саһәјә илә батыг нөгтәләр дүзүлмүшдүр. Габын боғазында тәсвир едилмиш сүнбүл формалы габарыг нахышлар арасындакы саһә чызма үсулу илә шагули паралел хәтләрлә бәзәдилмишдир. Бүтүн бунлардан сонра күпәнин үзәри түнд ғырмызы рәнклә бојанмышдыр. Габ рәнкләндикдән сонра шүјрәләнмиш вә нәтичәдә көвдәси үзәриндә шагули формада золаглар әмәлә кәлмишдир (II табло, 4).

Күпәјә охшар башга бир габ ғырығынын үстүндәки нахышлар да ики һиссәдән ибарәтдир. Оун бир тәрәфинә түнд ғырмызы рәнклә золаглар чәкилмиш, диқәр һиссәсиндә илә чызма јолу илә һәндәси вә нәбәти рәсмләр тәсвир олунмушдур. Габын јалныз золаглардан ибарәт бир һиссәси ғырмызы боја илә нахышланмышдыр (III табло, 1).

Газынтынын алт мәдәни тәбәгәсиндән тапылмыш күпә формалы назик диварлы габын үзәри илә јалныз ғырмызы боја илә өртүлмүш вә сонра сәлигә илә шүјрәләнмишдир. Гејд етмәлијик ки, археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә тапылан белә күпә формалы габларын әксәријјәти зәнкин нахышланмыш, јалныз аз бир һиссәси тәкчә ғырмызы боја илә рәнкләнмишдир (III табло, 3).

Башга бир габ боғазынын ғырығы илә бирликдә чијин һиссәси дә әлдә олунмушдур. Көвдәси илә боғазынын бирләшдирән јердә ен кәсији даирәви олан гулпун ғырығы галмышдыр. Оун үзәринә ғырмызы рәнклә боја чәкилмишдир. Габын чијин һиссәсиндәки ағ золагын үзәриндә илә чызма јолу илә нәбәти рәсмләр тәсвир олунмушдур (III табло, 3).

Күпә формалы габлара охшар бир нечә габ ғырығы да тапылмышдыр. Оларын үзәриндәки нахышлар һәмин габларын симметрик шәкилдә бәзәдилдијини көстәрир. Белә габ парчаларынын икисинин үзәриндә күнәш рәмзи тәсвир олунмушдур. Һәр ики тәрәфдән түнд ғырмызы золагларла һашијә чәкилмиш бу күнәш тәсвирләри бир-бириндән фәргләнир. Бу да һәмин ғырыгларын ајры-ајры күпәләрә аид олдуғуну көстәрир. Олардан бириндә түнд ғырмызы рәнклә тәсвир олунмүш күнәш шүалары даирәнин мәркәзиндән (III табло, 5), диқәриндә илә әксинә, күнәши әкс етдирән даирәнин ғырагларындан башланыр (III табло, 6).

Бәһс етдијимиз күпә типли габларын мәнішәји һәм габын формасына, һәм дә нахышларынын мотивинә көрә чох гәдимләрә кедиб чыхыр. Белә күпә формалы бојалы габлар тунч дөврүнүн сону, дәмр дөврүнүн әввәлләриндән мәлүмдур [6, 67, 77].

Гәдим күпәләрин бәзиси гулпеуз, бәзиси илә гулплудур. Оларын гулпунун бир тәрәфи габын көвдәсинә, диқәри илә боғазына јапышдырылмышдыр. Һаггында данышдығымыз күпәнин гулпу габын боғазына бирләшдирилмишдир. Формача јахын олан бу габларын нахышларында да охшар чәһәтләр вардыр. Хүсусилә һәм гәдим, һәм дә орта әср күпәлә-

ринин үстүндө тасвир олунмуш күнөш рэмзи вә шәбәкә формалы нахышлар диггәти чөлб едир. Гејд етмәлијик ки, шәбәкә мотивли нахышлар орта эср керамикасында кениш јајылмышдыр. Јалныз күнөш рэмзини әкс етдирән бәзәкләр исә нисбәтән аздыр. Мәншә етибарилә гәдимләрә аид олан бу рәсмләрә һәм бојалы габларда, һәм дә мәшһәт вә гәбир абидләриндә тәсадүф едилмишдир [4, 156, 5, 36, 6, 82, 11, 127, 13, 90—94].

Бардаглар. Бу тип мүхтәлиф габларын көвдәсинин, боғазынын вә гулпларынын ғырыглары тапылмышдыр.

Һәмин габлардан бири диггәти хусусилә чөлб едир. Онун чијин һиссәси, боғазы вә гулпунун ғырағы галмышдыр. Зәриф һазырланмыш бу габын үзәри әввәлчә башдан-баша ачыг ғырмызы боја илә рәнкләнмишдир. Сонра чијин һиссәсиндәки јери ачыг ғырмызы фонда олан золагын үстүнә түнд ғырмызы боја илә күнөш рэмзини әкс етдирән рәсмләр чәкилмишдир. Ејнилә белә бир күнөш рэмзи тасвир едилмиш XIV эсрә аид бојалы габын ғырығы Орта Асијада (Нисә шәһәри) апарылмыш археоложи газынтылар заманы тапылмышдыр [10, 80]. Күнөш рәсми әтрафындаки бүтүн саһәјә исә сәмада улдузлары хатырладан нөгтәвары ишарәләр дүзүлмүшдүр. Бу рәсм сәма вә сәма чисимләрини тасвир едән композисија кими чох мараглыдыр. Тасвирдән көрүндүјү кими, габын симметрик нахышланмасы үчүн үстү һиссәләрә бөлүнмүш вә онларын кәнары түнд ғырмызы рәнклә золагла һашијәләнмишдир (IV табло, 1).

Үзәри ғырмызы боја илә өртүлмүш бардаг формалы габын боғазынын үстү габарыг даирәләрлә нахышланмышдыр (IV табло, 2).

Газынтынын 3, 7 м дәринлијиндән тапылан бардаг формалы башга бир габын симметрик боғазы диггәти хусусилә чөлб едир. Онун агзынын кәнарында гулпун јери галмышдыр. Бардағын боғазы башдан-баша концентрик һалгавары даирәләрлә нахышланмышдыр. Бүтүн бунлардан сонра габын үзәри түнд ғырмызы рәнклә бојанмыш вә парылдадылмышдыр (IV табло, 3).

Белә габлардан биринин үстү дә тамам ғырмызы боја илә рәнкләнмишдир. Һәмин бардағын чијин тәрәфинә газыма јолу илә батыг даирәләр чәкилмишдир (IV табло, 4).

Үзәри түнд ғырмызы боја илә өртүлмүш вә шүјрәләнәрәк парлаг шәкилә салынмыш башга бир габын дар боғазы да диггәти чөлб едир. Онун агзы сүддан формалы олуб, мајә төкүлән јери гуш димдијинә охшар шәкилдә дүзәлдилмишдир (IV табло, 5). Гејд етмәлијик ки, белә габлар антик дөврә кениш јајылмышдыр [8, 3; 2, 40].

Боғазы илә чијининин бир һиссәси сахланылмыш дикәр белә габ ғырығы ондан сечилир. Онун үстү әввәлчә ғырмызы боја илә рәнкләнмиш вә чијинлә боғазыны бирләшдирән һиссәсинә газыма үсулу илә батыг даирәләр чәкилмишдир. Әввәлкиндән фәргли олараг бу бардағын көвдәсинин үстү түнд ғырмызы рәнклә бир-биринин ичәрисиндә јерләшдирилмиш гөвсвары золагларла бәзәдилмишдир (IV табло, 6).

Кичик бардағын гулпу илә бирликдә боғазы вә көвдәсинин бир һиссәси, агзынын кәнары ғырылмышдыр. Гулпун ен кәсији лентварыдыр. Габын чијиннә чызма јолу илә даирәләр чәкилмиш вә сонра үзәри ғырмызы боја илә рәнкләнмишдир (III табло, 4).

Бардаг типли габын цилиндрик дар боғазы вә гулпу чох мараглыдыр. Ен кәсији даирәви олан гулпун бир тәрәфи боғазына, дикәри исә көвдә илә бирләшән јерә јапышдырылмышдыр. Габын үзәринә түнд ғырмызы боја чәкилмиш вә сонра шүјрәләнәрәк парылдадылмышдыр (V табло, 1). Бундан әлавә, бардаға мәхсус үч габын гулпу да тапылмышдыр. Онларын ен кәсији даирәви формададыр. Гулплардан биринин

ашағы һиссәси бармагла сыхылараг новчаја охшадылмышдыр. Ен кәсији нисбәтән јоғун олан дикәринин үстүндә исә конус формалы чыхынты вардыр. Һәр үч гулпун үзәри ғырмызы рәнклә бојанмышдыр.

Бошгаблар. Бакынын бојалы габларынын бир группуну бошгаблар тәшкил едир. Гејд етмәлијик ки, бошгаб типли габлар орта эсрләрдә мәтбәх габлары ичәрисиндә ән чох јајылмышдыр. Бурада анчаг бојалы габлар һаггында данышылачагдыр. Белә бојалы габларын исә јалныз көвдәсинин вә отурачағынын ғырыглары тапылмышдыр. Онларын ичәрисиндә назик диварлы бошгаб ғырығы диггәти чөлб едир. Онун үстү боја илә нахышланмышдыр. Габын агзынын ғырағы бир гәдәр кәнара доғру гатланмышдыр. Бошгабын чөл тәрәфдән агзынын кәнарына түнд гәһвәји боја илә енли золаг чәкилмишдир. Онун чијин тәрәфинә исә енсиз гөвсвары гоша золаглар вә онларын јанларына нөгтәвары бәзәк вурулмүшдүр.

Һүндүр отурачаглы бошгаб дикәр габлардан фәргләнир. Бу габын үзәри ғырмызы рәнклә бојанмыш вә сонра ичәридән мәркәз һиссәсинә түнд ғырмызы боја илә даирәләр чәкилмишдир. Габын гурулушу онун дајаз бошгаб олдуғуну көстәрир (V табло, 6).

Ғырмызы бојалы габын боғазынын бир һиссәси. Онун агзынын кәнарында јолка, чијининин үзәриндә исә кониелјур шәклиндә габарыг нахышлар вардыр. Формасына көрә ону дәрин бошгаб типли габа аид етмәк олар (V табло, 5).

Бәһс етдијимиз бојалы габлардан әлавә үзәринә ғырмызы боја илә нахыш вурулмуш бир әдәд ири күп вә кичик көјәрчин фигуру да диггәти чөлб едир.

Ири тәсәррүфат күпүнүн үзәри мүхтәлиф кәмәрләрлә зәнкин нахышланмыш вә кәмәрләрдән бәзисинин арасына чызма јолу илә далгавары хәтләр чәкилмишдир. Габын јалныз чијининин үстүндә ғырмызы боја илә шәбәкә тасвир олунмушдур. Көрүндүјү кими, ири күпүн јалныз кичик бир һиссәси боја васитәсилә нахышланмышдыр. Күпүн һәм боғазында, һәм дә отурачағынын јахын һиссәсиндә гулпу вардыр (V табло, 1).

Килдәи һазырланмыш көјәрчин фигуру. Онун үстүнә ғырмызы бојадан золаглар чәкилмишдир. Узун мүддәт торпагда галдыгындан бојанын бир һиссәси силнииб кетмиш, јалныз рәнкин изләри галмышдыр (V табло, 4).

Гејд етмәлијик ки, һаггында данышдығымыз бојалы габлар килинин тәркиби, тәмизлији, јоғрулмасы вә јахшы биширилмәси чәһәтдән башга габлардан кејфијјәтчә фәргләнир.

Газынтынын әсасән IX—XIII, тәк-тәк һалларда исә XIV—XVII эсрләрә аид тәбәгәләриндән тапылан бәһс етдијимиз бојалы габлар нахышларынын чешидинә көрә дә мүхтәлифдир. Онларын бәзәкләринин бир һиссәсинин мәншәји гәдимдир. Бојалы габларын нахышларынын мүјјән группун исә орта эср габларынын нахышлары илә ејнијјәт тәшкил едир.

Бакынын бојалы габларынын хејли һиссәси мәһарәтлә, көзәл һазырланмыш вә үзәри симметрик шәкилдә дүз, далгавары, сыныг, даирәви хәтләрлә, үчбучаг, ромб, шәбәкә вә с. дүзбучаглы кими һәндәси вә мүхтәлиф нәбати рәсмләрлә, һабелә сәма чисимләрини әкс етдирән зәнкин нахышларла бәзәдилмишдир.

Мәншәчә тарихи ер. әв. тунч дөврүнә аид едилән нахышлардан бири шәбәкә формалы бәзәкләрдир. Гејд етмәлијик ки, бу нахышдан орта эсрләрдә мүхтәлиф габларын бәзәнмәсиндә кениш истифадә едилмишдир. Дикәри исә күнөш рэмзини әкс етдирән рәсмләрдир. Гәдимдә һә-

мин мотивлэр сәма чисимлэринә—Көжә, Күнәшә, Аја вә с. ситајишлә әлагәдар мејдана кәлминдир.

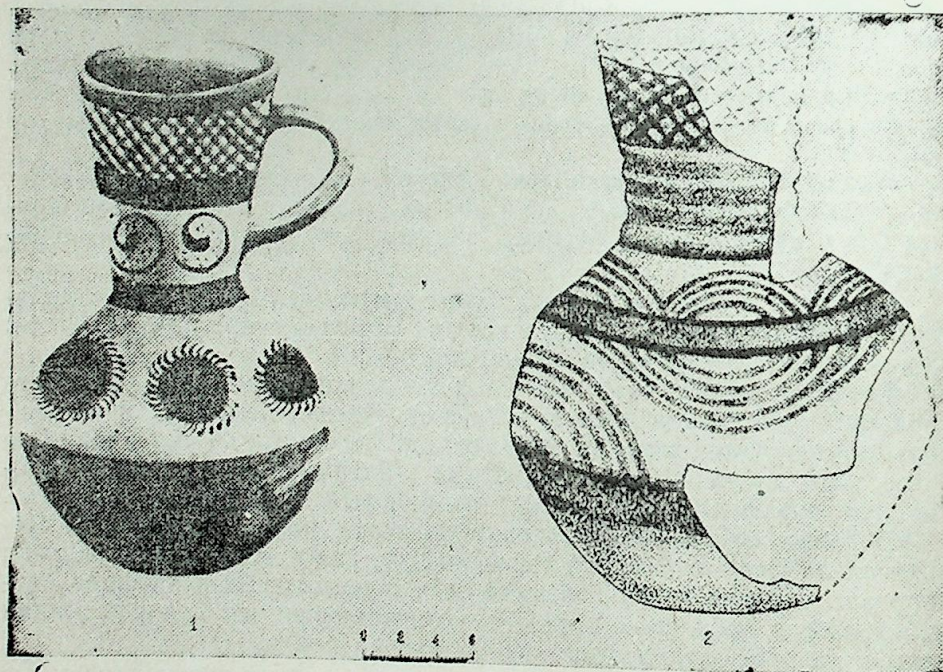
Орта әср габлары үзәриндәки күнәш вә башга сәма чисимлэринин тәсвирлэри исә онларын гәдим рәсм әсәрлэринин давамь кими истифа-дә едилдијини сөјләмәјә әсас верир.

Гејд етмәлијик ки, орта әсрләрдә белә тәсвирләрә мәшһәт, ме'мар-лыг вә гәбир абидәлэри үзәриндә дә тәсадүф олунмасы онларын мүәј-јән мә'нада дини әһәмијјәт кәсб етдијини көстәрир.

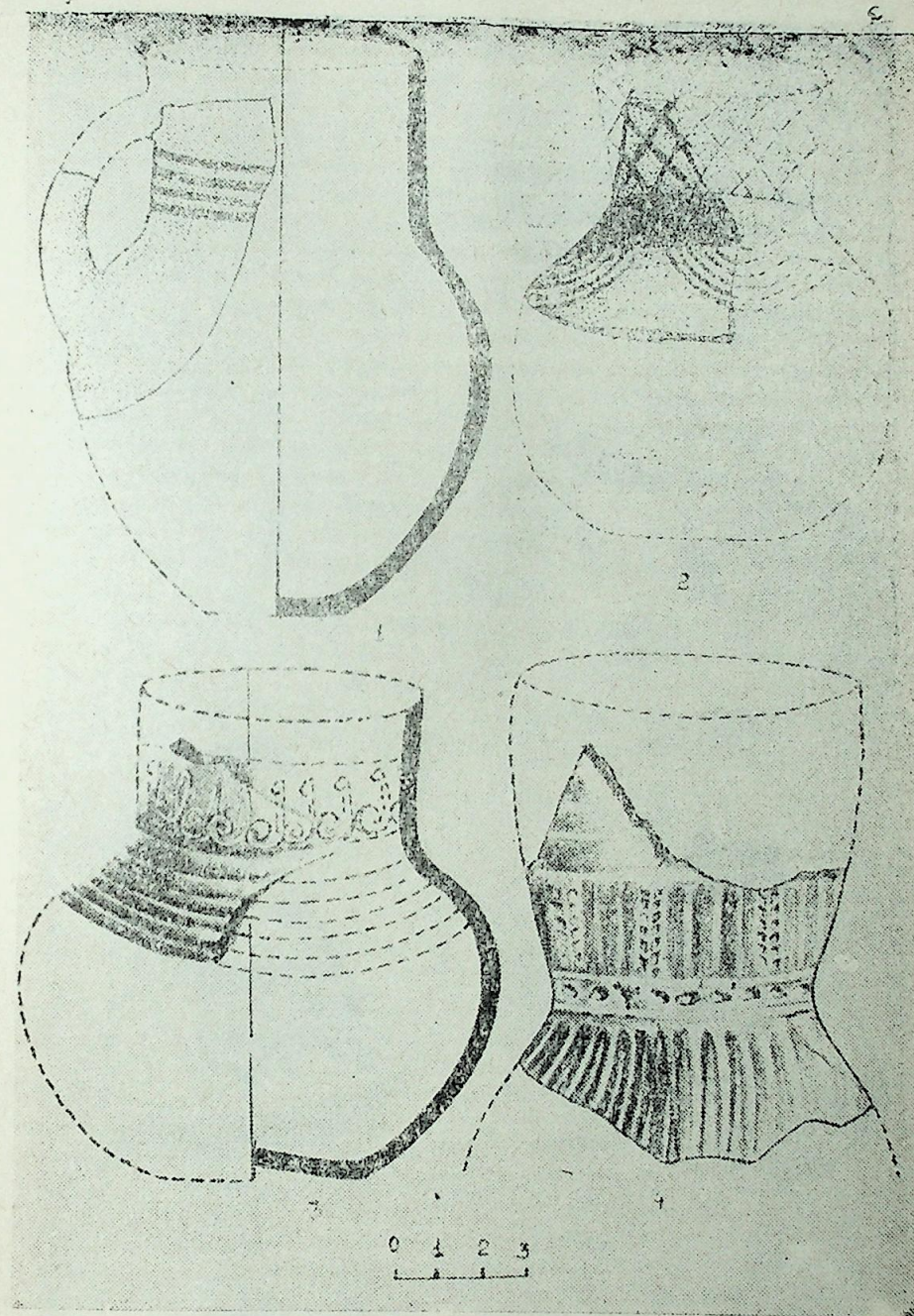
Бүтүн булар белә нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, орта әсрләрдә күнәш рәсмлэриндән әсасән нахыш кими истифадә олунмушдур. Лакин бу рәсмлэрин төк-төк һалларда дини абидәләр үзәриндә чәкилмәси һә-мин дөврдә сәма чисимлэринә инамла әлагәдар гәдим дини галыгларын һәлә дә сахланылдыгыны көстәрир.

Гејд етмәлијик ки, орта әсрләрә аид бојалы габларын јалһыз бир һиссәси бәдһи чәһәтдән ифисе һазырланмыш вә өз көзәллији илә диггә-ти чәлб едир. Габларын башга бир групу исә фәрғлидир; онларын бә'зи-си гырмызы рәнклә бојанмыш, бә'зиси исә боја илә нахышланмышдыр.

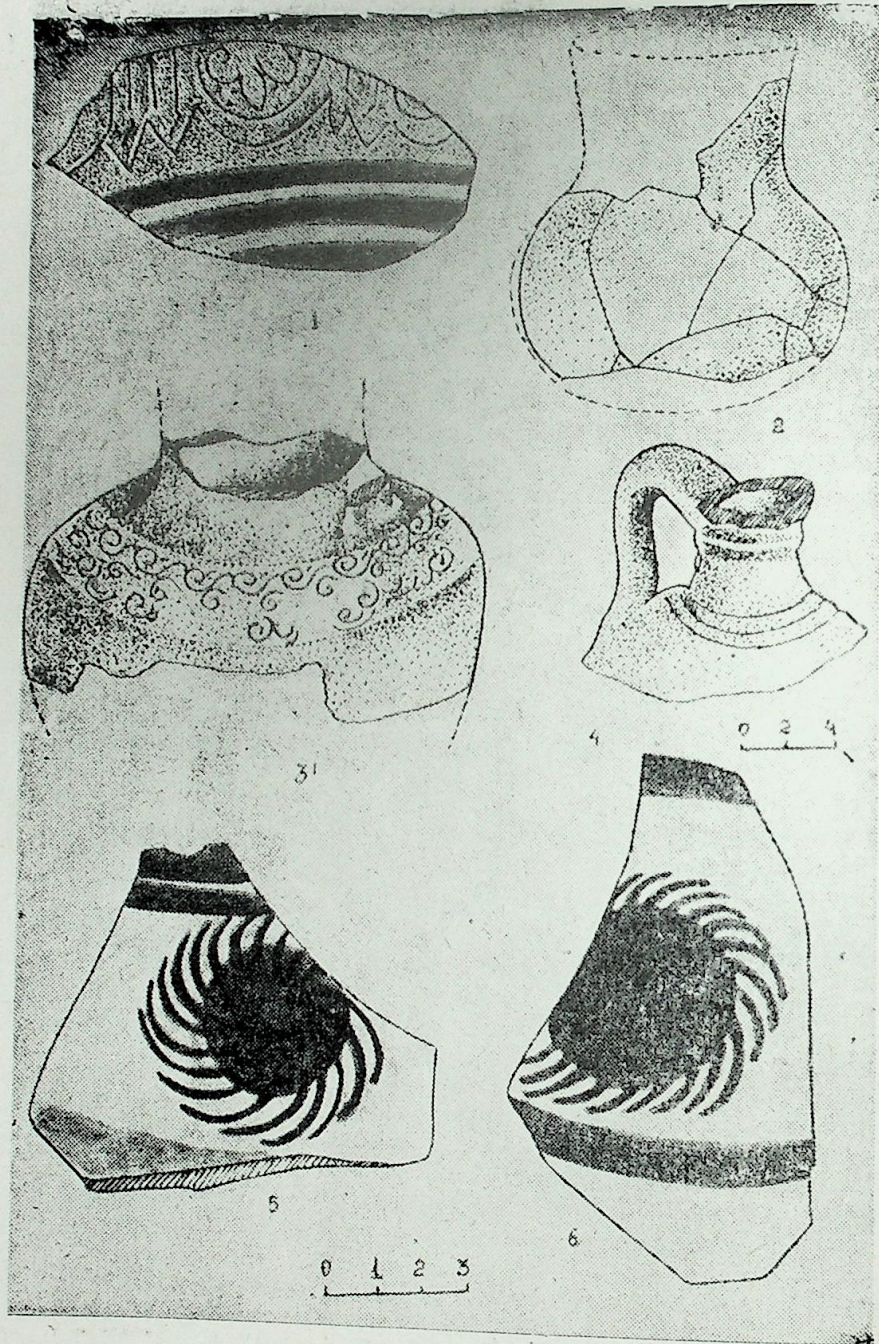
Мә'лум олдугу кими, бојалы габлар гәдим дулусчулугун көзәл нүмунәлэриндән олуб, тунч дөврү вә дәмһр дөврүнүн әввәллэриндә бир мәдәнијјәт кими кениш јайылмышдыр. Сонракы дөврләрдә, һабелә орта әсрләрдә исә һәмин мәдәнијјәтин излэри ән'әнә кими давам етдирилмиш-дир.

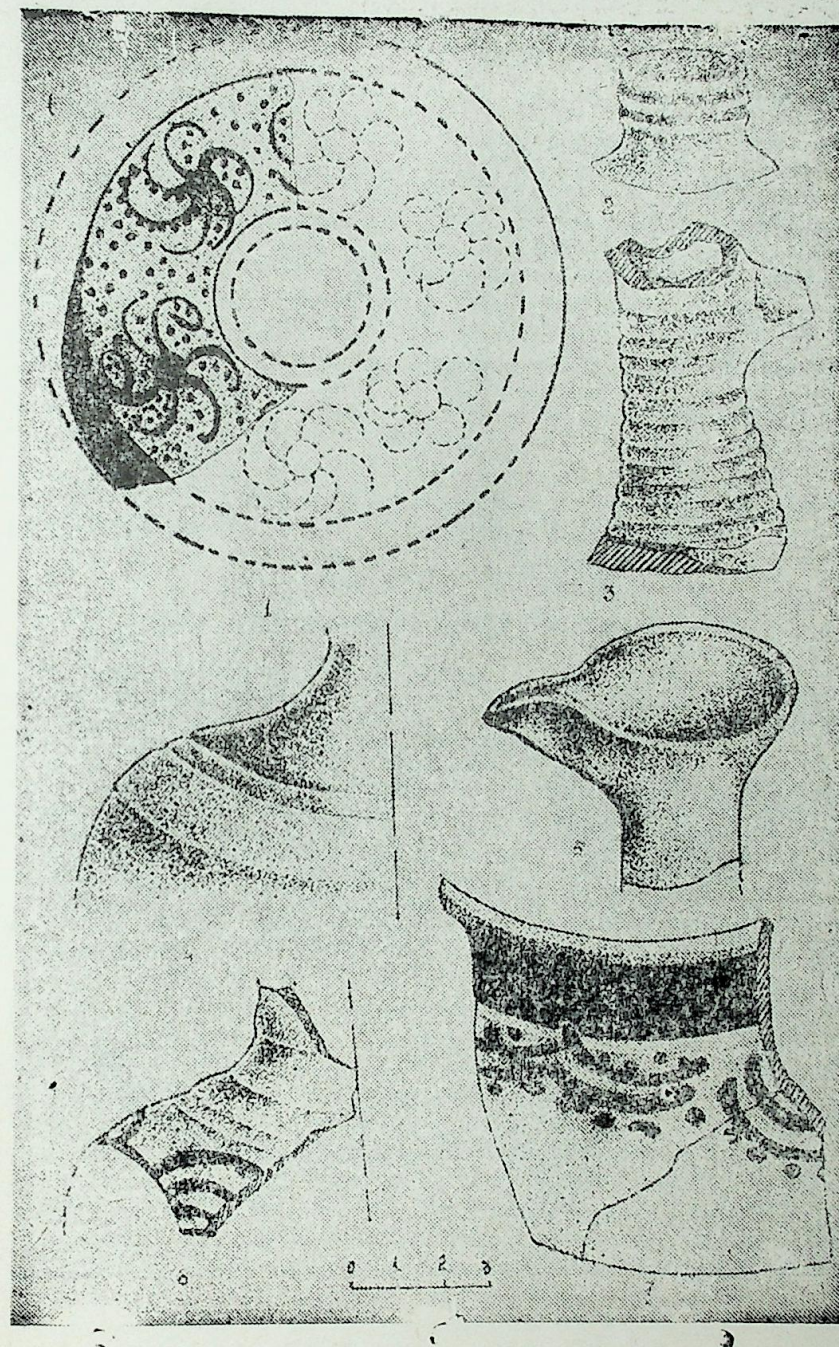
Табло I.

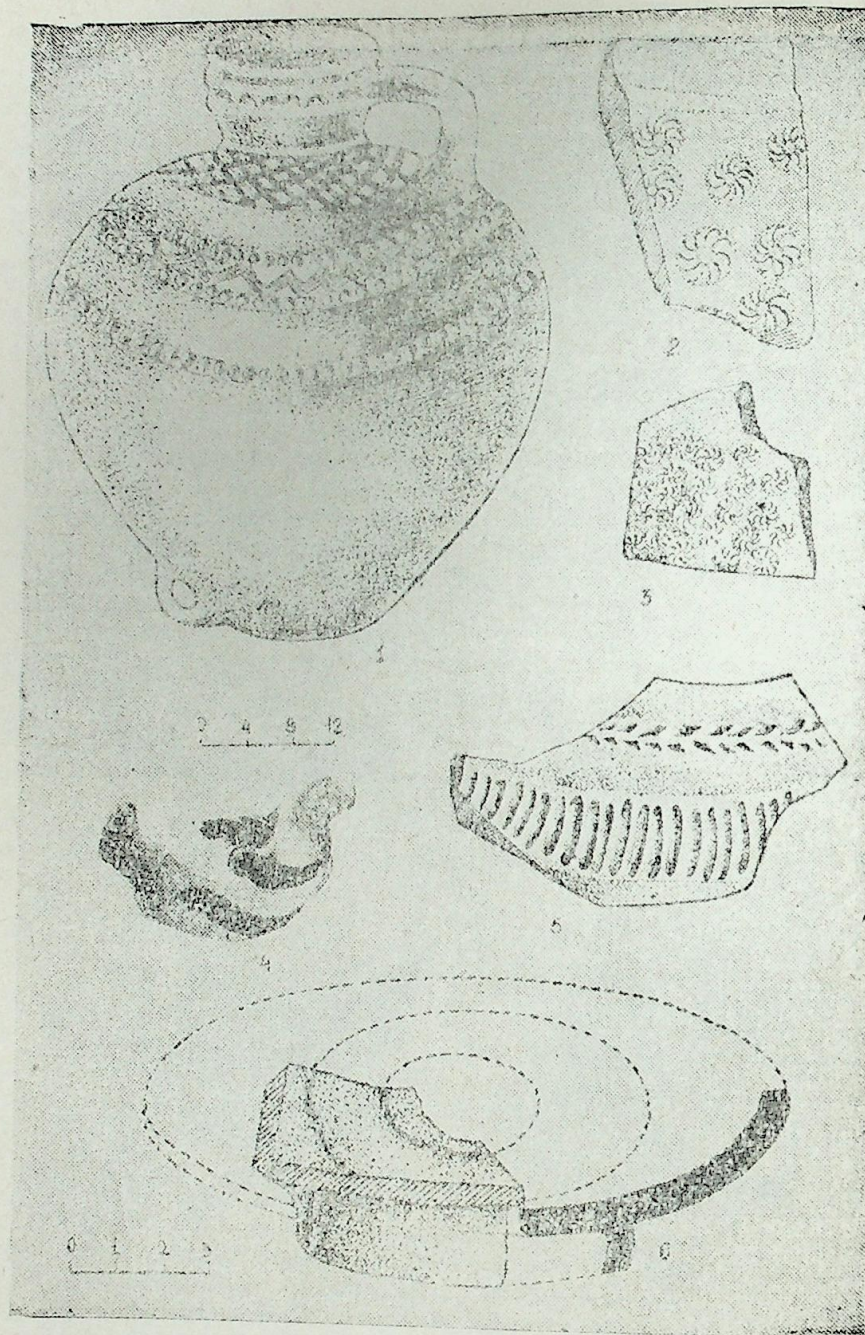
Табло II.

Табло III.

Табло IV.

Табло V.

1. Ахмедов Р. Д. Разведка в зоне двухэтажного карвансарая XVI—XVII вв. в «Ичери Шехер», Археологические открытия 1976 года. М., 1977.
2. Ваһидов Р. М. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Бақы, 1961.
3. Газыјев С. М. Минкәчевир күп гәбирләри албому, Бақы, 1960, VIII, IX таблолар.
4. Газиев С. М. Об археологических и исторических памятниках Казахского и Акстафинского районов, МКА, т. IV, Баку, 1962.
5. Джафарзаде И. М. Наскальные изображения Кобыстана, Труды Ин-та истории, т. XIII, Баку, 1958, рис. 32, 68.
6. Әлијев В. Азәрбајҹанда тунҹ дөврүнүн бојалы габлар мәдәнијјәти, Бақы, 1977, VII табло, 5; XI табло, 7; IX табло, 2, 3; X табло, 1; XIV табло, 2.
7. Әһмәдов Г. М. Азәрбајҹанын ширсиз сахсы мәмулаты, Бақы, 1959.
8. Исмизаде О. Ш. Ялоилутенинская культура, Баку, 1956.
9. Мещанинов И. И. Доисторическая крашеная керамика Китая, Изв. об-ва обследования и изучения Азербайджана, № 5, 1927.
10. Массон М. Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение. Труды ЮТАКЭ, том I, Ашхабад, 1949, рис. 42.
11. Нариманов И. Г. Глиняные штампы из западного Азербайджана, МКА, т. VIII, Баку, 1973.
12. Османов Ф. А. Городище Галатене в Мильской степи. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.), Баку, 1975.
13. Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. Л., 1949.
14. Нәбибуллајев О. Н. Култәпәдә археолоји газынтылар, Бақы, 1959.
15. Чидди Н. Ә. Орта әср Шамахи шәһәри (тарихи-археолоји тәдқиғат), Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, ф. 1, с. 10, д. 7292.

Ф. А. Ибрагимов, О. Ш. Исмизаде

О КРАШЕНОЙ КЕРАМИКЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО БАКУ

Среди многочисленных изделий керамики, выявленных в процессе археологических раскопок, определенную группу составляет краснокрашеная керамика. Прототипы крашеной керамики своими корнями уходят в глубокую древность. Обнаруженные на различных участках территории Ичери Шехер сосуды и фрагменты крашеной керамики, главным образом кувшины, чаши и неглубокие миски, выделяются качеством изготовления, тонким и плотным черепком, своеобразной формой с лощеной поверхностью, доведенной иногда до зеркального блеска. Особенно отличаются изделия этой керамики богатым мотивом орнамента, среди которого большое место занимают растительный мотив и изображения астральных знаков, выполненных темно-красной краской на белом и на светло-красном фоне. Большинство изделий крашеной керамики происходит из нижнего культурного слоя, отражающего жизнь города Баку примерно IX — начала XIII в. Однако отдельные экземпляры сосудов этой керамики встречаются и в верхнем слое, относящемся к XIV—XVII вв.

Ә. Ә. ӘЛИЈЕВ

АЛБАН СИЛАҒЛАРЫНА ДАИР ЈАЗЫЛЫ МӘНБЭЛӘРИН АРХЕОЛОЖИ ТАПЫНТЫЛАРЛА МУҒАЈИСӘЛИ ТӘҒЛИЛИ

Гәдим Албанија әразисиндә тәдгиг едилмиш археоложи абидәләрдән тапылмыш силаһ нүмунәләринин гәдим мәнбәләрин бу мәсәләјә даир мәлүматлары илә муҒајисәли тәһлили бәзи мулаһизәләр сөјләмә имкан верир.

Страбон (е. ә. 65—21) «Чоғрафија» әсәриндә гәдим албанларын муһарибә ишинә лагәјд олдуғуну көстәрир[1]. Диониси Евстафија исә гәдим албанларын дөјүшкән олмадығыны гејд едир[2]. Тит Ливи Гафгада јашајан халqlар ичәрисиндә албанлар вә иберләрин даһа күчлү олдуғуну јазыр[3]. Дион Касси[4], Плутарх[5], Фест[6], Аммиан Марселли[7] албанларла Рома гошунлары арасында баш вермиш дөјүшләрдән мәлүмат верирләр. Ермәни мәнбәләриндә албанларын мүкәммә силаһлары олдуғу көстәриilir[8].

Башга мәнбәләрдә дә белә мәлүматлар аз дејилдир. Көрүндүјү ки, мәнбәләрин мәлүматлары тәзадлыдыр. Бу исә Азәрбајчан, елчә дә ССРИ тарихшүнаслығында гәдим албанларын ичтимаи-иғтисад вәзијјәти вә һәрби бачарығы һаггында јанлыш фикирләр јаранмасын көтириб чыхармышдыр. Сон вахтлара гәдәр тәдгигат әсәрләриндә албанларын гапалы һәјат кечирдији, иғтисади вә мәдәни чәһәтдән гошуларындан керидә галдығы көстәрилирди.

Бу, доғруданмы белә иди? Јалныз мәнбәләр әсасында бу барәт гәти вә дүрүст нәтичәјә кәлмәк гејри-мүмкүндүр. Мәсәләнин шәрһи үчү археоложи абидәләр әсас ола биләр. Тәдгиг едилмиш археоложи абидәләрдән диқәр мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри илә јанашы, хејли мигдарда силаһ да әлдә едилмишдир. Силаһларын јазылы мәнбәләрдәки мәлүматларла гаршылыгы тәһлили Гафгаз Албанијасына даир фикирләрин шәрһи үчүн әһәмијјәтлидир.

Бу мәсәләјә илк дәфә К. Әлијев тохунмушдур[9]. Лакин о, археоложи материаллары там әһәтә етмәмишдир. Сон илләрин археоложи газынтылары бу саһәдә мадди дәлилләри зәнкинләшдирмиш вә мәсәләнин јенидән ишләнмәсинә имкан јаратмышдыр. Мәлүмдүр ки, албанларын ады илк дәфә Аррианын «Анабазис» әсәриндә е. ә. IV әсрдә II Дара гошунлары илә Македонијалы Искәндәрин гошунлары арасында Гавгамелдәки дөјүшлә әлагәдар чәкилир[10]. Арриан албанларын Мидија гошун бирләшмәси тәркибиндә иштиракыны вә онларын III Даранын сечмә гвардијасы илә јанашы, һөкмдарын јанында—сол чинаһда јерләшдијини көстәрир. Албан гошунларынын белә јерләшмәси онларын етибарлы вә һәрби чәһәтдән бачарыгы олдуғуну сүбүт едир. Аррианын әсәриндә албан силаһларынын ады чәкилмәсә дә, белә гәнаәт кәлмәк олар ки, онлар дөврүн ән мүкәммәл силаһларына малик идиләр. Әкәс тәғдирдә албанлар III Даранын бир чинаһынын мудафиәчиси ол билмәздиләр.

Албанлар вә онларын силаһлары һаггында даһа кениш мәлүмат Страбон верир[11]. Страбон албанларын муһарибә ишинә лагәјддијини көстәрдикдән сонра онларын чидә вә камандан истифадә етдијини јазыр. Археоложи газынтылар заманы күлли мигдарда ох вә низә учларынын әлдә олунмасы Страбонун мәлүматыны тәсдиг едир. Минкәчевир, гәдим Шамаһы, Гәбәлә, Тәрки, Рустов, Гарабудахкәнд, Мәһәррәкәнд, Торпаггала вә диқәр абидәләрдән дөмир вә сүмүкдән һазырланмыш ох учлары тапылмышдыр. Онлар сулгучлу вә ики, үчганадлыдыр[12] (I табло, 1—6-чы шәкилләр).

Низә учлары вә чидалар Минкәчевир, Нүјди, гәдим Шамаһы, Гәбәлә, Тәрки, Рустов, Исмајыллы, Доланлар, Јардымлы, Хабадин вә с. абидәләрдән мәлүмдүр. Низә учлары мүхтәлиф өлчүдә олуб, дөфинә јарпағы формасындадыр[13]. Өлчүләриндән асылы оларағ онларын дәстәси узун вә ја кәдәк олмушдур. Узун низәләрдән сүвариләр, ғысәдәстәлиләрдән исә пијадалар истифадә етмишләр (II табло, 1—10-чу шәкилләр). Беләликлә, тапынтылар Страбонун мәлүматыны тәсдиг едир, ејни заманда онлары тамамлајыр вә јени фикирләр сөјләмәјә әсас верир. Археоложи тапынтылар албан ордусунда ох вә камандан, һабелә низәдән кениш истифадә олундуғуну көстәрир. Хејли мигдарда белә силаһын тапылмасы албанларын һәрби ишә лагәјддијини дејил, әксинә, онларын һәрби чәһәтдән бачарығыны сүбүта јетирир.

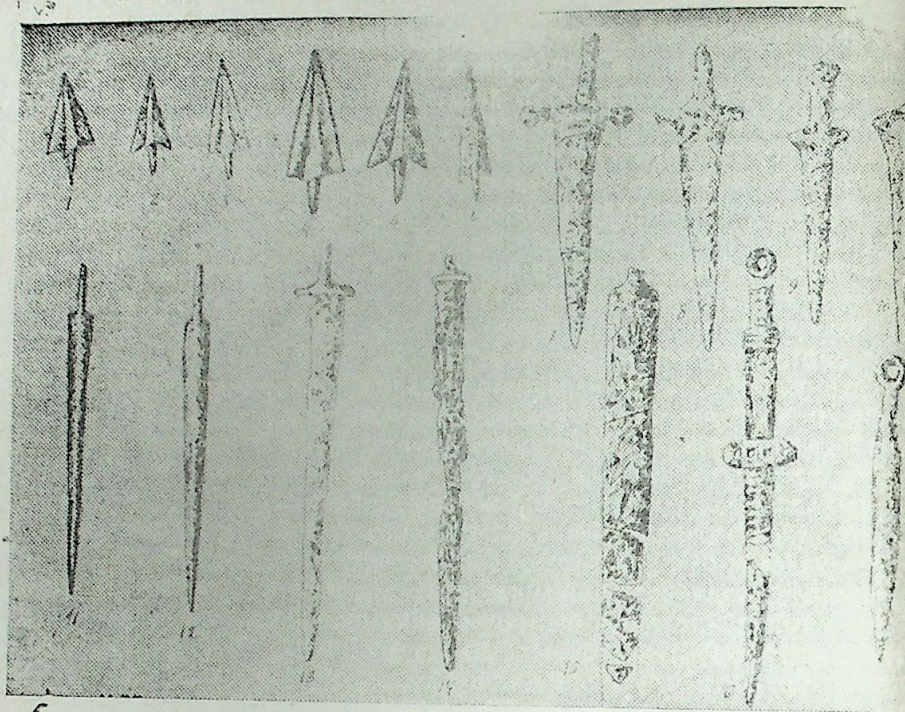
Страбон көстәрир ки, албанларын зирәһли кејими олмушдур[14]. Минкәчевир, Гарабудахкәнд, Урсек вә Рустовдан тапылмыш зирәһли кејимләр Страбонун мәлүматыны тәсдиг едир. Бу зирәһли кејимләр бир-биринә кејдирилмиш һалгалардан ибарәт иди[15] (II табло, 12-чи шәкил). Страбон албанларын бөјүк узунсов галханы вә иберләрдә олдуғу кими вәһши һејван дәрисиндән дәбилгәси олдуғуну көстәрир[16]. Тәһнидир ки, дәридән олан мудафиә васитәләри узун мүддәт торпаг алында галдығындан чүрүмүш вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Нүјди гәбристанлығындан тапылан тунч дәбилгә[17], Рустов, Нүјдидән ашкар едилән галханын умбон һиссәси[18] албанларын һәтта метал дәбилгәси вә галханы олдуғуну әјани сүрәтдә сүбүт едир.

Страбон албанларын һәрби гүввәси һаггында мәлүмат верәрәк јазыр ки, албанлар иберләрдән чоғ гошун чыхара билирдиләр. Мәһз албанлар 60.000 пијада, 22000 атлы илә Помпејә гаршы чыхдылар. Мәлүмдүр ки, сүвари дөјүшчүләрин әсас һүчүм силаһы узун ғылынчлардыр. Демәли, 22000 албан сүвариси бир о гәдәр дә узун ғылынчларла силаһланмышды.

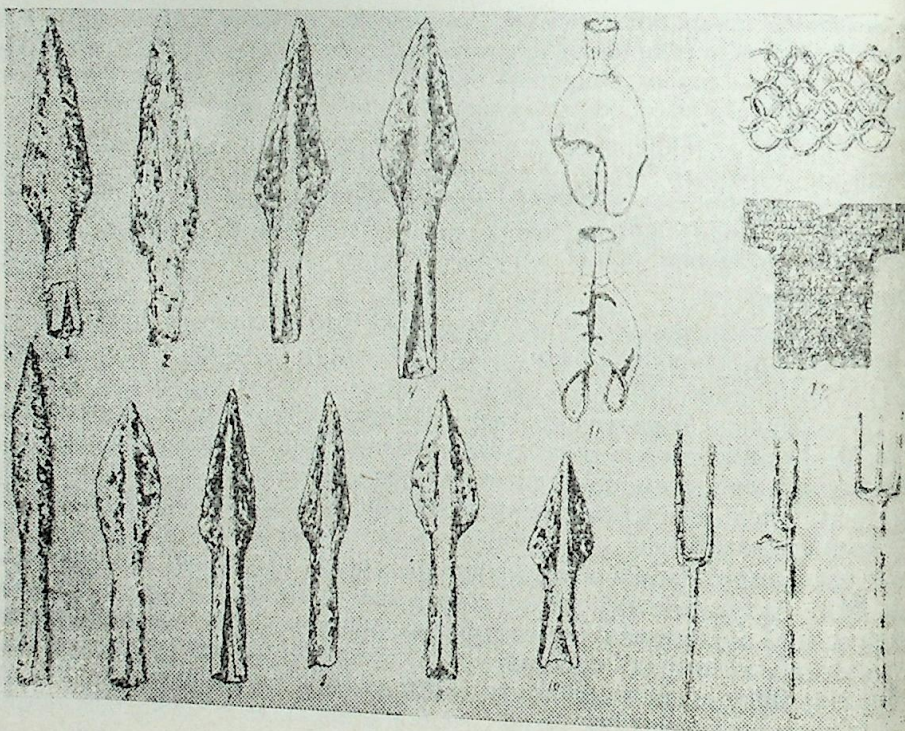
Сон илләрдә кенишләнән археоложи газынтылар нәтичәсиндә јени силаһ нөвләри дә ашкар олунмушдур ки, онлар ғылынч, хәнчәр вә һәрби јабалардан ибарәтдир.

Ғылынчлар Минкәчевир, гәдим Шамаһы, Торпаггала, Тәрки, Хабадин, Шаһсәнкир вә диқәр абидәләрдән әлдә едилмишдир. Формаларына көрә онлар саплаглы, дәстәси илә тижәси арасында ајрычы оланлара, дәстәси һалга шәкилдә тамамланылар ајрылыр[20] (I табло, 16—17-чи шәкилләр).

Хәнчәрләр Минкәчевир, гәдим Шамаһы, Гәбәлә, Агдаш, Исмајыллы, Мил дүзүндәки Әфегли кәнди јахынлығындан, Тәрки, Гарабудахкәнд вә с. абидәләрдән тапылмышдыр. Онлар формаларына көрә тижә илә дәстәји гөвсвары бирләшәнләрә, хачвары ајрычы оланлара бөлүнүр[21]. Бунлардан әлавә Минкәчевирдән ики вә үч дишли дөјүш јабалары тапылмышдыр[22]. Әкәр Страбон албанларын 82000 гошуну олду-

Табло I.

Табло II.

гуну көстөрүрсө, демали, бу гэдэр гошун үчүн чох бөжүк силаһ еһтијаты олмалы иди.

Страбон бу мәлүматлары Помпејин бөлөдчиси Митиленли Феофан-дан көтүрмүшдү[23]. Рома гошунларынын һәрби гүдрәтини көстөрмә-јә чалышан Митиленли Феофан исе албанларын һәрби техникасыны ол-дугундан зәңф гәләмә вермәјә чалышмыш, әксинә, албанларын чанлы гүввәсини сәјча даһа чох гејд етмәклә, Рома гошунларынын гүдрәтли бир ордуу мәғлубијјәтә угратдыгыны сүбүта чалышмышдыр.

Беләликлә, хејли миғдарда мүхтәлиф нөв силаһын мөвчүд олмасы Страбонун мәлүматларыны тәкзиб едир.

Плутарх (46—120) е. ә. 69-чу илдә Тигаранакерт алтында ромалы-лара гаршы дөјүшдә албанларын да ермәни һөкмдарынын көмәјинә кәлдијини көстөрир. Плутарха көрә, һәрби дәстәләрин дөјүшчүләринин бәдәнинин јухары һиссәси өртүлү, ајағ һиссәси исе ачыг олуб, низә, гал-хан, дәбилгә илә силаһланаараг, зиреһлә өртүлмүш атларда әјләшмиш-ләр[24]. Плутархын гејд етдији силаһ нөвләри әсасән археоложи газын-тылардан мәлүмдур. Хүсусән Нүјди, Рустов, Минкәчевир вә Гарабу-дахкәндән тапылан мүдафиә васитәләри буну тәсдиғ едир. Археоложи газынтыларда атлара мөхсүс зиреһли өртүјә тәсадүф олунамаса да, еһти-мал ки, һәрби башчыларын атлары зиреһлә өртүлмүшдүр.

Силаһларын тәдгиги биләваситә һәрби ишлә әлагәдар олдуғу үчүн албанларын һәрби гүдрәтинин көстөрмәси ола биләр.

Тит Ливи јазыр ки, Гафгазда јашајан халғларын ән күчлүсү албан-лар вә иберләр иди ки, Помпејә әразиләриндән кечмәјә ичазә вермә-мишләр[25].

Дион Касси е. ә. 65-чи илдә Рома гошунлары илә албанлар арасын-да баш вермиш дөјүш һағгында јазыр ки, дөјүшүн гызғын вахтында Козис өзүнә јол ачараг кичик бир гошун дәстәсилә Рома лекионлары арасындан кечди вә Помпејин үзәринә һүчүм едәрәк ону низә илә вурду. Лакин кејдији зиреһли кејим ону (Помпеји) лабүд өлүмдән гуртарды. Помпеј чаваб зәрбәсилә Козиси өлүмчүл јаралады[26]. Плутарх бу дөјүшү даһа әтрафлы тәсвир едир[27]. Помпејин Албанија әразисинә һүчүмү һағгында Аммиан Мартеелли[28], Фест[29], Евтропи[30] дә мәлүмат верир.

Татсит е. ә. 34-чу илдә иберләр вә албанларын парфијалыларла дөјүшү һағгында јазыр ки, албанлар вә иберләр дүшмәнә јахын мөсә-фәдән гылынчла, сүвариләр исе јухарыдан зәрбә илә тәһлүкә јарадыр-лар[31].

Силаһларын мәнбәләрлә гаршылыгы тәһлили көстөрир ки, албан-ларын керидә галмасыны, гапалы һәјат кечирмәсини, мүһарибә ишинә лагејд гәбиләләр олдуғуну јазан гәдим мәнбәләрин мәлүматлары әсәс-сыздыр. Ајдындыр ки, тәдгиг олунаи дөврдә 82.000 нәфәрлик албан ор-дусуну силаһландырмаг мәркәзләшмиш дөвләт идарәсинин иши олмуш-дур. Әкс тәғдирдә албанлар бөјүк Рома гошунуна гаршы дура билмәз-диләр.

Археоложи материаллар албан ордусунун мүкәммәл силаһлара ма-лик олдуғуну көстөрир.

Әдәбијјат

1. Страбон. География, кн. XI, 4, 4; ВДИ, 1947, № 4, сәһ. 219—220.
2. К. Ган. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, часть I, Тифансь, 1884, сәһ. 142; ВДИ, 1948, № 1, сәһ. 380.
3. Titus hivius AB Ukbe condifa. 1948, сәһ. 269.

4. Дион Кассий. ВДИ. 1948, № 2, сәһ. 269.
5. Плутарх. Помпей, гл. 35.
6. В. В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских скифии и Кавказе, СПб., 1906, сәһ. 323.
7. Жено орада, сәһ. 331.
8. Т. М. Мамедов. Государственная власть и войска кавказских албан IV-VII вв. Доклады АН Азерб. ССР, том XXVIII, № 2, сәһ. 91-92.
9. К. Н. Әлиев. Албанијанын гошуну вә силаһы һаггында, «Азербайжан ССР ЕА Мәрузәләри», 1957, XIII чилд, сәһ. 935-937.
10. Арриан. Анабазис, кн. III, гл. 8, 4; гл. II, 4.
11. Страбон, кн. XI, 4, 4.
12. Ә. Ә. Әлиев. Гәдим албанлара анд ох учлары, «Азербайжан ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә, һүгүг), 1975, № 3, сәһ. 34-42.
13. А. А. Алиев. Оружие древних албанов. Автореферат канд. дисс., Тбилиси, 1978, сәһ. 12; Ф. А. Османов, Ф. А. Ибраһимов. Нүдн антик јашајыш јериндән тапылмыш албан силаһлары, «Азербайжан ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә, һүгүг), 1976, № 4, сәһ. 52-56.
14. Страбон, кн. XI, 4, 5.
15. Ә. Ә. Әлиев. Гәдим албанларын мұдафиә васитәләриндән, «Тарих, ичти-манјјәт, чоғрафијанын тәдриси», 1976, № 3, сәһ. 68-79.
16. Страбон, кн. XI, 4, 5.
17. Ф. А. Османов. Бронзовый шлем, найденный в Ахсуинском районе Азербайджанской ССР, «Доклады АН Азерб. ССР», т. XXVIII, № 1, 1972.
18. А. А. Алиев. Оружие древних албанов..., сәһ. 14.
19. Страбон, кн. XI, 4, 5.
20. Ә. Ә. Әлиев. Гәдим албанларын ғылымчлары һаггында, Азербайжан ССР ЕА аспирантларынын елми конфрансынын материаллары, Бақы, 1975, сәһ. 77-78.
21. А. А. Алиев. Оружие древних албанов..., сәһ. 12.
22. Жено орада, сәһ. 13.
23. Страбон, кн. XI, 4, 4.
24. Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. II. М., 1963, сәһ. 193; ВДИ, 1947, № 4, сәһ. 281.
25. Titus hivius. Көстәрилән әсәри, сәһ. 9.
26. Дион Кассий. ВДИ. 1948, № 2, сәһ. 269.
27. Плутарх. Помпей, гл. 35.
28. В. В. Латышев. Известия..., сәһ. 192.
29. Жено орада, сәһ. 323.
30. К. Гань. Известия..., сәһ. 331.
31. Тацит. Анналы, кн. VI, гл. 35.

А. А. Алиев

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК С ПИСЬМЕННЫМИ ИСТОЧНИКАМИ ОБ ОРУЖИИ АЛБАНОВ (IV век до н. э. — III век н. э.)

Письменные источники об оружии албанов носят противоречивый, а иногда и взаимоисключающий характер. Некоторые авторы (Страбон, Тацит, Плутарх) упоминают предметы вооружения албанов, характеризующие их как народ, владеющий боевой техникой своего времени. Другие (Дионисий, Евтропий) характеризуют албанов как народ, не уделяющий должного внимания военному делу.

В результате археологических раскопок памятников Азербайджана албанского периода обнаружено много предметов вооружения. В основном это наконечники стрел и копий, кинжалы, мечи, боевые вилы, кольчуги, шлемы и щиты.

Сопоставление данных письменных источников с данными археологии показывают, что войско албанов имело на вооружении все основные виды оружия того времени и ни в чем не уступало в этом отношении своим соседям.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 1

Т. Г. СӘЛИМОВ

МӘДӘНИ-МААРИФ МҮӘССИСӘЛӘРИ ВӘ ШӘҺӘР ӘҺАЛИСИНИН МӘДӘНИ СӘВИЈӘСИНИН ЈҮКСӘЛДИЛМӘСИНДӘ ОНЛАРЫН РОЛУ*

(Етносоциоложи тәдғигат)

Мәлумдур ки, социалист һәјат тәрзинин даһа да инкишаф етдирилмәш, чәмијјәт үзвләринин шүүрлүгүнүн јүксәлдилмәси, коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә мәдәни-маариф мүүссисәләри бөјүк рол ојнајырлар. Чәмијјәт үзвләринин шүүрлүлүгү нә гәдәр јүксәк оларса, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында, коммунист әмәји формаларынын вә инсанлар арасында јени мүнәсибәтләрин инкишафында онларын јарадычылығ фәаллығы бир о гәдәр чох артар, коммунизм гуручулугу вәзифәләри тәзликлә вә мүүвәффәгијјәтлә јеринә јетириләр. Бу сәһәдә мәдәни-маариф мүүссисәләринин бөјүк әһәмијјәти нәзәрә алынарағ Сов.ИКП Програмында көстәрилир ки, коммунизмә кечилмәси шәрантиндә халғ маарифи, күтләләрин бәдн јарадычылығы, халғ театрлары, күтләви өзфәалијјәт, техники ихтирачылығ вә халғ јарадычылығынын башға формалары кениш јайылачағдыр[1].

Сон илләр республикамызда мәдәни-маариф мүүссисәләринин ишинин даһа да чанландырылмасы, идеоложи вә сијаси тәрбијә иши, һәмчинин адамларын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси сәһәсиндә партија вә дөвләтин гаршыја гојдуғу вәзифәләри һәјата кечирмәк сәһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Бу мәғаләдә Әли Бајрамлы әһалисинин мәдәни, бәдн-естетик, кәнчләрин социалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бей-нәлмиләтчилији руһунда тәрбијә олунмасында шәһәрин мәдәни-маариф очағларынын фәалијјәтиндән бәһе олунур.

Ингилабдан әввәл индики Әли Бајрамлы шәһәринин әразисиндә јерләнән көһнә Әрәбшаһверди кәндиндә[2] һеч бир мәдәни-маариф очағы олмамышдыр. Бунун әсас сәбәби бир тәрәфдән јарымкөчәри малдар һәјат тәрзи идисә, диқәр тәрәфдән чар һөкүмәтинин бүтүн милли учғарларда олдуғу кими Азербайжанда да һаким рус милләтчилиик сијасәти, милли рајонларда маарифин, мәдәнијјәтин инкишафынын гаршысына алмағ үчүн көстәрдији чәһд иди. В. И. Ленин «Халғ Маариф Назирлијинин сијасәти мәсәләсинә даир» әсәриндә көстәрирди: «...Русијада ушағ вә јенијетмәләрин бешдә дөрд һиссәсинә гәдәри халғ маарифиндән мәһрумдур! Авропада... бу чүр... вәһши бир вәзијјәтдә галан јеканә өлкә анчағ Русијадыр»[3]. Русијанын мәркәзи губернијаларына нисбәтән учғарларда халғ маарифи вә мәдәнијјәтинин вәзијјәти даһа ачыначағлы иди. Мәсәлән, Азербайжанда Совет һакимијјәти гурулан заман бүтүн әһалинин чәми 9,3%-и савадлы иди [4].

Гәјд етмәк ләзимдир ки, һәлә ингилабдан әввәл Әли Бајрамлыда мәктәб ачмаға тәшәббүс көстәрилмишдир. Лакин о заман бу һеч бир

* Мәғалә Әли Бајрамлы шәһәринин материаллары әсасында јазылмышдыр.

нәтижә вермәмишди. Әли Бајрамлының јашлы сакииләри хатырлајырлар ки, тәғрибән 1913—1914-чү илләрдә ибтидаи рус мәктәби ачмаг мәғсәдилә Бақыдан нүмајәндәләр кәлир. Кәләнләр ичәрсиндә ики нәфәр дәр семинарија битирән мұәллим вар имиш. Буна бахмајараг, һеч кәс өз ушағыны «шапкалы» етмәк, «диндән-әркандан чыхармаг» истәмәмишди[5].

Ингилабдан сонра Коммунист Партијасы вә Совет дәвләти милли районларын әһалиси арасында савадсызлыгы дәғв етмәк, әһалинин мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрүр. Партија вә Совет дәвләти өлкә зәһмәткешләринин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсини пролетар һакимијјәтинин әсас вәзифәләриндән бири һесаб едирди. Бу мәнада РК (б) П-нин X, XI, XII вә сонрақы гурултај, пленум вә јығынчагларында милли районларын мәдәни гуручулуг мәсәләләринә бөјүк диғгәт јетирилмишди. Партијанын X гурултајында милли районларда мәктәб, театр, клуб ишинин, үмумијјәтлә мәдәни-маариф мұәссисәләринин фәалијјәтинин күчләндирилмәси хусусилә чидди гејд едилмишди[6].

Апрел ингилабындан сонра бүтүн Азәрбајҗанда олдуғу киими, Әли Бајрамлыда да халг маарифи, әһалинин савадсызлыгыны дәғв етмәк саһәсиндә мұһүм тәдбирләр һәјата кечирилмишди. Белә ки, артыг 1920—21-чи дәрә ичиндә Әли Бајрамлыда илк ибтидаи мәктәб ачылыр. О дөврлә һәмни мәктәбдә чәми 18—20 нәфәр шакирд охујурду. Бураја Әли Бајрамлының гоншүлүгүндә олан Дадашбәјли, Минибашы вә башга кәндләрдән охумага кәлирдиләр. һәмни ибтидаи мәктәбдә чәми бир нәфәр мұәллим дәрә дејирди.

1928-чи илдә Әли Бајрамлыда натамам орта мәктәб үчүн илк тәзә бина истифадәјә верилди. О вахтлар бу мәктәбдә 150—180 нәфәрә јакын шакирд охујурду. Шакирд континкенти артдығы үчүн 1936-чы илдә әләвә отаглар тикилир вә једдилик мәктәб орта мәктәбә чеврилир.

Әли Бајрамлыда халг маарифинин, мәдәнијјәтин сөзүн там мәнасында сүр'әтли инкишафы мұһарибәдән сонрақы дөврә андир. Бу, һәр шејдән әввәл, Әли Бајрамлының бир сәнајә шәһәри киими инкишафы, ихтисаслы кадрлара тәләбатын чоһалмасы илә әлағадар иди. Бу дөврлә үмумтәһсил, пешә техника, хусуси ихтисас мәктәбләринин, һәмчинин али тәһсилли мұәллимләрин, шакирд континкентинин миғдары сүр'әтлә артмышдыр.

Шәһәрдә 60-чы илләрин орталарындан 70-чи илләрин орталарына гәдәр олан үмумтәһсил мәктәбләринин вә шакирд континкентинин артым динамикасы ашағыдакы киими олмушдыр[7] (чәдвәл 1).

1979-чу илдә шәһәрдә 11 орта, 8 сәккизлик, 2 фәһлә кәнчләр вә 1 гијаби мәктәб вар иди. Булардан икиси бејнәлмиләл, бири исә рус мәктәбидир. Бу мәктәбләрдә 16,8 миң нәфәр шакирд тәһсил алырды.

Әкәр 1936-чы илдә Әли Бајрамлыда фәалијјәт көстәрән бир орта мәктәбдә 15 мұәллим ишләјир вә булардан чәми бир-икиси али тәһсилли идисә, 1977-чи илдә шакирдләрин тәлим-тәрбијәси илә мәшғул олан 850 мұәллимин 510 нәфәри али савадлы олмушдыр[8]. Һазырда шәһәр мәктәбләриндә дәрә дејән мұәллимләрин әксәријјәти гадынлардыр.

60-чы илләрин әввәлиндә мәктәбләрдә тәһсил аланларын чәми 35%-ни гызлар тәшкил едирдисә, 70-чи илләрин икинчи јарысында бу, 50%-дән јухары олмушдыр[9].

Мүасир дөврлә техниканын интенсив инкишафы, истеһсал просесләринин мурәккәбләшмәси, әмәк мәһсулдарлығынын күндән-күнә јүксәлдилмәси зәрурәти зәһмәткешләрин мәдәни-техники сәвијјәсинин арты-

рылмасыны тәләб едир; хусусилә сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан сәнајә шәһәрләриндә ихтисаслы техника кадрлара тәләбат һәмишә јүксәк олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, вахтилә К. Маркс да мәһсулдар гүввәләрин јүксәк инкишаф сәвијјәсинин тә'мин олунмасы үчүн чоһлу миғдарда техника кадр һазырланмасына хусуси әһәмијјәт вермишди[10].

1-чи чәдвәл

Илләр	Үмумтәһсил мәктәбләринин сајы	Тәһсил аланларын сајы (миң нәфәрлә)
1963/66	14	8,7
1967/68	15	9943
1968/69	17	10968
1969/70	18	11788
1970/71	18	12,6
1971/72	19	13,3
1972/73	19	13,8
1973/74	23	15815
1975/76	23	16,6

Һазырда Әли Бајрамлыда техника пешә тәһсил системи дә фәалијјәт көстәрир. Ширванда нефт ашкар едилдикдән сонра бурада ихтисаслы кадрлара еhtiјач даһа да артыр. 1957-чи илдә Бақы ахшам Нефт техникумунун Ширван Нефт Мәдәнләр идарәси нәздиндә шә'бәси ачылыр. Бурада нефтчи, иншаатчы, електрик, ихтисадчы вә с. ихтисаслары үзрә мұтәхәссисләр һазырланыр.

1963-чү илдән исә 28 №-ли шәһәр техника мәктәби фәалијјәт көстәрир. Мәктәбдә гујуларын јералты тә'мири үзрә оператор көмәкчиси, електрик гајнагчысы, електрик монтјору, автомобил тә'мири чилинкәри, ашбаз вә башга пешәләр үзрә кадрлар һазырланыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бурада мұвафиг ихтисаслар үзрә гызлар да тәһсил алырлар.

Әли Бајрамлыда истеһсалатдан ајрылмадан ахшам вә гијаби тәһсил системи, мұәссисәләр јанында ихтисасартырма курслары да вардыр. Мә'лумдыр ки, истеһсалатдан ајрылмадан тәһсили давам етдирмәјин бөјүк халг тәсәррүфаты әһәмијјәти вардыр. Бу, бир тәрәфдән истеһсалын мөвчуд инкишаф сүр'әтини, диһәр тәрәфдән исә халг тәсәррүфатыны ардычыл олараг орта вә хусуси ихтисаслы кадрларла тә'мин едир. В. И. Ленин јазырды: «...кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәјилә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмијјәтин идеалыны тәсәввүр етмәк олмаз, нә мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар әмәк, техниканын вә елми билијин мұасир вәзијјәти вә сәвијјәсинин тәләб етдији јүксәклијә галдырыла билмәз»[11].

Ленин өјрәдирди ки, зәһмәткешләрин үмумтәһсил вә мәдәни-техники сәвијјәсини јүксәлтмәдән социализм гурмаг олмаз. Социализмин јүксәк фазасы олан коммунизм анчаг елмин, техниканын, мәдәнијјәтин сон наилијјәтләрини мәнимсәмәк вә онлары практикы олараг истеһсалата тәтбиг етмәк әсасында гурмаг мүмкүндүр.

Һазырда Әли Бајрамлыда миндән чоһ адам фәһлә-кәндли вә јашлылар мәктәбләриндә истеһсалатдан ајрылмадан тәһсилләрини давам етдириләр[12] (чәдвәл 2).

Гејд етмәк лазымдыр ки, IX вә X бешилликләрдә шәһәрдә халг маарифинин даһа да инкишаф етдирилмәси саһәсиндә бир сыра мұһүм тәдбирләр һәјата кечирилмишди. Үмумијјәтлә, шәһәрдә тәһсилдән јакынма һалларына тәсадүф олунмур.

Иллэр	Мәктәпләрин саҗы	Тәһсил алаанларын саҗы
1965/66	4	1044
1966/68	5	1085
1968/69	5	1034
1969/70	4	1167
1970/71	4	999
1971/72	4	986
1972/73	4	1140

Һазырда күнүн ән вачиб вә актуал мәсәләләриндән бири дә зәһмәткешләрин иғтисади вә сijasи билијини артырылмасы, Совет дәвләтин дахили вә харичи сijasәтинин истигамәтләрини, социалист истәһсал үсүлүнүн үстүлүкләрини, совет һәјат тәрзинин әсл хәлги маһијәтинин кениш сурәтдә тәблиғ етмәкдән ибарәтдир. Сов.ИКП XXV гурултајында «идеја тәрбијәси саһәсиндә сijasи маарифин бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу» [13], иғтисади тәһсил системини даһа да икишиф етдирмәк, габагчыл тәчрүбәнин јайылмасында, елмин вә техниканын наилијәтләринин истәһсалатда тәтбигиндә онун мүнһүм рол ојнадығы гејд олунмушдур [14]. Неч бир фәһлә, мүнәндиә-техники ишчи иғтисади биликләрин әсасларына јијәләnmәдән истәһсалаты дүзкүн идарә едә билмәз. Иғтисади биликләрин әсасларына јијәләnmәк әмәјин мәһсулдарлығына, онун кәмијјәт вә кејфијјәтинә мүсбәт тәсир кәстәрир.

Бу саһәдә Әли Бајрамлы шәһәр партија комитәсинин, илк партија тәшкилатларынын, шәһәр комсомол комитәсинин бөјүк иш тәчрүбәси вардыр. Белә ки, тәкчә 1976-чы дәрә ичиндә 3 мин нәфәрдән чох ишчи иғтисади тәһсиллә әһатә олунмушдур. Коммунист әмәји мәктәпләриндә вә халг университетләриндә 4,5 мин нәфәрдән чох динләјичи тәһсил алмышдыр. Шәһәрдә 44 ибтидан-сijasи мәктәб, 73 марксизм-ленинизм әсаслары мәктәби, онларла халг университети фәалијјәт кәстәрмишдир [15]. Бу дөврлә тәкчә Илич адына ДРЕС-дә иғтисади биликләрин әсасыны өјрәнән 18 мәктәб олмушдур. Бурада 379 нәфәр ишчи өз иғтисади билијини артырмышдыр.

Бу рәғәмләр мүасир мәрһәләдә марксизм-ленинизмдин күтләви сурәтдә өјрәнилмәсини, ичтимаи шүүрун артырылмасында онун нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини, һәмчинин иғтисади биликләрә зәһмәткешләрин бөјүк марағыны әјани сурәтдә кәстәрир.

Шәһәрин идарә вә мүәссисәләриндә «Ленин чүмә күнләри» башлығы алтында кечирилән сijasи дәрәсләрдә зәһмәткешләр һәмишә бөјүк фәаллығ кәстәрирләр. Идарә вә мүәссисәләрдә кечирилән бу дәрәсләрә чох вахт шәһәр партија, комсомол комитәләриндән нүмәјәндәләр дә дөвәт олунур. Даһа мүнһүм вә проблем мәсәләләр һаггында чыхыш етмәк үчүн шәһәр партија комитәсинин, республика «Билик» чәмијјәтинин хусуси тәблиғатчылары чағырылыр.

Мүасир дөврлә идеоложи ишин мүнһүм тәркиб һиссәләриндән вә кешиш јайылмыш формаларындан бири олан мүнәзирә тәблиғаты да шәһәрин иғтисади, сijasи вә мәдәни һәјатында мүнһүм рол ојнајыр. Республика «Билик» чәмијјәтинин шәһәр тәшкилаты өзүнүн 21 илк тәшкилатында 400-ә јакын чәмијјәт үзвүнү бирләшдирир. Онлар һәр әј шәһәрин әјры-әјры идарә вә мүәссисәләринин зәһмәткешләри, орта мәктәб шакирдләри, халг университетләринин динләјичиләри гаршысында чыхыш

едир. Сов.ИКП XXV вә Азәрбајҗан КП XXIX гурултајларынын материаллары, партија вә һөкүмәтин мүнһүм гәрар вә кәстәришләринә даир мә'рузәләр едир, елми биликләрин мүнһүмү сәһәләринә аид мүнәзирә, сәһбәт, көрүш, тематик кечә вә с. кечириләр.

Зәһмәткешләр арасында һуғуғи биликләрин тәблиғи, онларын аилә, мәнзил, тәһсил, никаһ вә дәвләт һуғуғи һаггында көрүш даирәләрини кенишләндирмәк саһәсиндә дә «Билик» чәмијјәтинин илк тәшкилатлары, шәһәрин мәдәни-маариф мүәссисәләри сәмәрәли иш апарырлар.

Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә, онларын елми, елми-техники, бәдин-естетик сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә китабханалар мүнһүм рол ојнајыр. Һазырда китабханалар тәкчә билик хәзинәси олмағла галмајыб, адамларын ән јакшы мәдәни истираһәт јерләриндән биринә чеврилмишдир.

Инди Әли Бајрамлыда әһалијәт мәркәзләшдирилмиш формада 12 китабхана хидмәт едир. Үмумијјәтлә, шәһәрин 173.077 нүсхә китаб фондуна малик олан китабханалар системи Газымәммәд, Муған, Һачыгәһ-рәмәнлы гәсәбәләриндә јерләшән китабханалары да өзүндә бирләшдирир [16]. Он сәккиз миндән чох даими охучу бу билик хәзинәсиндән истифада едир [17].

Әли Бајрамлы шәһәриндә олан китабханаларын вә охучуларын сон илләрдәки артым динамикасы 3-чү чөдвәлдәки кими олмушдур.

3-чү чөдвөл

Күтләви китабханалар [18]

Илләр	1965	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1975
Китабханаларын саҗы	17	15	16	16	12	12	12	12	12
Китаб вә журналларын саҗы (мин нүсхә илә)	133,1	149,1	155,0	145,4	148,2	154,4	160,3	173,0	200

1970-чи илдән шәһәр китабханаларында мәркәзләшмә кетмиш, нәтичәдә 12 бөјүк күтләви китабхана јарадылмышдыр.

Сов.ИКП МК-нын «Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә вә елми-техники тәрәггидә китабханаларын ролуну артырмағ һаггында» кы 1974-чү ил 8 мај тарихли гәрары мәдәнијјәт ишчиләри гаршысында даһа мәс'ул вәзифәләр гејмушдур [19]. Бу гәрарын јеринә јетирилмәси үчүн шәһәрин китабхана ишчиләри һәр чүр метод вә формалары һәјатә кечирир, идеоложи ишин бүтүн имканларындан истифада едирләр. Тәкчә ону демәк кифәјәтдир ки, 1975-чи илдә әһалијә 219 мин нүсхә китаб вә китабча, о чүмләдән 22 мин нүсхә сijasи әдәбијјат, 162 мин нүсхә бәдди әдәбијјат верилмиш, ил әрзиндә 70-дән чох мәдәни-күтләви тәдбир һәјатә кечирилмишдир.

Клуб вә китабханаларда апарылан ичтимаи-сijasи оху, библиографик ичмаллар, әдәби вә тематик кечәләр, истәһсалат габагчыллары, әмәк вә мүнәрибә ветеранлары илә көрүшләр вә диқәр тәдбирләр шәһәр сакинләринә хош тәсир бағышлајыр.

Шәһәр китабханаларында Ленин милли сijasәти һаггында әдәбијјатын тәблиғинә, тәчрүбәдә онун һәјатә кечирилмәсинә, ССРИ-дә милли мәсәләнин нечә һәлл олунмасына вә совет һәјат тәрзинин формалашма-сына хусуси диғгәт јетирилир. Китабханаларда Сов.ИКП XXV вә Азәр-

бајчан КП XXIX гурултајларынын, Сов.ИКП МК пленумлары матери-
алларынын тэблиг едилмәсинә кениш јер верилр. «Сов.ИКП бизи гәлә-
бәдән-гәләбәјә доғру апарыр», «В. И. Ленин Бөјүк Октјабр сәсиалист
ингилабынын рәһбәри вә тәшкилатчысыдыр», «ССРИ-нин јени Консти-
туеијасыны өјрәнирик» вә с. мөвзуларда кечирилән тематик кечәләр
шөһәр сакинләри тәрәфиндән һәмнишә марагла гаршыланыр.

Китабханаларда шөһәр әһалисинин тәтәст тәрбијәси сәһәсиндә дө
ардычыл иш апарылыр.

Јазычыларла көрүшләр, охучу конфранслары кечирилмәси артыг ки-
табханаларда бир әһәлә шәклини алмышдыр. Охучуларла белә јахын-
дан әләгә салламаг, онларла сых үнсирјәтдә олмаг шөһәр зәһмәткеш-
ләринин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Мәлум олдуғу ки, зәһмәткешләрин истираһәтнин мәналы тәш-
кил едилмәсиндә, мәдәнијјәт сарајларынын[20], клубларын, кино-теа-
трларын, гырмызы кушәләрин, мәдәнијјәт вә истираһәт паркларынын,
идман гурғуларынын да әһәмијјәти бөјүкдүр.

Һазырда шөһәр сакинләринә ики мәдәнијјәт еви, сәккиз клуб, ики
халг театры, бир парк, бир једдилик мусиги мәктәби мәдәни хидмәт
көстәрир[21]. Бу мәдәнијјәт очағлары шөһәр зәһмәткешләринин ком-
мунист дүијәкөрүшүнү, идеја-сијаси мәтилијин формалашмасы, јүк-
сәк әхлаги кејфијјәтләрин газанылмасы, бәдн-естетик зөвләрин јүк-
сәлдилмәси сәһәсиндә хејли иш көрүр. «Сов.ИКП XXV гурултајы вә
зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси», «Партија бизи коммунизмә доғ-
ру апарыр», «Сосиализм јарышынын истәһсалатда ролу», «Совет һәјат
тәрзи сосиализмин бөјүк наилијјәтидир» вә с. мөвзуларда тематик кечә-
ләр мәдәнијјәт очағларына кәләләрин бөјүк марағына сәбәб олур.

Партија зәһмәткешләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси ишинә вә ејни
заманда күтләләрин бејнәлмиләлчилик шүрунун мөһкәмләндирилмәси-
нә һәмнишә бөјүк диггәт јетирмишдыр. Мүасир шәраитдә икә зәһмәткеш-
ләрин совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиализм һуманизми руһунда тәрбијә
едилмәси иши хејли күчләнмишдыр. Бөјүк Октјабр сәсиалист ингилабы-
нын, ССРИ-нин тәшкил едилмәсинин, Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндәки
гәләбәнин илденүмләринин гејд едилмәси һадисәләри бу бахымдан чох
бөјүк рол ојнајыр. Совет адамларынын сарсылмаз бирлији әмәк вә дө-
јүш чәһәләриндә даһа да мөһкәмләнмишдыр. Совет адамларынын бу
бирлији, јекдиллији онларын өз бөјүк Вәтәнинә сәдагәт, халғларын беј-
нәлмиләл гардаишыгы кечирилән јубилејләрин ләјтмотиви олмушдур.
Онларын чох бөјүк сијаси вә тәрбијәви әһәмијјәти дө мөһз булардыр.

Бу чәһәтдән зәһмәткешләрин, хусусилә дө кәч нәслин совет вәтән-
пәрвәрлији вә сәсиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәсиндә мәдә-
ни-маариф мүүссәсәләри мұһүм рол ојнајыр. Шөһәрин мәдәнијјәт очағ-
ларында «Аталарын јолу оғулларын јолудур», «Ингилабдан доғулмуш-
лар» вә башга мөвзуларда апарылан сөһбәтләр, диспутлар, бәдн кечә-
ләр, Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә одлу-аловлу јоллар кечмиш
мұһарибә ветеранлары, чағырыша гәдәр вә чағырыш јашлы кәчләрләр
көрүшләр кәчләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мұһүм рол ојнајыр.

Сон илләр Әли Бајрамлынын мәдәни һәјатында клубларын фәалиј-
јәти хејли күчләнмиш, орада кечирилән мәдәни-күтләви тәдбирләр да-
һа мәзмунлу, рәңкарәңк олмуш, шөһәр әһалисинә көстәрилән кино хид-
мәти хејли јахшылашмышдыр[22].

Мүшәһидәләр көстәрмишдыр ки, тамашачылар Бөјүк Вәтән мұһа-
рибәсинин гәһрәмәнлиг сәһифәләрини, бу күнкү совет һәјат тәрзини

4-чү чәдвәл

Илләр	1965	1970	1973	1975
Клубларын сајы	13	9	11	14
Кино гурғуларынын сајы (ки- немотографија комитәси үзрә)	12	9	9	10
Кино тамашачыларынын сајы (мин нәфәрләр)	—	409	427	505

әкс етдирән филмләрә даһа чох мараг көстәрирләр (харичи филмләр
ичәрисиндә икә даһа артыг мараг доғуран һинд филмләридир).

Гејд етмәк ләзимдыр ки, әсас тамашачы күтләсинин орта јаш нис-
бәти 21—29 арасындадыр. Бу фәкт шөһәрин мөһз кәчләри арасында
асудә вахтын һәлә хејли һиссәсинин кино тамашаларына бахмаға сәрф
олундуғуну көстәрир.

70-чи илләрдән башлајараг бәзи кичик клуб мүүссәсәләри бирләш-
дирилмиш, бир сыра јени, там мүасир тәләбләр сәвијјәсинә ујғун олан
клуб вә кино-театрлар истифадәјә верилмишдыр (чәдвәл 4).

Совет һакимийјәти илләриндә өлкәмиздә һәјат кечирилмиш чох бө-
јүк сәсиал-игтисади дәјишкәликләр, зәһмәткешләрин мадди рифаһынын
даһа да јахшылашдырылмасы нәтичәсиндә адамларын тәһсил вә мәдәни
сәвијјәсинин јүксәлмәси, асудә вахтын артмасы, шәхсијјәтин һәртәрәф-
ли инкишафы, халг истәһдадларынын чичәкләнмәси үчүн әлвәришли
шәраит јаратмышдыр. Партија вә дөвләт халг истәһдадларынын үзә чых-
масы, халг јарадычылығынын даһа да инкишафы үчүн бөјүк гајғы көстә-
рир. Гејд етмәк ләзимдыр ки, һазырда өлкәмиздә 25 милјондан артыг
адам бәдн өзфәалијјәтдә мәшғул олур.

Сон заманлар партија, Совет, һәмкарлар иттифағлары органлары,
комсомол тәшкилатлары вә тәсәррүфат рәһбәрләри зәһмәткешләрин
бәдн јарадычылығынын инкишафына даһа чох гајғы көстәрмәјә баш-
ламышлар. Өзфәалијјәт коллективләринин усталыгы артмышдыр; он-
лар әһалијә мәдәни хидмәт көстәрилмәсиндә фәал иштирак едир, Вәтә-
нимизин наилијјәтләрини харичдә тәблиг едирләр.

Демәк ләзимдыр ки, Сов.ИКП МК-нын «Бәдн өзфәалијјәт јарады-
чылығыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һағында»кы[23]
сон гәрарынын бу чәһәтдән мұһүм әһәмијјәти олмушдур.

Гәрарда өлкәдә халг бәдн јарадычылығынын даһа да инкишаф
етдирилмәсинә, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә вә асудә вах-
тын тәшкилиндә онун ролунун јүксәлдилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верилә-
тын тәшкилиндә онун ролунун јүксәлдилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верилә-
рәк бүтүн клубларда, мәдәни-маариф мүүссәсәләриндә бәдн јарады-
чылыг мәшғәләләри үчүн ләзими шәраит јаратмаг, онларын мадди
базасыны күчләндирмәк, мәдәни-маариф мүүссәсәләри ишчиләринин
јүксәк идејалы репертуарынын јарадылмасы, фәһләләри, колхозчулары,
гуллуғчулары, тәләбәләри вә дөјүшчүләри өзфәалијјәт коллективләри-
нә кениш чәлб етмәк, халг театрларыны вә һәвәскар мусиги, хореогра-
фија, хор коллективләрини, тәсвири сәнәт, кино вә фото сәнәти студија-
ларыны даһа да инкишаф етдирмәк сәһәсиндә тәдбирләр мүүјјән олун-
мушдур.

Бундан әләвә, гејд етмәк ләзимдыр ки, Сов.ИКП МК зәһмәткешләр-
рин бәдн өзфәалијјәт јарадычылығынын даһа да кенишләндирилмәси

үчүн вахташыры Үмүмтитфаг фестивалларынын кечирилмәсинә чидди фикир верир.

Әли Бајрамлы шәһәриндә зәһмәткешләрин өзфәалијјәт јарадычылыгыны инкишаф етдирмәк үчүн сон илләр мүһүм тәдбирләр һәјата кечирилмин вә бу сәһәдә бир сыра наилијјәтләр газанылмышдыр.

Һазырда Әли Бајрамлыда онларла бәдии өзфәалијјәт коллективи фәалијјәт көстәрир. Јүзләрдә халг истедады шәһәр сакииләринин истираһәтинин мәналы тәшкилиндә јахындаи иштирак едир.

Тәкчә шәһәр мәдәнијјәт сарајында 10-а јахын бәдии өзфәалијјәт коллективи фәалијјәт көстәрир. Бунлардан «Кәңчлик» халг чалгы алатләр ансамблы, «Чејран» гызлар ансамблы, нағара чаланлар ансамблы, нәфәсли алатләр оркестри, «Синева» естрада оркестри, «Арзу» рәгс коллективини вә с. көстәрмәк олар. Бу коллективләр шәһәр зәһмәткешләр, һәмчинини гоншу рајонларын (Сабирабад, Салјан, Ләнкәран вә с.) әмәкчиләри гаршысында тез-тез марағлы програмла чыхыш едирләр.

Белә коллективләрдән бири Әли Бајрамлы халг театрыдыр. Театрын әсасы 1962-чи илдә гојулмушдур. О заман театрын чәми он нәфәр һәвәскар актјор вар иди. Театрын илк аддымлары Н. Б. Вәзировун «Јағышдан чыхдыг јағмура дүшдүк», С. Ахундовун «Аналарын сәси», Ч. Чаббарлынын «Севил», М. Атәшин «Ишығлы јол» әсәрләри илә башланды.

Илләр кечдикчә театра јени һәвәскарлар кәлди, онун репертуары даһа да зәнкинләшди. Әли Бајрамлыда мүхтәлиф вахтларда халг театры коллективинин ифасында М. Ф. Ахундовун «Вәзири хани Ләнкәран», Ә. һагвердијевин «Дағылан тифаг», Н. Б. Вәзировун «Аға Кәрим хан Әрдәбили», Ч. Чаббарлынын «Алмас», «Јашар», «Ајдын», С. Гәдирзадәнин «Ширинбала бал јығыр», М. Әлизадәнин «Шејх Рәһмәтулла» пјесләри вә диқәр әсәрләр рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

1967-чи илдә коллектив Үмүмтитфаг инчәсәнәт фестивалында Ч. Чаббарлынын «Алмас» пјеси илә чыхыш едир. Фестивалда театрын коллективи үчүнчү дәрәчәли диплома лајиг көрүлүр.

Театр 1969-чу илдә Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси Ч. Чаббарлынын 70 иллик јубилеји илә әлағадар кечирилән республика мүсабигәсиндә «Ајдын» пјеси илә чыхыш едир. Бу чыхыша көрә театрын коллективи икинчи дәрәчәли диплома лајиг көрүлүр. Коллектив зәһмәткешләрин өзфәалијјәт јарадычылығынын I Үмүмтитфаг фестивалында биринчи дәрәчәли диплом алыр.

Театрын јарадычы коллективи тез-тез гоншу рајонлара кедир, марағлы програмла чыхыш едир. Халг театрынын Салјан, Сабирабад, Ләнкәран вә диқәр рајонлара кәлиши бөјүк севинчә сәбәб олур.

Шәһәрин ајры-ајры мүәссисәләриндә (мәсәлән, Илич адына ДРЕС-дә вә с.) фәалијјәт көстәрән һәвәскар театр коллективләри дә зәһмәткешләрин мәдәни истираһәтинин тәшкилиндә аз рол ојнамырлар.

Сов.ИКП МК-нын «Идеоложи иши вә сијаси тәрбијә-ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында»[24] гәрары, «Фәал һәјат мөвгејинин формалашмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләр»[25] мөвзусунда Бақыда кечирилән Үмүмтитфаг конфрансынын гәрарларында вә башга бу кими партија вә дөвләт сәнәдләриндә һазыркы дөврдә идеоложи вә сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг, зәһмәткешләрин мәдәни сәвијјәсинин јүксәдилмәси сәһәсиндә мәдәни-маарифлир. Партија вә дөвләтин гәрар вә көстәришләрини әлдә рәһбәр тутан

Әли Бајрамлы шәһәринин мәдәни-маариф ишчиләри өз күндәлик ишләрини мәһз бу истигамәтдә гурараг һәмин мүәссисәләрин бөјүк мә'нәви тә'сир гүввәсиндән һәртәрәфли истифадә етмәјә сәј көстәрирләр.

Әдәбијјат

1. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Бақы, 1973, сәһ. 109, 115.
2. Ингилабдан әввәл индики Әли Бајрамлы Әрәбшаһверди кәнди адланырды. Шәһәрә онун индики ады көркәмли ингилабчы Әли Бајрамовун хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә 1922-чи илдә верилмишдир.
3. В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 132.
4. Архив Министерства просвещения Азерб. ССР, д. 115, св. 10, л. 9; ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1114, оп. 1, д. 1901, л. 21.
5. Ба х: «Улдуз» журналы, № 4, 1970, сәһ. 61; «Ишыг» гәзети, 27 сентјабр 1967-чи ил.
6. «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», М., 1953, ч. 1, сәһ. 559.
7. Чәдвәл һазырланаркән ашағыдакы мәнбәләрдән истифадә олунмушдур: Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1968 году /статистический ежегодник/, Баку, 1970, сәһ. 358; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1972 г.» (стат. ежегод.), Баку, 1973, сәһ. 305; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1973 г.» (стат. ежегод.), Баку, 1974, сәһ. 321; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1970 г. (стат. ежегод.), Баку, 1972, сәһ. 377. Народ. хоз. Азерб. ССР в 1975 г. (стат. ежегод.), Баку, 1976, сәһ. 358.
8. «Ишыг» гәзети, 3 декабр 1969-чу ил.
9. «Ишыг» гәзети, 10 январ 1968-чи ил.
10. Бу барәдә бах: Ш. Аннаклычев. Быт и культура рабочих Туркменистана, Ашгабад, 1969, сәһ. 157.
11. В. И. Ленин. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 493.
12. Чәдвәл һазырланаркән ашағыдакы мәнбәләрдән истифадә олунмушдур: Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1972 году (стат. ежегод.), Баку, 1973, сәһ. 307; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1968 г. (стат. ежегод.), Баку, 1970, сәһ. 429; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1970 г. (стат. ежегод.), Баку, 1972, сәһ. 379.
13. Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бақы, 1976, сәһ. 81.
14. Јенә орада, сәһ. 84—85.
15. «Ишыг» гәзети, 29 сентјабр 1977-чи ил.
16. «Ишыг» гәзети, 28 нојабр 1978-чи ил.
17. «Ишыг» гәзети, 5 феврал 1977-чи ил.
18. Чәдвәл һазырланаркән ашағыдакы мәнбәләрдән истифадә олунмушдур: Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1972 году (стат. ежегод.), Баку, 1973, сәһ. 321; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1968 г. (стат. ежегод.), Баку, 1970, сәһ. 431; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1970 г. (стат. ежегод.), Баку, 1972, сәһ. 381; Народ. хоз. Азерб. ССР в 1975 г. (стат. ежегод.), Баку, 1976, сәһ. 384.
19. Ба х: «Правда» гәзети, 26 мај 1974-чу ил.
20. Әли Бајрамлыда илк мәдәнијјәт еви 1959-чу илдә истифадәјә верилмишдир.
21. «Ишыг» гәзети, 16 феврал 1978-чи ил.
22. Чәдвәл һазырланаркән ашағыдакы мәнбәләрдән истифадә олунмушдур: Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1968 г. (стат. ежегод.), Баку, 1970, сәһ. 433. «Народ. хоз. Азерб. ССР в 1975 г. (стат. ежегод.), Баку, 1976, сәһ. 391, 397; «Народ. хоз. Азерб. ССР в 1973 г. (стат. ежегод.), Баку, 1974, сәһ. 339, 343.
23. Ба х: «Вышка» гәзети, 2 апрел 1978-чи ил.
24. Ба х: «Правда» гәзети, 6 мај 1979-чу ил.
25. Ба х: «Коммунист» гәзети, 26 апрел вә 29 ијун 1979-чу ил.

Т. Г. Салимов

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ И ИХ РОЛЬ В ПОВЫШЕНИИ КУЛЬТУРНОГО УРОВНЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ. (ОПЫТ ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

В последние годы отмечается большое оживление в деятельности культурно-просветительских организаций молодого социалистического города Али-Байрамлы. В настоящей статье, в основном с этносоциологической точки зрения, отражена деятельность культурных учреждений города с начала 60-х годов.

В Али-Байрамлах, где до революции не было ни одного очага культуры и просвещения, сейчас к услугам трудящихся предоставлено свыше двадцати общеобразовательных школ, два дома культуры, два народных театра и т. д.

Как показывает опыт этносоциологического исследования, культурно-просветительные учреждения принимают самое непосредственное участие в деле повышения культурного и художественно-эстетического уровня трудящихся города, способствуют формированию у них коммунистической нравственности.

В своей практике культурные учреждения города предполагают не отводить населению города роль пассивного наблюдателя, а, используя прогрессивные методы, привлекать их к активной и всесторонней деятельности.

И. Һ. ШАҺБАЗОВ

ШАҺДАҒ ЕТНИК ГРУП ЈАШАЈЫШ ЕВЛӘРИНИН БӘЗИ ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ

Шаһдағ етник группунун эн гәдим јашајыш јери Шаһдағын шәрг әтәкләринә тәсәдүф едир. XIX әсрин биринчи јарысындан исә бу кәндләрин әһалиси Хәзәрсаһилти овалығын Мүшкүр вә Шабран маһалларына, һәмчинин Ширванын Шамаһы вә Көјчәј гәзаларына көчәрәк мәскунлашмышдыр[1].

Шаһдағ етник группунун[2] јашајыш јери јерләшмә гәјдасына кәрә дағ-јамач (Губа рајону) вә дүзән (Агдаш, Күрдәмир, Исмајыллы, Хачмаз рајону) типли мәскәнләрә бөлүнүр.

Дағлыг зонада јерләшән јашајыш мәскәнләри[3] формаларына кәрә, демәк олар ки, сјиндир. Јашајыш мәскәнинин формасы дедикдә, онун хариичи көрүнүшү, башга сөzlә, тәбии-чографи гуршагдан, әһалинин тәсәррүфат фәалијјәтиндән асылы олараг јерләшмә гәјдасы нәзәрдә тутулур. Мә'лум олдугу кими, јашајыш мәскәнләринин дағыныг, сых (вә ја топлу) планлы вә с. формалары мөвчуддур. Тәдгиг етдијимиз Шаһдағ кәндләринин дағ зонасы исә сых (топлу) формаја малик олмагла әтрафы сылдырым гәјаларла әһатә олунмуш јамач вә тәпәләрдә јерләшмишдир. Кәндин формасы әһалинин мәшгулијјәт сәһәсинин хариичи илә дә үјгүнлүг тәшкил едир. Дағ кәндләринин јыгчамлыгы, кечмишдә әкинчилијин зәиф инкишафы, малдарлыгын, әсас етибарилә гојунчулугун тәсәррүфатда мүнүм рол ојнамасы, әһалинин сәнајә мәркәзләриндән узагда јерләшмәси натурал тәсәррүфатын мөвчуд олмасы илә әлағәдардыр. Белә мәскунлашма типин исә тарихи зәрурәтдән (феодал пәрәкәндәлији дөврүндә) әһалинин кечмишдә хариичи басғынлардан мүдафиә олунмаг мүлаһизәләриндән ирәли кәлмишдир[4]. Бу чәһәтдән мәсәлән, Хыналыг кәндинин формасы диггәти даһа чох чәлб едир. Мә'лум олдугу кими, орта әсрләрдә јаранмыш мәскәнләрин әсас хусусијјәтин онларын мүдафиә сәчијјәси дашымасы иди. Дағ кәндләринин поликентлији, јә'ни бир нечә нәсилдән ибарәт олмасы да бунунла изаһ олуна биләр.

Һәр бир јашајыш мәскәни онун мәскунларынын етник тәркиби, дили, тәсәррүфат фәалијјәти вә мүдафиә мүлаһизәләри илә хариичи олуна мөјјән ичтиман бирликдир[5]. Бу бахымдан Шаһдағ етник группунун дағ кәндләри феодал чәмијјәти шәраитиндә јаранмыш кәнд типидир. Буну, һәр шәјдән әввәл, кәндләрин јыгчамлыгы вә јашајыш евләринин мәһәлләләр үзрә јерләшмәси ајдын көстәрир. Кәндин гурулушу әһалинин мәшгулијјәти илә дә үјгүнлүг тәшкил едир. Дағ кәндләринин јыгчамлыгы әһалинин сәнајә мәркәзләриндән узагда јерләшмәси вә бу сәбәбдән дә бурада натурал тәсәррүфат галыгларынын узун мүддәт галмасы илә дә әлағәдардыр. Бунун сәјәсиндә бир сыра сәнәт сәһәси вә евләшәсинин инкишафы зәрури олмушдур. Бу исә өз нөвбәсиндә кәндләрин план гурулушуна тәсир көстәрмишдир.

XIX әсрін 30-чу илләриндә О. Еветски Загафгазија евләрини конструктор гурuluşуна вә иншаат материалларына әсасән беш нөвә бөлмүшдү: 1) ағач евләр; 2) дахмалар; 3) гарғы евләр; 4) пирамида формалы евләр вә шәһәр әһалисинини даш евләри[6].

Кечән әсрін 90-чы илләриндә И. И. Пантјухов иншаат материалларынын нөвүнә вә јашајыш евләринини формасына көрә Гафгаз евләрини беш типә ајырмышды: 1) јералты; 2) јарымјералты; 3) ағач; 4) кил; 5) даш евләр[7]. Бу тәснифатын нөгсанлы олдугуну көрән Г. Т. Гарагашлы евләрин тәкамүл просесини әсас көтүрәрәк ајрым евләри тимсалында евләри «газма» (пәјә), «пәјәбашы», «гарадам» вә «имарәт» ады алтында дөрд типә ајырмышды[8]. М. Н. Нәсирли Нахчыван евләрини мәдәни-мәишәт вә ме'марлыг гурuluşуна көрә «газма гарадам», «јерүстү гарадам», «сјванлы гарадам» вә «отаглы ев» ады илә дөрд група бөлмүшдү[9].

Ме'марлардан А. В. Сәркисов Азәрбајчанын даг рајонларындакы јашајыш евләрини алт мәртәбәсинини диварларына көрә ики типә[10]. Ә. Ә. Садыгзаде евләри план гурuluşуна көрә «отаглары бир чәркәдә јерләшдирилмиш евләр», «отаглары ики чәркәдә јерләшдирилмиш евләр» ады илә ики типә ајырмышдыр[11].

Көрүндүјү ки, бир нөв дар ме'марлыг истигамәтиндә олан бу тәснифат принципләриндә нәнки тәкчә аилә вә тәсәррүфат мәишәти хүсусијјәтләри нәзәрән гачырылмыш, һабелә иншаат материалларынын нөвү, дамын формасы, јер сәтһинә нисбәтән вәзијјәти вә с. мүһүм әләмәтләри дә нәзәрә алынмамышдыр[12].

Халг јашајыш биналарынын системләшдирилмәси ишиндә евләрин тәкчә бир әләмәтини әсас көтүрмәјин дүзкүн нәтичә вермәдијини гејд едән В. П. Кобычев тәснифат принципи олараг онларын бүтүн әләмәтләринин комплекс һалында тәдгиг олунамасыны ирәли сүрүр[13]. Лакин Азәрбајчан халг јашајыш евләрини системләшдирәркән, о өз фикринә зидд чыхараг онлары етник әләмәтләр әсасында (Азәрбајчан, ермәни, талыш, таг, авар, ингилој, сахур, ләзки, удин, јәһуди, будуг, ғырыз, хыналыг, күрд евләри ады алтында) группашдырмышды. А. Мустафајев исә Ширван јашајыш евләрини группашдыраркән бунлары үч јерә бөлмүшдүр.

1. Иншаат материалларына көрә: а) ағач евләр (бағдаты); б) гарғы евләр (човустан, јахуд гом ев); в) кил-саман евләр; г) даш евләр; д) гарышыг материаллардан тикилмиш евләр.

2. Дамын конструктив формасына көрә: а) јасты дамлы (дахал); б) пирамида өртүклү (гарадам); в) балыгбелли (Ширвани, Салјани) вә мүасир чатмадамлы евләр.

3. Јер сәтһини вәзијјәтинә көрә: а) газма; б) јарымгазма; в) јерүстү евләр[14].

Јухарыда ајры-ајры муәллифләр тәрәфиндән вердијимиз евләрин тәснифатынын һеч бири Губа—Хачмаз зонасынын, даһа доғрусу, Шаһдаг етник группунун јашајыш евләрини ејни дејилдир. Шаһдаг етник группу үчүн јашајыш евләрини сәчијјәви хүсусијјәти «газма», «јер еви» (бирмәртәбәли), «сәкили ев» (сәкили евләр ики чүр олар: биринин ичәрисини торпагла долдурулар, икинчисинин ичәрисинини алт мәртәбәси исә јердән бир метр, бир метр јарым кәрпич илә чәкилир вә бурадан тәсәррүфат аваданлығы, ев гушлары вә с. сахланылмаг үчүн истифадә едилир) вә икимәртәбәли, чохотаглы евләрдир[15].

Даг кәндләринин евләри үчүн характерик чәһәт онларын јерүстү бир вә ја икимәртәбәли, јасты дамлы, әсасән ики вә үчотаглы (бәзән

чохотаглы) олмасыдыр. Белә ев типини ифадә етмәк үчүн һәммин халгларда ваһид бир термин јохдур. Хыналыг дилиндә «тсәј», будуг вә ғырыз дилиндә «гул» үмумијјәтлә «ев» демәкдир. Одур ки, XIX әсрдә вә һәтта ондан әввәл тикилмиш евләрә раст кәлисә дә, дағлыг зонадакы евләрини нә прототипләрини, нә дә кечирдији мәрһәләләри мүәјјән етмәк олар. Лакин тикилмә техникасы вә иншаат материалларынын ејнилији, евләрин тикилмәсиндәки ән'әнәви халг үсулларынын тәтбиги нәтичәсиндә һәтта јени евләр дә форма вә типинә көрә кәлиә евләрдән фәргләнмир.

Сых формаја малик олдугларына көрә бу кәндләрдә евләрин әксәријјәти бир-биринә битишикдир. Мәһәлләләри ајыран енисиз, дар дөнкәләр вә кәнди мәркәзиндәки мејданчалар нәзәрә алынмәзсә демәк олар ки, евләри бир-бириндән ајыран күчәләр јохдур. Јерләшдикләри сәһәнини чографи шәрантиндән асылы олараг бәзи евләр фасад тәрәфдән икимәртәбәли көрүнүр. Лакин әслиндә мәртәбәләр бир-биринини үстүндә дурмур. Чүнки ев јамачда тикилир вә она көрә дә евин арха дивары бу мәсәдлә газылмыш торпағын ичәрисиндә галыр. Икинчи мәртәбә исә ја биринчи мәртәбәнини үзәриндә, ја да һәммин мәртәбәдән бир гәдәр архада тикилир. Ахырынчы һалда биринчи мәртәбәнини арха диварлары гајаја сәјкәнмиш олар. Демәли, арха тәрәфдән ев бирмәртәбәли, гарышдан исә икимәртәбәли көрүнүр. XIX әсрн биринчи јарысында газанын даг кәндләри һағгында мәлүмат верән П. В. Котлјаревски јазырды ки, даг кәндләриндә јарарлы иншаат сәһәсинини олмамасы үзүндән евләр дағын јамачында, демәк олар ки, бир-биринини үстүндә тикилир. Она көрә дә бу кәндләрин көрүнүшү Мүшкүрдәки кәндләрдән тамам фәргләнир[16].

Хыналыг кәдиндә евләр сых олдугу үчүн бир евин дамы диқәр евин һәјәтини тәшкил едир.

Кечминдә даг кәндләриндә бөјүк аиләләр мөвчуд олдугундан евләр чохотаглы тикилирди. П. В. Котлјаревски јазырды ки, јерли әһалинин чох һиссәси бөјүк аиләләр һалында јашадыгына көрә «кәллә-баш» планда тикилмиш 4 вә ја 6 отаглы евләрә тәсадүф едилир[17]. Адәтән, аиләнин һәр еви үзвү бир отагда галыр, бундан әлавә, һәр евдә бир гонаг отагы оларду. Үмумијјәтлә, кечминдә ичтиман мөвгеләринә көрә бәзи аиләләрн евләри өлчү етибарилә бир-бириндән фәргләнсә дә, конструктор вә формача ејни иди.

Даг кәндләриндә евләрин сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә онларын дамынын јасты олмасыдыр. Бу чәһәт сонралар дүзәндә јаранмыш обалардакы евләр үчүн сәчијјәви иди. Бир гајда олараг кечминдә евләрин үстү торпагла өртүлүрдү. Лакин даг кәндләриндә торпаг чынгыл вә гаја дашы овунтусундан ибарәт олдугуна көрә су дәјәндән сонра кирәчләшиб мөһкәмләнир вә гар-јағыш сујуну кечирмирдн. Будуг кәнди Чафда[18] јерләшдијиндән бурада тез-тез јағыш јағдыгы үчүн евләрин барысы корланмасын дејә дамын јанлары ики кәрпич һүндүр чәкилирди. Сујун ахыб кетмәси үчүн дамын күнчләриндән «дөгә» (новча) гојулурду. Јағыш јағанда дамдөјәплә дамы бәркидирдиләр. Дамдөјәнә хыналыглылар «гурбан», ғырызлар исә «билләкән» дејирләр. Дамдөјән 45—50 кг узунсов бир дашыдыр. Онун һәр ики тәрәфиндән ағач кечирмәк үчүн хүсуси дешикләр вардыр. һәммин ағачлара ип бағлајыб дашы ирәли-кери чәкмәклә тапдалајырлар. Дамдөјән, бир гајда олараг, дамда галыр.

Бүтүн кәндләрдә евләрин дөшәмәсинә торпаг дөшәнир. Сон вахт-

лар исә тахта дөшәмә дөб дүшмүшдүр. һәр бир евдә рәф, тахча, бухары вә чамахатан[19] вардыр.

Јерли гочаларын мә'луматына көрә, гәдимдә евләрдә үмумијјәтлә пәнчәрә олмамышдыр. Бунун әвәзинә дамдан бача[20] гојулурду. Бача һәм евә ишыг дүшмәси, һәм дә евин ортасындакы очагдан түстүнүн чыхмасыны тә'мин едирди.

Иншаат ишләриндә ағач материал кими јалпыз мешәләрдән кәтирилән пәрди ишләнирди. Лакин пәрдиләр дүзән зонада олдугу кими јоғун дејилди. Мәһз буна көрә дә евләрдә ағач һиссә јалпыз онларын гапы вә пәрдиләриди. Дағ кәндләринин јахынлығында мешәләр олмадығындан узагдан ағач кәтирмәк чох зәһмәт тәләб едирди. Дағ кәндләриндә лазым олан пәрди[21] вә дикәр ағач мә'мулаты кәлләрлә сүрүтмә јолу илә Сусај, Күснәт вә Гәчрәш мешәләриндән кәтирилирди. Мәһз ағач материалын азлығы вә гысалыгы үзүндән гәдим евләрин таванларына кәндәлән вәзијјәтдә пәрдиләр дөнәнмәмәшиди. Адәтән, евин кәлләләринә ортадан тир гојулмуш, тирин үстүндән һәр ики тәрәфә назик пәрдиләр дүзүлмүшдүр. Чох һалда узун тир олмадығына көрә евин ортасында ики гыса тир бирләшдирән бир һача басдырылдылар. Бу садә гурулушлу евтикмә техникасына бахмајараг, дағ кәндләриндә евләр чох давамлы олурду. Јашлы адамларын мә'луматындан ајдын олур ки, бәзи евләр јүз ил вә даһа әввәл тикилсә дә, сонрадан тикилмиш евләрдән о гәдәр дә фәргләнмир.

Кечмишдә бүтүн евләрин дөшәмәсинин ортасында тәндир олурду. Тәндирдән түстү тавандан ачылмыш бачадан чыхырды. Адәтән, тәндирин дибинин диаметри ағзынын диаметриндән ики дәфә бөјүк олурду. Бу исә одун кеч сөнмәсини вә истинин тәндирдән тәдричән чыхмасыны тә'мин едирди. Тәндирин дәринлији 70 см-дән 1 м-ә гәдәр олурду.

Дағ кәндләриндә евләрин дахили гурулушунун дикәр хусусијјәти аилә отағындан гонаг отағына хусуси тағлы кечидин, икимәртәбәли евләрдә исә икинчи мәртәбәдәки јашајыш отагларындан биринчи мәртәбә—төвләјә дүшмәк үчүн јолун—«күрвәнин» (гырыз дилиндә) дүзәлдилмәси иди. Кечмишдә ев саһиби мал-һарасыны төвләјә салдыгдан сонра өзү дә ичәри кечир, ичәридән гапыны бағлајандан сонра нәрдиванла икинчи мәртәбәјә чыхырды. Евә кәлән конар адам онун јерини билмәсин дејә нәрдиваны ичәри чәкиб күрвәнин үстүнә палаз вә ја халча дөшәјәрди. Евләрдә бир отагдан дикәрина, биринчи мәртәбәдән икинчи мәртәбәјә кечидләрин гојулмасы, шүбһәсиз, төһлүкәсизлик тәдбирләриндән ибарәт иди.

Јашајыш биһаларынын ме'марлыг гурулушунун үмуми чәһәтләриндән бири дә отагларын дахили диварларында чамахатан, тахча вә рәфләрин гојулмасыдыр. Сон вахтлара гәдәр дағ кәндләриндә мүасир мебел олмамышдыр. Чамахатанлар бир гајда олараг дөшәмәдән 25—30 см һүндүрлүклән гојулмагла 1 м вә ја 1, 20 см ениндә олурду. Чамахатанын һүндүрлүјү гапынын һүндүрлүјүнә бәрабәр олмалы иди. Тахча вә рәфдән күндәлик мәишәтдә ишләдилән габ-һачағын јығылмасы үчүн истифадә едилди.

Гәдим евләрдә очағын һәр ики тәрәфиндә чыраг вә ја шам јандырмаг үчүн кичик тахчалар дүзәлдилди. Јерли гочаларын дедикләринә көрә даһа кечмишдә чырағын түстүсү вә һиснин евә јайылмамасы үчүн һәмин тахчалардан бајыра дешикләр ачылырды.

Евләрин диварларында һазырланмыш јүк јерләриндә һәр ики тәрәфдән сәкиләр әһатә едирди. Устүнә тахта гојулмуш белә сәкиләрдә чамадан, сандыг, јорған-дөшәк вә с. сахланылды.

Будуг вә башга кәндләрин евләринин дахили гурулушу үчүн дикәр сәчијјәви чәһәт отагларын чохунун күнчүндә кәндиләрин олмасы-шәкилдә дүзәлдилди. Кәнди ја саман гарышдырылмыш палчыгдан вә вә с. сахланылды.

Ингилабдан әввәл гәбилә-тајфа мүнәсибәтләринин галыглары оба вә гышлагларын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. XIX әсрин әввәлләриндә оба типли мәскәнләрин мејдана кәлмәсиндә дағ кәндләриндә ичтиман тәбәгәләшмәнин кәскинләшмәси нәтичәсиндә әһалинин бир һиссәсинин торпагсызлашмасы башлыча амилләрдән олмушдур.

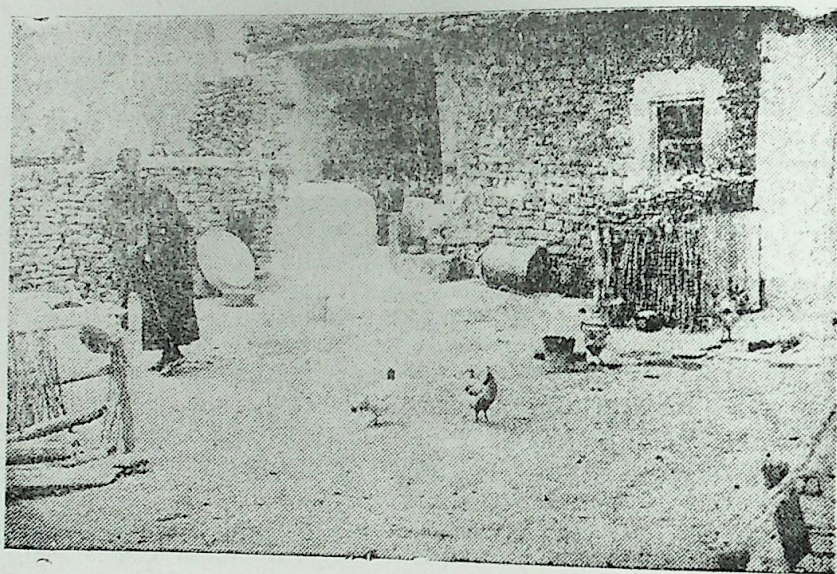
Шабран вә Мүшкүр дүзләриндә јаранмыш Шаһдаг этник групуна мәхсус олан мәскәнләр тип вә форма етибарилә дағ кәндләриндән чид-ди сурәтдә фәргләнир. Кечән әсрин әввәлләриндә јаранмыш бу обалар кими тәшәккүл тапмышдыр. Буну һәмин кәндләрин адларындакы «гыш-«сәрбәст ичма», Маһмуд Кашгарийә[24] көрә оғуз дилиндә «гәбилә», Д. А. Мағозинникә[25] көрә «чадыр», «алачыг», «көчәри аиләси», Л. Будагова көрә ногај вә дикәр түрк халгларында исә «кечә алачыг», «алачыгда јашајан аилә», ејни заманда «дүшәркә» мәһаларында ишләнишди. Бунула белә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчанын дикәр дүзәнлик рајонларындакы обалардан фәргли олараг бурадакы обалар тәкчә сырф малдарлыг тәсәррүфаты әсасында дејил, ејни заманда отураг әкинчилик базасы әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Башга сөзлә, Шаһдаг обаларынын әһалиси дағ кәндләриндәки ејни адлы нәсилләрин галыгларыдыр. Бу обалар дағ кәндләриндәки ичмаја мәхсус гышлагларда әһалинин тәдричән отураглашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Оба салмыш аиләләр малдарлыгла бәрабәр тәдричән әкинчиликлә дә мәшгул олурдулар. Одур ки, биһә, оба, гышлаг, газма, јатаг вә с. мәскәнләр малдарлыгла әлағәдар јаранмыш мәскән типли олмаг етибарилә даими, отураг јашајыш мәнтәгәсинә кечид тәшкил едир. Умумијјәтлә, оба вә биһә Азәрбајчанын дикәр зоналарында да бир сыра кәндләрин тәшәккүлүндә илк мәрһәләни тәшкил етмишди[26].

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәдгиг олуан зонанын дүзәнлик һиссәсинә күтләви ахын ики истигамәтдә олмушдур. Биринчи ахын өз гојун сүрүләрини узаг вә чәтин дағ јолларына малик олан Ширван вә Муған дүзләринә апармајыб, Губа гәзасындакы Мүшкүр вә Шабран маһалларына кәтирән малдарлар һесабына јаранмышдыр. Бир гәдәр сонралар онларын бурада салдыгы газма, јатаг вә гышлагларын јериндә даими јашајыш мәскәнләри мејдана кәлмишди. Икинчи ахын капитализмин инкишафы илә әлағәдар олмушдур. Капиталист мүнәсибәтләринин јаранмасы вә ичтиман тәбәгәләшмәнин сүрәтләнмәси илә әлағәдар олараг торпагсызлашан әһали Мүшкүр вә Шабран маһалларынын чәлтик, бојаг[27], памбыг саһәләриндә, Бақы—Петровск дәмиз јолу хәттиндә, Шоллар су кәмәринин инкилис «Грифите вә К» ширкәтиндә[28], башлыг вәтәкәләриндә вә башга саһәләрдә әввәл мөвсүми ишләрдә, сонралар исә һәминәлик ишләмәк үчүн көчүб кәләрәк даими мәскәнләр—обалар салырдылар.

Беләликлә, дағдан көчүб кәлән малдарлар гышлаг, јатаг вә газма типли мәскәнләр, бојаг, чәлтик, балыг вәтәкәләриндә вә башга тәсәррүфат саһәләриндә мөвсүми ишләрдә ишләмәк үчүн кәләнләр исә обалар

шәклиндә даими мәскәнләр салырдылар. Сонралар бураја онларын јахын гоһум-әгрәбалары да көчүб кәлирди[29].

Н. А. Дубровин язырды ки, әкәр евләрин әксәријјәти дашдан олуб, икимәртәбәлидирсә, белә јашајыш мәнтәгәләри «кәнд» адланыр вә орада мәсчид олур. Дағыныг, газмалардан ибарәт олан јашајыш мәнтәгәсинә исә «оба» дејилир. Адәтән, обаларда јаз вахты дүзәнликдәки саһәләри бечәрмәјә кәлән дағ кәндлиләри јашајырды[30]. Бурадан мәлүм олур ки, оба, ғышлаг, јатаг вә газмалар илк вахтларда һәлә кәнд адланмырды. Н. Истомин дә бунула әлагәдар олараг јазырды ки, оба илә кәнд арасында бөјүк фәрг вардыр. Кәнд евләринин бүнөврәси дашдан гојулуб, һүндүр, икимәртәбәли, ғышалај ғыпылы, бөјүк пәнчәрәли олурду. Хүсусилә һәр кәндиң өз мәсчиди олурду. Обаларын евләри исә нечә кәлди, башдансовду, бирмәртәбәли вә дағыныг тикилирди. Белә мәскәнләрдә мәсчид олмурду. Мәнзилләрин әксәријјәтинин пәнчәрәси јох иди. Пәнчәрә јери гојанлар шүшә олмадығындан ораја ја һәсир, ја да чубут-чәпәр сөјкәјирдиләр[31].

1-чи шәкил. Губа рајону, Гапут кәнди.

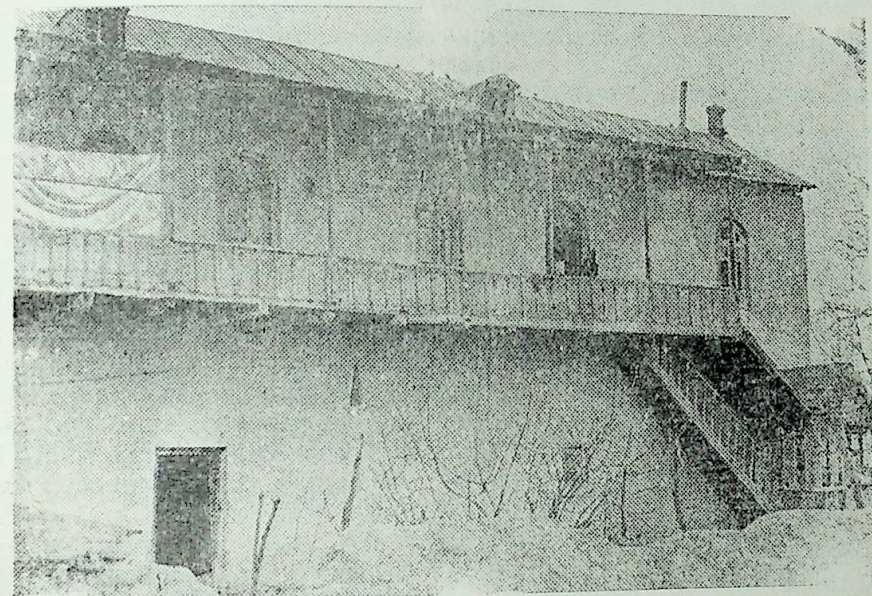
Аран кәндләрин чоһу булаг вә чајларын саһилләриндә јаранмышдыр. Буну бәзи кәндләрин адларындакы компонентләрдән дә ајдын көрмәк олур. Мәсәлән, Ағјазы Будуг, Чағачуг Гапут, Палчыгоба, Гарачајчек, Ғырағлы чекилләр вә с.

Обаларын диқәр характерик хүсусијјәти онларын пәракәндә вәзијәтдә јерләшмәси иди.

Бу да һәр бир аиләнин хүсуси торпаг саһәсинә малик олмасы, евләрин арх, гоһу, чај вә буаглаһа јахын тикилмәси илә әлагәдардыр. Онларда һәр бир һәјәтин тәсәррүфат тикинтиләринә вә әкин саһәләринә әсрдә ғызаны тәдғиг етмиш П. В. Котлјаревски јазырды ки, Мүшкүрдә евләр дағ кәндләринә инсәбәтән дағыныгдыр[32].

Бу кәндләрин мәнәлләләрә бөлүнмәси сәчијјәви дејилдир. Һәр кәнд-

дә бир-биринә гоһум олан бир нечә нәсил јашајырды. Бу онула изаһ олунур ки, оба мәншә етибарилә бир кичик нәслин вә ја бөјүк аиләнин мәскүнләшмәш јери кими тәшәккүл тапмышдыр. Буну обаларын адларындакы шәхс адлары—Рәһимоба, Һачы Гурбаноба вә с. антропонимләр ајдын көстәрир. Гејд едилмәлидир ки, обалар илк дөврләрдә мүстәгил јашајыш мәнтәгәси һесаб олунмурду. Чүнки онлар чыхдығлары кәндләрин ичмасына мәнсуб олуб, һәлә там отураг һәјата кечмәмишдигәләрә әслиндә онларын чыхдығлары көһнә кәндләрин һиссәси кими баһмаг лазымдыр. Она көрә ки, онлар торпаг мүлкијјәтипдән һәләлик биркә истифадә едилрәр[33]. Коллективләшмә илләриндә хырда обаларын бирләшмәси вә онлара мүхтәлиф кәндләрдән јени аиләләрин көчмәси нәтичәсиндә ғыншулуғ принципинә әсасланан бир нечә нәсилдән ибарәт кәндләр әмәлә кәлмишдир. Бәзи обаларын әһалисинин ғырышыг (ләзки, азәрбајҗанлы вә һәтта татлардан ибарәт) олмасы да бунула әлагәдардыр. Буна мисал олараг Әлимәммәдоба, Мүзәффәроба, Сабироба, Ибраһим Гапут, Гарачајчек вә с. көстәрмәк олар. Демәли, әввәлчә јекчинс, моһокен характери дашымыш бу обалар тәдричән поликән мәскәнләрә чеврилмишләр.

2-чи шәкил. Хачмаз рајону, Чинартала кәнди.

XIX әсрин икинчи јарысындан сонра даими отураг вәзијјәтә кечән әһали дүзән зонада көзәл вә јарашығлы евләр тикмәјә башлады. Мүшкүр маһалы башдан-баша сых мешәлијә малик олдуғундан вә јералты сулар үздән ахдығындан бурада јашајыш евләри ики вә үчмәртәбәли тикилирди. Шабран маһалы исә чөл һиссәдән ибарәт олдуғу үчүн, јәни иншаат материалынын ғытлығы үзүндән јашајыш евләринин әксәријјәти икимәртәбәли, бәзиләри бирмәртәбәли иди. Шабранда исә үчмәртәбәли евләр тикилмишдир. Мүшкүр вә Шабран маһалларынын бир чоғрафи гуршадда јерләшмәсинә баһмајараг, бурадакы јашајыш евләри бир сыра

хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнирди. Мүшкүрдә торпаг нәм олдуғундан вә һәмишә рүтубәт гоҳдугу үчүн бурада тикилән евләрин биринчи мәртәбәси онун икинчи мәртәбәсиндән һүндүр олурду. Биринчи мәртәбәдән икинчи мәртәбәгә галхмаг үчүн баш-баша ики пилләкән гојулурду. Үчмәртәбәли евләрин биринчи вә икинчи мәртәбәси исә онун үчүнчү мәртәбәсиндән һүндүр олурду. Үчмәртәбәли евләрдә тахта пилләкәндән әләвә «бурма» пилләкән дә олурду. Бунун үчүн евин биринчи мәртәбәсиндән үчүнчү мәртәбәсинә ејван һиссәдән бир сүтун галдырылып, онун дөврәсиндән тахта илә пилләкән гурашдырылырды. Мүшкүрдә ағач материалы бол олдуғундан евләрин дөрд тәрәфи балконла бирләширди. Балконларын үстүндә ја дәмир, сахсы вә јахуд тахта тәбәгә дөшәнирди. Мүшкүр евләри һүндүр вә чохотағлы олдуғундан барыларын ени бир метрдән бир метр 40 сантиметрә гәдәр олурду. Евләрин һәр тәрәфинин барысына бир метр ениндә дикинә, барынын өзүндән гурмаг гојулурду. Узунуна исә һәр ики метрдән бир ағачдан кәтил атылырды. Кәтилләр кәлләләрдән бир-биринә кәјдирилирди. Шабранда исә евләр әсас е'тибарилә икимәртәбәли тикилирди. Бурада евләрин мәртәбәләри ејни һүндүрлүкдә олурду. Ағач материалынын ғытлыгы үзүндән евләрин гаршысы ја ејван, ја да сәрдамы илә бирләширди. Шабранда үчмәртәбәли евләр олмамышды. Мүшкүрдә пәрдиләрин үстүндән сәлигә илә јонулмуш тахта дөшәнирдисә, Шабран евләринин биринчи мәртәбәсинә гејилләрдән ибарәт забаг, икинчи мәртәбәсинин үстүнә исә сыра илә тохунмуш гәмиш дөшәнирди. Мүшкүр евләринин әксәријјәтинин үстүнә пирамида шәкилли дәмир вә ја сахсы вурулдурдуса, Шабран евләринин үстү, адәтән, јасты дүзәлдилирди. Һәр ики маһалда баг вә бағча евләрдән узағда јерләшир, мал-гара исә һәјәтдә сахланылырды.

Мә'лум олдуғу кими, кечмишдә Азәрбајҗан рајонларында мәнзилни тәркибиндә мәтбәх үчүн хүсуси јер ајрылырды. Башга сөzlә, мәтбәх јашајыш евинин тәркиб һиссәси олуп, јатаг отагы кими дә истифадә олунурду[34]. Бу хүсусијјәт Шаһдағ етник групуна да тәтбиг олуну биләр. Истәр кечмишдә—күрсүлү евләр мөвчүд олдуғу шәрәнтдә, истәрсә дә инди мәтбәх јашајыш вә јатаг отагы илә бирләшмишиди. Ингилабдан сонра партија вә һөкүмәтимизин аталыг гајғысы нәтижәсиндә халғымызын мадди вәзијјәти көкүндән дәјишмишиди. Хүсусилә, дағыныг обалар бир јерә топланыб коммунал хидмәти јахшылашдырмышдыр. Бүтүн кәндләрә јол, ишыг, судан ғытлыг чәкән кәндләрә каналлар, бәзи кәндләрә һәтта су көмәрләри чәкилди. Һазырда тикилән евләр мүәсир мебел үчүн ујғулашдырылмышдыр. Мал-гара дамы вә ја бәзи тәсәррүфат тикилиләри јашајыш евләриндән ајрылмышдыр. Һәтта евләрдәки ән'әнәви мәтбәх-очаглар да һәјәтдәки тәндирханаја кечмишидир. Инди узағ дағ кәндләриндә дә тәндир-күрсүләр, мал-гара дамыла, һәм дә дахили саһманында бөјүк јенилик јаранмышдыр. Инди евләрин үстүнә шифер вә дәмир вурулур, ичәрисинә тахта дөшәнир, гаршысы исә балконла бирләшир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дағ кәндләриндә гонагпәрвәрлик кениш јайылмышдыр. Һәр евдә отаглардан бири гонаг үчүн ајрылыр ки, бу да даһа сәлигәли сахланылыр. Кечән әсрин әввәлиндә анд бир мәнбәдә бурунла әлагәдар оларағ гејд олунурду ки, «Губа әјаләтинин демәк олар кәндли евиндә бир тәмиз отагы гонаг үчүн сахлајырлар»[35]. Совет һакимијјәти иләриндә Хыналыг кәндиндән бәһс едән башга бир мүәтлиф јазырды ки, гонаг еви гафгазлы евинин ән јахшы һиссәсидир. Тәкчә она көрә јох, бу отагда халча вә палаз дөшәнир, тәмиз сахланылыр,

һәм дә она көрә ки, бурада аилә јашамыш, анчағ кәнар адамларын сәһбәти ешидилир[36].

Беләликлә, јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, Шаһдағ етник групунун өзүнәмәхсус ән'әнәви јашајыш мәскәнләри вә јашајыш евләри олмушдур ки, онлар да өзләринин јухарыда бәһс етдијимиз бир сыра хүсусијјәтләринә, тип вә формаларына көрә Азәрбајҗанын башга зоналарынын јашајыш мәскәнләриндән фәргләнмишидир.

Әдәбијјат

1. Бу мәғаләдә јалныз Губа—Хачмаз зонасындакы јашајыш мәскәнләри вә евләри һағгында данышылачағдыр.
2. Бураја Хыналыг, Ғырыз, Будуг, Әлик, Чек, Һапут, Јеркүч кәндләри дахилдир.
3. И. И. Пантюхов. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифлис, 1896, сәһ. 60.
4. А. И. Робакидзе. Поселение как источник изучения общественного быта. М., 1964, сәһ. 1.
5. О. Евецкий. Статистическое описание Закавказского края. СПб., 1835, сәһ. 47, 67.
6. И. П. Пантюхов. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе.
7. Г. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, сәһ. 57.
8. М. Н. Насири. Сельское поселение и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку, 1959, сәһ. 77—91.
9. А. В. Саркисов. Архитектура народного жилища нагорных районов Азербайджана. Баку, 1952, сәһ. 565.
10. А. А. Садыгзаде. Архитектура сельских жилых домов в Северо-Восточных нагорных районах Азербайджанской ССР. М., 1956, ејни заманда бах: Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биһалары; Баку, 1961, сәһ. 47—48.
11. А. Н. Мустафајев. XIX әср Ширван евләринин тәснифинә даир «Азәрб. ССР ЕА Мәрузәләри», Баку, 1968, № 5.
12. В. П. Кобычев. Крестьянские жилища народов Азербайджана в XIX веке. Кавказский этнографический сборник, вып. III, М.—Л., 1962, сәһ. 5, 66.
13. А. Н. Мустафајев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 64.
14. Ғырыз вә будуг дилләриндә «ғымыгул», сәкили ев, «сәкулувод гул», хыналыг дилиндә јер еви «дуос иуа» адланыр.
15. П. В. Котларевский. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 375.
16. «Чаф» гәдим түрк дилиндә нәмиш јерә дејилир. Доғрудан да ғырыз чәсбәриндән тутмуш Будуг, Гәчрәш вә Нәнәвәј арасындакы әрази һәмишә булудлу вә јағмурулу олур.
17. Ширванда буна «киркино» дејилир. Бундан әләвә, «тапанчу» вә «таманеј» дә ишләнир.
18. Чамахатан ғырыз дилиндә ак, тахча вә лампа гојан, «ғырдыч» адланыр.
19. Бацаја будуглар вә ғырызлар «һаг» дејирләр.
20. Пәрдијә Хыналыг дилиндә «доһла», ғырыз вә будуг дилләриндә «гна» дејилир.
21. А. Д. Егизаров. Исследование по истории учреждений в Закавказье. 1 һиссә. Сельская община, Казань, 1889, с. 187—197. 3. Сельская община в Бакинской губернии, бах: «Свод материалов. III ч.», сәһ. 304—305.
22. А. Д. Ерицов. Экономический быт государственных крестьян Кавказского уезда Елисаветпольской губернии. «Материалы... ч. I, III бур. Тифлис, 1886, сәһ. 43—44.
23. Маһмуд Кашғари. МИТТ, сәһ. 310.
24. Д. А. Магазинник. Турецко-русский словарь. М., 1945, сәһ. 459.
25. К. Т. Каракашлы. Материальная культура Азербайджана. Баку, 1964, сәһ. 45—57.
26. А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Баку, 1958, сәһ. 200.
27. Н. Истомин. Кәстәрилән мәғаләси.
28. Г. А. Раджабов. Пережитки сельского общинного быта в дореволюционном Азербайджане (автореф. канд. диссер.), Баку, 1966, сәһ. 12.

29. Н. А. Дубровин. Көстөрлөн эсери, I чилд, СПб., 1870, сәһ. 352.
30. Н. Истомин. Көстөрлөн мөгаләси.
31. П. В. Котдјаревски. Көстөрлөн эсери, сәһ. 375.
32. Јенә орада.
33. Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. XVIII—XIX әсрләрде Азәрбај. чәнда јашајыш биналары. Бақы, 1961, сәһ. 49.
34. В. Легкобытов. Кубинская провинция. «Обозрение Российских владений за Кавказом», СПб., 1836, IV кнессә, сәһ. 129.
35. Ва. Татишвили. Страна Кетш. «Баквински работчи» гәзети, 1927, № 27.

И. Г. Шахбазов

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЛИЩА ШАХДАГСКОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ГРУППЫ

В связи с развитием капиталистических отношений в Азербайджане в первой половине XIX в. началась миграция населения на побережье Каспия и на равнины Ширвана.

В противовес прежним формам жилища население шахдагской этнической группы, переселившееся в Кубинскую зону, строило жилища новых форм.

Поскольку Мюшкюр окружали леса, и воздух был влажным, дома здесь строили в основном двух- или трехэтажные с деревянным покрытием. А в Шабранском районе дома строили двухэтажные и покрытие было в основном тростниковое плоской формы.

В отличие от горных шахдагских деревень, в низменных зонах при строительстве домов (кровель) пользовались железными и черепичными покрытиями, строительным материалом.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və һүгүг серијасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 1

Е. А. МЕТЕЛЕВА

СУБСТАНЦИОНАЛИЗАЦИЯ МЕРЫ В КОНСТРУКЦИИ МИФА

Практика современного философского познания выдвигает в качестве актуальной методологической задачи комплексное исследование категории меры — анализ функциональных особенностей развитой категориальной структуры в системе категорий диалектического материализма должен быть дополнен исследованием генетической линии *in statu nascendi* меры как категории [1]. От определенного понимания генетических структур меры зависит практика диалектически снятого процесса ее теоретизации, проявляющаяся как в уточнении функционирующих философских смыслов данной категории, так и в построении ее качественно новых концептуальных конструкций. Момент становления является гносеологически актуальной линией в изучении процесса развития меры как категории. При обращении к классическому наследию философских памятников, рельефно обозначается сеть генетических линий категории меры. В мифологическом мышлении в зачаточной форме мыслей о существовании исходного начала очерчивается космологическое содержание первых догадок о мере. Информационное содержание, которое мы извлекаем из исторических форм категории меры, показывает такой уровень ее развития, когда идея внутреннего единства всех форм движения материи, частично выраженная в наивном представлении о гипертрофированной конечности [2, 42—43], отражает и процесс субстанционализации самой меры. Первичное постижение субстанциональных имманентных различий ведет к дифференциации концептуальных смыслов категории, ярко очерченных в примитивных абрисах отношений качества и количества, избытка и недостатка, предела и беспредельного. Обнаружение и понимание имманентных различий внутри единой сущности вплоть до выявления противоположных сторон представляет собой актуальную теоретическую линию субстанциональных характеристик становящейся категории. Субстанциональные различия, определяющиеся в дальнейшем в конфронтацию противоположных сторон, выявляются в многообразии их концептуальных форм и в образующейся системе отношений между ними. Реализация первичных теоретических смыслов становящейся категории в представлении о гипертрофированной конечности показывает такой уровень ее развития, когда связь с субстанциональными и модусными значениями внешне неразличима, когда субстанциональное единство слито с формой его проявления. По аналогии с представлением о гипертрофированной конечности можно мыслить и понимание древним философом гипертрофированной меры, нообразная символика которой утверждает таинственную и непостижимую безмерность мироздания. Понимание безмерности закономерно встречало затруднения. Теоретическая и практическая невозможность отыскать предел качественному многообразию вещей объективного мира, наивно полагается в возможности его гипермерной измеримости. Так, например, в философских системах Древней Индии в образе мифологи-

Введение представлений о гипертрофированной мере для постижения проблемы измеримости субстанциональных качеств объективного мира приводит к пониманию некоего пространственного пустого вместилища, составленного из множества разнообразных форм. Но именно в данном понимании возникает первичное различие субстанциональных и модусных характеристик меры. Ну скажем, образ божества всю-

познания от неопределенно общего синкретизма субстанциональной меры (гипертрофированная конечность) к пониманию отдельных форм ее проявления. «Это абстрактно безмерное снимает себя, переходя в качественную определенность: новое отношение меры, в которое переходит то, которое имелось сначала, есть безмерное по отношению к последнему, в самом же себе оно тоже есть для — себя — сущее качество» [5, 436]. Теоретическая необходимость такого различия в развитии понятия закономерно связана с углублением познания причинного характера субстанции. Мера как отдельная форма проявления всеобщей сущности принимает спецификацию отношений в процессе отрицания поступательного количественного движения. Формы проявления категории меры тесно связаны с определенной значимостью ее субстанционального содержания, характеризующего существование гносеологического предела в области применимости первичного концентуального образования. Возникает ситуация, при которой происходит ограничение неопределенного количества и распространяется вариант качественной характеристики данной формы меры, в отвлечении от ее количественного разнообразия. Однако это ограничение закономерно ведет к увеличению информационной емкости развивающегося представления о мере, к качественной дифференциации элементов ее содержания и формы. Ориентация понятия на субстанциональность его содержания отражает меру в качестве атрибута материи. Здесь понятие меры «схватывает» противоречивость субстанции и отдельной формы ее проявления. Отдельная субстанциональная форма, принимающая статус всеобщей меры, отражает единство имманентного многообразия мер. Объективная многомерность вешного мира односторонне сводится к единой мере, к единому способу и виду своего существования. Информационная структура понятия усложняется, отражая многообразные субстанциональные модификации мира познающим его мышлением. Целенаправленность этого процесса отличается в будущих высших формах понятия развитой преэминентностью наиболее удачных, «прижившихся» структурных моделей.

В целом в конструкции мифа связь меры и безмерности носит синкретический характер. Наблюдающаяся гносеологическая ситуация ограничения меры от безмерности связана с переходом последней в противоположность меры. Детерминация этого понимания тесно связана с исторической практикой познания отношений меры и безмерности и с процессом элиминации его синкретической неопределенности. Генетические конструкции данного отношения хранят огромное множество примеров, в которых содержание знания не отождествляется только с отражением меры. Наиболее адекватным отображаемому фрагменту объективной реальности оказывалось такое знание, которое связывало в единство противоположности меры и безмерности.

Процесс развития философского знания нельзя себе представлять только как увеличение информационного содержания о мере, только как восходящую ветвь ее становления, всегда ведущую к конечной цели — полного исчезновения незнания о данном объекте. Чем точнее становится знание меры, тем глубже и шире открывается познанию природа безмерности, и тем более проблематичным становится само знание о мере. Ограничение неопределенности в развивающемся знании о мере, усложнение и упорядочивание организации данного категориального образования связано с возникновением проблемных ситуаций и возможностей в выявлении важных характеристик безмерности. Задача позна-

ния меры вовсе не заключается в том, чтобы избавиться от безмерности, или найти такие интегративные свойства, которые полностью определили бы меру без необходимой связи с безмерностью. Внешне кажется, что происходит процесс интенсивного информационного «сжатия» в содержании развивающейся категориальной структуры, причем количественное уменьшение ее непознанных свойств и, следовательно, к исчезновению безмерности. Однако такая логика недиалектична. «Избавляя» меру от связи ее с безмерностью, мы тем самым, ликвидируем коренную связь противоположностей и придаем мере статус качественно «нового» самостоятельного бытия, существующего наряду и вне связи со своей противоположностью. От отражения в сознании человека объективно существующей безмерности избавиться невозможно и знания, лишенного понимания безмерности — в принципе не может быть. Мера и безмерность познаются одновременно. Однако отсюда не следует делать вывод, будто все свойства меры и безмерности могут быть актуальны для познающего их субъекта. Актуальными они становятся при определенных условиях. Актуализация тех или иных свойств тесно связана с выбором в проблемной ситуации таких определенностей, которые увеличивают информационную емкость становящейся категориальной структуры, глубже и шире раздвигают границы в понимании безмерности, что ведет к дальнейшему усложнению философского знания. Таким образом, чем детальнее и глубже мы знаем природу меры, тем больше открывается неизвестного в познании безмерности, тем более проблематичной становится сама мера.

Примечания

¹ О назревшей необходимости в новых углубленных исследованиях категорий и принципов диалектического материализма, в том числе категорий качества, количества, меры указывается в статье «Ответственные задачи философского журнала высшей школы». «Коммунист», 1977, стр. 125. В процессе развития философского знания происходит не только увеличение количества информации в содержании категории меры, но и ускоряются темпы ее накопления. За последние 15—20 лет появился ряд работ, посвященных исследованию категориальных значений меры у Гегеля и у К. Маркса. Работа, начатая В. Брушлинским в этом направлении, продолжена В. П. Кузьминым, М. М. Розенталем, А. Маньковским, В. Типухиным. В практике современного научного познания проблемы многомерности объекта, системы его функциональных зависимостей (В. В. Ильин), проблемы анализа методологических процедур мерных характеристик (И. С. Тимофеев) дополняются изучением генетической динамики категории меры в процессах образования и функционирования ее генетических смыслов. Некоторые шаги в этом направлении предприняты советскими философами А. Ф. Лосевым, Ф. Х. Кессиди, А. Н. Столовниченко, Ю. Н. Давыдовым, А. П. Огурцовым, Т. Ю. Ра-
порт и т. д. Но в отличие от исторического аспекта проблема гносеологии меры в процессах ее категориального развития, проблема узловых линий в становлении элементарно-структурных отношений образующегося понятия, включая тот начальный период, когда область меры теоретически неразвернута и налицо синкретизм ее генетических смыслов и т. д. — этот ряд вопросов еще не получил в современной философской литературе достаточно серьезной разработки и солидного философского обоснования.

² В. И. Свидерский, А. С. Кармин. Конечное и бесконечное. М., 1966.

³ Древнеиндийская философия. Начальный период. М., 1972, стр. 30.

⁴ История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли в 5 томах, т. 1, М., 1962.

⁵ Гегель. Сочинения, т. 5. М.—Л., 1937.

⁶ Древнекитайская философия, т. 1, М., 1973.

ЭСАТИРИН КОНСТРУКЦИЈАСЫНДА ӨЛЧҮНҮН СУБСТАНСИЈАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Мәгаләдә өлчү категоријасынын кенетик консентуал јаранмасынын гәрарлашмасы хәттини ашкара чыхармаға сәј кәстәрилп.

Өлчүнүн архаик формасынын реаллашмасы гәдим фәлсәфи системләрин мифоло- жи символика сәһәсиндә гносеоложи үсулунун субстансијасынын тәзаһүрүдүр. Өлчү һаггында тәсәввүрләрин субстансијалашдырылмасы гносеоложи сәпкидә шәјләрин мұх- тәлифлији илә субстансијанын мөвчудлуғ үсулу олан өлчүнүн ән үмуми вәһдәти кимн мұхтәлиф өлчүләр формасында өзүнү кәстәрир.

И. Б. ДЖАФАРОВ

СОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ВТОРЫМ РОДНЫМ ЯЗЫКОМ

В подавляющем большинстве случаев родной язык и национальная принадлежность личности совпадают, поскольку родным языком в основном считают только тот, который является для человека националь- ным, материнским языком. Вместе с тем в действительности не всегда национальная принадлежность человека соответствует языку, призна- ваемому им родным. Отношения личности к языку как родному опреде- ляются множеством социально-политических факторов. Наиболее ощу- тимо воздействующими являются: рождение определенного количества людей от смешанных браков, имеющих не одну национальность, прожи- вание в экстерриториальной среде, признание родным языка другой на- ции. В смешении национальных языков, в выборе в качестве родного языка другой нации в данном случае русского языка, в социологиче- ском плане немаловажную роль играют созданные социализмом со- циальные условия, полное равноправие наций и их языков, дружеские взаимоотношения между народами, положительный психологический настрой нерусских народов, их желание и внутренняя потребность к изучению русского языка, учет его социально-политической значимости в жизни народов, возрастание международного авторитета русского языка.

В силу этих причин в нашей стране 13 млн. людей нерусской на- циональности признали родным языком русский язык, а 41,9 млн. чел. назвали его вторым языком, которым они свободно владеют [1, 5]. По- знание влияния социальных явлений на процесс смешения языков тре- бует раскрытия механизма превращения языка межнационального об- щения во второй язык народов СССР.

В условиях советского многонационального государства в силу бла- гоприятных экономических, социально-политических условий и внутрен- ней потребности самих социалистических наций и народностей, русский язык все больше становится их вторым родным языком. Процесс выде- ления русского языка как средства межнационального общения и его превращение во второй родной язык нерусских народов происходит в неразрывной связи с процессом развития и совершенствования социа- листического общества. Процесс этот усиливается на этапе зрелого со- циализма вместе с расширением межнационального общения, укрепле- нием всестороннего сотрудничества, углублением взаимной помощи на- родов.

Смещение языков вовсе не новое социальное явление, оно возник- ло при капитализме, в условиях которого люди в поисках работы и луч- шей жизни активно перемещаются из одной страны в другую. Разви- вающиеся экономические районы, создаваемые промышленные узлы и комплексы, вовлекая людей из разных краев, отрывают их от нацио-

нальной и языковой среды. Прочно обосновываясь в одной инонациональной среде, они усваивают язык другой нации, который с истечением определенного времени становится их вторым языком. Этот процесс усиливается развитием капитализма и углублением интернационализации его общественной жизни. В капиталистических странах родной язык является основным критерием в определении национальной принадлежности людей. Следовательно, люди, смешавшие свой родной язык, теряют свою национальность. Процесс смешения языков в социалистическом обществе разворачивается добровольно с сохранением национальной принадлежности. В условиях дружбы и братства народов, единства их взглядов, преданности коммунистической идеологии, общности языка национальная принадлежность не препятствует единению и сплочению социалистических наций [2, 146].

С углублением интернационализации общественной жизни, ростом передвижения населения, числа межнациональных браков, познанием всевозрастающей роли русского языка в жизни советских народов все больше людей нерусской национальности в качестве второго и родного языка выбирают язык Великого Октября, язык Ленина. При равноправии наций и их языков, наличии благоприятного психологического настроения люди, живущие в многонациональной среде, овладевают русским языком и широко пользуются им, что способствует их интенсивному росту экономического и духовного потенциала общества, социальной активности трудящихся. В едином многонациональном государстве все нации, имея между собою братские отношения, тесные экономические и культурные сношения, на основе собственных интересов, на деле убеждаясь в прогрессивной миссии русского языка — языка дружественного народа, считают его как бы продолжением своего родного национального языка. Ибо все проблемы социально-экономического развития они решают между собою через русский язык и не мыслят себя без его помощи как средства укрепления дружбы и сотрудничества. Тесная связь между русским и другими народами СССР, их братская дружба и сотрудничество, глубокий интернационализм русского народа способствуют укреплению уважения и любви нерусских национальностей к нему, широкому пониманию исторической миссии его языка и восприятию этого языка как близкого и родного.

Не всегда и не во все времена средство межнационального общения перерастало во второй родной язык других народов, пользующихся им. Следовательно, понятия «язык межнационального общения» и «второй родной язык» не одно и то же и между ними знак идентичности ставить нельзя. Исторически не все языки, выполнявшие функцию межнационального общения, даже при наличии жестких насильственных мер, не могли стать вторым родным языком народов. Арабский и фарсидский языки долгое время являлись средством межнационального общения на Востоке, но никогда не были вторыми родными языками для многих народов, в том числе для азербайджанцев. Они применялись в узких сферах, в кругу работников интеллектуального труда, для общения людей в области торговли, религии. Самое главное, эти языки были навязаны насильственно и, естественно, азербайджанский народ не имел симпатий к их носителям, насаждавшим ислам и невежество.

Русский язык прогрессивную функцию межнационального общения выполняет совершенно в иных социально-психологических условиях и в более широких масштабах. С расширением функции русского языка и сферы ее действия он все больше становится вторым родным языком не-

русских наций и народностей. В процессе длительной совместной жизни социалистических наций формировались их братские взаимоотношения, в рамках единого народнохозяйственного комплекса укрепилось тесное экономическое и культурное сотрудничество, на основе развития и расцвета происходило сближение и взаимообогащение народов. В силу экономических, социально-политических и психологических факторов, возрастающих внутренних потребностей самих людей русский язык стал средством межнационального общения. По мере расширения общественной функции и социально-политической значимости русского языка в жизни народов он объективно перерастал во второй родной язык народов. Это совершенно новое социальное явление. Язык, выполняющий функцию межнационального общения, становится вторым родным языком только лишь в условиях социализма, где утверждается полное равноправие наций и дружба между ними, полностью устраняются межнациональные трения и недоверие.

Следовательно, второй родной язык в многонациональном социалистическом государстве становится исторически неизбежным социальным явлением, обусловленным сущностью национальных взаимоотношений [3, 13]. Прежде отсталые и угнетенные нации воспринимают язык крупных народов, но и как источник экономического и духовного роста, т. е. считают его таким же необходимым, как свой родной язык. Этот процесс интенсивно протекает с дальнейшим укреплением дружбы и братства, расширением всестороннего общения и взаимопонимания народов. Превращение русского языка в средство межнационального общения и постепенное его становление вторым родным языком многих миллионов советских людей ставит задачу познания этого нового прогрессивного общественного явления, выяснения специфики и особенностей его дальнейшего развития.

На современном этапе в условиях развитого социалистического общества перерастание языка межнационального общения во второй родной язык советских народов, как всевозрастающей и прогрессивный процесс, обусловлено целым рядом факторов, как-то: потребностями торгово-экономического оборота, производства, интеллектуального роста, пространственностью русского языка, исторической тенденцией его знания, благоприятными психологическим настроением, богатством, ценностью литературы, авторитетом этого языка. Здесь сказывается влияние таких факторов как экстерриториальность, среда, желание, интерес, психологический настрой и т. д. Каждый свободно может переходить на любой другой язык по принципу добровольности, выбирать родным языком язык другой нации. При этом люди вовсе не теряют своей национальной принадлежности, а остаются представителями собственных наций, ибо язык не является единственным признаком национальной принадлежности.

Казалось бы, при такой ясности вопроса исключаются разного рода толкования и попытки, с точки зрения предмета каждой науки, раскрыть понятие этой проблемы в различных аспектах, дающие неодинаковые определения. Однако к этой известной проблеме существует два подхода: лингвистический и социологический. Совершенно ясно, что в современных условиях, когда преобладающая часть населения нашей страны свободно владеет русским языком, в силу социальных факторов он повсеместно становится вторым или же родным языком нерусских народов. В то же время, как понять эту проблему, если иметь в виду,

что пока еще определенная часть нерусского населения слабо владеет русским языком? Каким же образом язык, не соответствующий национальной принадлежности нерусских народов, не имеющий никакой корневой близости ко многим языкам и, в частности к азербайджанскому языку, стал вторым родным языком их носителей? С учетом такого положения в лингвистическом понимании, конечно, нельзя назвать русский язык вторым, тем более родным языком всех нерусских народов. Однако мы солидарны с К. Х. Ханазаровым в том, что русский язык именно в социологическом понимании является вторым и родным языком нерусских народов СССР.

Следовательно, необходимо различать лингвистический и социологический подход к пониманию этой проблемы. Вторым родным языком русский язык считается не потому, что им свободно или же хорошо владеет значительная часть нерусских национальностей. Хотя важным фактором является и то, что в нашей стране не имеется целых наций и национальностей, абсолютно не владеющих русским языком. В отличие от узко лингвистического понимания термина «второй родной язык», предполагающего повсеместное и совершенное владение вторым родным языком, его социологическая интерпретация берет за основу прогрессивную миссию русского языка, его роль и значение в экономическом и духовном развитии и расцвете наций.

Итак, русский язык нерусскими народами воспринимается в качестве второго родного языка вовсе не по степени знания, а в силу социально-политической значимости и внутренней осознанной потребности. Здесь главное состоит в социально-политической значимости роли русского языка в жизни других народов и их глубокая любовь к языку братской нации, глубокое понимание и осознание его прогрессивной миссии. Русский язык для нерусского населения СССР выступает как язык великого братского народа, народа — освободителя и интернационалиста, как источник всестороннего развития и общения. Русский язык используется нерусскими народами в качестве средства: а) общения с русским народом, б) приобщения к русской культуре и через нее к мировой культуре, в) общения с другими нерусскими нациями и народами, г) общения с гражданами зарубежных стран.

Социальная природа многонационального социалистического государства объективно способствует, с одной стороны, возрастанию в каждой нации солидной группы людей, в совершенстве владеющих языком межнационального общения, с другой стороны, уменьшению количества лиц, слабо знающих его или же абсолютно не владеющих единым языком общения. Интенсивное развитие экономического и культурного сотрудничества братских социалистических наций объективно ускоряет процесс свободного знания языка межнационального общения, создания эффективной языковой формы общения. В этих условиях национальные языки и язык межнационального общения дополняют друг друга и функционируют в диалектическом сочетании и единстве. На нынешнем этапе развитого социалистического общества русский язык вместе с национальными языками проникает почти во все сферы жизни и деятельности нерусских наций и народностей, включая даже те области, которые характеризуются сугубо узкой национальной спецификой. Это объясняется духовной близостью, богатством, ценностью и, наконец, интернациональной природой великого русского языка, который такой же близкий и родной, как материнский язык. На этой благоприятной основе с развитием социалистического общества, усилением интерна-

ционализации общественной жизни, укреплением экономических и культурных связей народов, удельный вес людей, свободно владеющих вторым языком и указывающих русский язык родным языком, неуклонно возрастает.

Динамика роста числа представителей нерусских национальностей, назвавших русский язык родным языком

1926 г.
6,5 млн.

1959 г.
10,2 млн.

1970 г.
13,0 млн.

Из 183,7 млн. чел., назвавших русский язык родным или вторым родным языком, 54,8 млн. — представители нерусских национальностей, что составляет примерно половину этого населения [1, 5]. В условиях многонационального Советского государства знание русского языка не мода, а объективная, жизненная необходимость, вытекающая из требований общественного развития. Оно как прогрессивное явление прочно вошло и в жизнь азербайджанского народа, который отчетливо осознает историческую миссию русского языка в развитии и расцвете своей национальной культуры. Именно такая внутренняя потребность ускоряет процесс изучения русского языка в республике, который происходит на добровольных началах в силу глубоких социально-экономических факторов. Знание русского языка дает возможность представителям азербайджанской нации активно включаться в творческую деятельность во всех отраслях общественного производства в различных районах страны. Азербайджанский народ воспринимает русский язык как язык Октября, язык Ленина, язык народа — освободителя, интернационалиста и старшего брата.

Именно поэтому русский язык перестал быть языком только русского народа, его с любовью считают вторым родным языком и азербайджанцы. «Русский язык, — говорил Г. А. Алиев, — ныне фактически стал вторым родным языком для миллионов советских людей, независимо от их национальной принадлежности» [4, 16—17]. На этой почве в республике происходит такой положительный процесс, как создание произведений духовной культуры на азербайджанском и русском языках, авторизованные переводы собственных работ на русский язык. В этой связи, нам кажется, что уже назрела необходимость знания русского языка считать одной из черт, характеризующих новую историческую форму общности людей — советский народ.

Социально-политическая значимость русского языка в жизни других народов СССР определяется еще и возрастанием его роли в удовлетворении растущих духовных потребностей советских людей. Они независимо от национальной принадлежности при высоком уровне интеллектуального развития имеют широкие духовные потребности. Однако не каждая многочисленная нация может создавать тот объем духовных ценностей, которые мог бы удовлетворять возрастающую потребность ее представителей. Следовательно, правильно отмечает К. Х. Ханазаров, что объем и богатство духовных ценностей, созданных народом, не может не зависеть от его численности.

Совершенно очевидно, что любая нация при ее чрезвычайных способностях, численностью в 1 млн. чел., не может за один и тот же период времени создать такой же объем культурных и духовных ценностей, что и нация численностью в 50 и 100 млн. чел. [5, 121].

Естественно, представители малых наций и народностей в целях расширения источника обогащения своего духовного мира неизбежно чувствуют внутреннюю потребность приобщения к достижениям других народов. Эту потребность больше и лучше всех удовлетворяет русский язык, знание которого дает возможность общаться с представителями других наций и народностей нашей страны, приобщаться к их духовным богатствам, расширить свой кругозор, обогащать духовный мир, все-сторонне совершенствоваться [6, 182]. Следовательно, в изучении русского языка побуждающей силой являются и субъективные факторы, сознательные действия самих людей. С ростом образованности, грамотности и духовных запросов людей, расширением их кругозора на основе взаимного уважения и доверия они по велению сердца более активно изучают русский язык. Так, азербайджанцы свободное владение русским языком рассматривают как важный показатель своего духовного роста. Родители хотят, чтобы их дети были образованными и нашли свое достойное место в социалистическом обществе среди строителей коммунизма, жили и творили с большой отдачей. Ясно, что в условиях социализма в удовлетворении этой естественной и понятной потребности людей важным средством является свободное знание русского языка. Человек, владеющий русским языком, получает широкую возможность общения с людьми иной национальности страны, ближе и глубже знакомиться с ними, расширять свой кругозор, обогащать свой духовный мир, становиться всесторонне развитым человеком. М. И. Калинин писал: «Без русского языка не обойдешься. Русский язык служит для общения между всеми народами СССР» [7, 358].

Необходимость изучения и знания русского языка отмечается на пленумах ЦК КП Азербайджана и в выступлениях кандидата в члены Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК КП Азербайджана Г. А. Алиева. «В нашей республике, — говорил Г. А. Алиев, — ведется большая работа по овладению русским языком, который поистине стал родным языком азербайджанцев. Распространение русского языка, как средства межнационального общения в нашем государстве — объективный, закономерный процесс и следует всемерно способствовать его дальнейшему развитию» [8, 47—48]. В Азербайджане все большее распространение получает русский язык, всерастущая потребность в котором закономерно вытекает из объективных условий и жизненных интересов самих азербайджанцев. Глубокое уважение к русскому языку, огромная тяга к нему в Азербайджане — явление повсеместное. В условиях развитого социализма интенсивно усиливается тягак изучению русского языка, на основе которого развивается двуязычие, все большее число людей свободно владеют родным и русским языками.

Русский язык прочно вошел в различные сферы общественной жизни, широко используется в делопроизводстве, в некоторых звеньях управления, в обучении и воспитании. Возрастающими темпами усиливается тенденция к обучению детей азербайджанской национальности в русских общеобразовательных школах. В русских общеобразовательных школах обучается 64 тыс. азербайджанцев. Азербайджанцы составляют 41,6% общего числа студентов вузов и 24% — студентов техникумов, обучающихся на русском языке.

В школах Азербайджана более одного миллиона детей азербайджанской национальности добровольно и с большой охотой изучают русский язык. Знание русского языка еще больше закрепляется в средних специальных учебных заведениях и вузах, по окончании которых

молодежь в совершенстве владеет русским языком. Благодаря знанию русского языка, молодежь имеет возможность получить высшее образование по новейшим направлениям знаний в вузах страны. Как показала последняя перепись населения, в нашей стране высшее и неполное высшее образование имеют 100 млн. чел., из коих менее половины составляют лица нерусской национальности. Из 112,6 млн. нерусских национальностей указанная категория людей составляет примерно 45 млн. чел. что с расчетом на 10 тыс. чел. по отношению к русской национальности намного больше. Это поистине триумф ленинской национальной политики.

С ростом естественной тяги к русскому языку и к его употреблению он используется во внутринациональном общении, среди части молодежи и интеллигенции Азербайджана нередко общение происходит на русском языке, люди учатся говорить по-русски. Русский язык — друг, спутник и помощник каждому азербайджанцу везде и во всем. Исторический прогресс в развитии экономики и культуры азербайджанского народа неразрывно связан со знанием русского языка. Благодаря русскому языку многие произведения азербайджанских авторов шагнули далеко за пределы родной республики, стали доступными каждому советскому человеку. О роли русского языка народный писатель Азербайджана, Герой Социалистического Труда Сулейман Рагимов писал: «Великий русский язык был для нас второй школой. Я лично приравниваю эту школу к университету, к академии. Благодаря русскому языку я узнал не только литературу Пушкина и Горького, но и мировую классику» [9]. Овладение русским языком способствует расширению кругозора, общению с представителями других наций, расширению возможностей восприятия широкого потока информации о различных сторонах жизни. Ныне русским языком в той или иной степени владеет преобладающая часть населения СССР. Конечно нет сомнения в том, что советские народы достигли огромных успехов в овладении русским языком, и этот прогресс отчетливо виден в сравнении с прошлым, когда на русском могли говорить считанные люди, получившие образование в вузах России. Но, если учесть, что жизнь стремится вперед, то нельзя довольствоваться достигнутыми успехами, поскольку процент хорошо знающих русский язык все еще недостаточен.

В свете современных требований достигнутый уровень знания русского языка не предел, и он нуждается в резком повышении. Анализ данных таблицы показывает, что степень овладения русским языком в свете новых требований и с учетом уровня современного интеллектуально развитого человека недостаточна. Темпы роста специалистов с высшим и со средним специальным образованием и их абсолютная численность неизмеримо возрастают. Однако между ростом специалистов этих категорий и численностью свободно владеющих русским языком существует несоответствие, т. е. первое опережает второе, что несомненно является нежелательным явлением, поскольку их всестороннее развитие в современных условиях настоятельно требует знания русского языка — средства межнационального общения. По переписи 1970 г. на 1000 украинцев (в возрасте 10 лет и старше) приходилось лиц украинской национальности с высшим и средним образованием 476, т. е. почти 50% населения этой категории, тогда как численность украинцев, свободно владеющих русским языком составляла всего 36,3%, соответственно узбеков — 412 и 14,5%; грузин — 578 и 21,3%, азербайджанцев

Степень овладения русским языком основными национальностями СССР

Основные национальности союзных и автономных республик	Число лиц данной национальности, тыс.	Из них считают родным языком язык своей национальности, %	Кроме того, свободно владеют вторым языком народов СССР, %	
			русским	другим
Украинцы	40753	85,7	36,3	6,0
Белорусы	9052	80,6	49,0	7,3
Узбеки	9195	98,6	14,5	3,6
Казахи	5299	98,0	41,8	1,8
Азербайджанцы	4381	98,2	16,6	2,5
Армяне	3059	91,4	30,1	6,0
Грузины	3245	98,4	21,3	1,0
Молдаване	2698	95,0	26,1	3,6
Литовцы	2665	97,9	35,9	1,9
Таджики	2136	98,5	13,4	12,0
Туркмены	1525	98,9	15,4	1,3
Киргизы	1452	98,8	19,1	3,3
Латыши	1430	95,2	45,2	2,4
Эстонцы	1067	90,5	29,0	2,0
Татары	5931	89,2	62,5	5,3
Чуваши	1694	86,9	58,4	5,5

— 424 и 16,6%, киргизов — 400 и 19,1%, латышей — 488 и 45,2%, таджиков — 390 и 15,4%, армян — 518 и 30,1%, туркмен — 230 и 15,4%, эстонцев — 462 и 29,0% [1, 9, 394, 395, 397, 400, 401, 402, 403, 404].

Исследования показывают, что в отличие от рабочих предприятий промышленности и связи, которые хорошо знают русский язык, повседневно пользуются им, больше общаются с людьми других национальностей, читают газеты и журналы, книги на русском языке, работники сферы сельского хозяйства относительно слабо знают русский язык. В сельской местности коммуникативные функции азербайджанского и русского языков, их роль как средства общения неодинаковы, здесь в основном функционирует азербайджанский язык. Это естественно. Но главное в другом. Интересы восприятия различной информации и общения с разноязычными людьми требуют совершенствовать постановку изучения русского языка, принять необходимые меры, повышающие интерес и стремление к его овладению. Патристический и интернациональный долг советских ученых, учителей, родителей сделать все возможное для всемерного улучшения изучения русского языка в союзных республиках. Необходимо глубоко продуманная работа по популяризации русского языка, его жизненной важности. В современных условиях бурного развития межнациональных связей, прогресса науки, культуры, техники, средства массовой информации в советском обществе знание русского языка становится естественной, осознанной необходимостью для все новых и новых миллионов граждан СССР, которые желают идти вровень с веком, расширять горизонты своего духовного роста, быть активными строителями коммунистического общества.

Изучение русского языка оказывает неоценимое благотворное влияние на развитие экономики и культуры советских народов, укрепляет их братство с великим русским народом. Развитие многонационального социалистического государства, дальнейшая интернационализация всей общественной жизни, глубокое знание русского языка будут способ-

ствовать росту числа лиц, принимающих и признающих язык межнационального общения вторым родным языком. В перспективе такая потребность станет вполне естественной для целых наций и народов.

Примечание.

- 1 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Национальный состав населения СССР, т. IV. М., 1973.
- 2 К. Ханазаров. Решение национально-языковой проблемы в СССР. М., 1977.
- 3 К. Ханазаров. Русский язык — второй родной язык народов СССР. «Русский язык в национальной школе», 1963, № 3.
- 4 Г. А. Алиев. Работу партийной организации Азербайджана по идейному и интернациональному воспитанию трудящихся на уровень новых задач. Доклад на собрании партийного актива республики 19 апреля 1973 г. Баку, 1973.
- 5 К. Х. Ханазаров. Критерии двуязычия и его причины. В кн.: «Проблемы двуязычия и многоязычия». М., Наука, 1972.
- 6 К. Х. Ханазаров. Сближение наций и национальные языки в СССР. Ташкент, 1963, стр. 182.
- 7 М. И. Калинин. Избр. произв. М., 1975.
- 8 Г. А. Алиев. О задачах партийных организаций республики по дальнейшему усилению идеологической работы в свете решений XXV съезда КПСС. Выступление на пленуме ЦК КП Азербайджана 29 октября 1971 г. Баку, 1972.
- 9 «Бакинский рабочий», 12 октября 1972 г.

И. Б. Чэфаров

РУС ДИЛИНИН ИКИНЧИ АНА ДИЛИНЭ ЧЕВРИЛМЭСИННИ ИЧТИМАИ АСПЕКТИ

Шәхсијјәт бир гәјдә олараг мәнсуб олдуғу милләтнин дилини өз ана дили һесаб едир. Лакин бәзи һалларда милли мәнсубијјәт адамларын ана дили кими гәбул етдији дилә үғун кәлмир. Бу процес бир сыра фактларла рә мүүјјән шәраитлә әләгә-дәрдыр.

Дилин дәјиндирилмәси, јәни башга халғын дилинин ана дили кими гәбул едилмәси һеч дә тәзә процес дејил, о әввәлләр дә, социализмә гәдәрки ичтиман формасијаларда да мөвчуд олмушдур. Лакин дилләрин дәјиндирилмәси мұхтәлиф негатив нәтичәләр доғурмуш, милли мұнасибәтләри кәркинләшдирмиш, адамларда һаким милләтә гаршы дүшмәнчилик һиссләри јаратмышдыр.

Капитализмдә милли мәнсубијјәтнин мүүјјән едилмәсиндә дил әсас кәстәричји олдуғундан дилин дәјинмәси илә барлиқдә милли мәнсубијјәт дә дәјишир. Она кәрә дә капитализм шәраитиндә зорла гәбул етдирилән милләтләрарасы үсијјәт васитәси һеч дә икинчи ана дилә чеврилә билмир.

Милләтләрарасы үсијјәт васитәси функсијасыны јеринә јетирән рус дилинин икинчи ана дилинә чеврилмәси социализм чәмијјәтиндә кејфијјәтчә јени милли мұнасибәтләр, ичтиман-сијаси вә психолоји шәраитдә баш верир.

Мәгаләдә рус дилинин икинчи ана дили кими гәбул едилмәси механизмдә ичтиман амирләрин вә шәраитин ролу тәдгиг едилир.

М. М. ƏЛИЈЕВ

ИКИНЧИ ДУНЈА МУҲАРИБƏСИ ВƏ МУҲАРИБƏДƏН
СОНРАКЫ ИЛЛƏРДƏ МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИДЕОЛОКИЈАСЫНЫН ИРАН ДЕМОКРАТ
КƏНЧЛƏРИНИН ДУНЈАКӨРҮШҮНҮН ФОРМАЛАШМАСЫНА
ТƏСИРИ

Мүасир Иранда марксизм-ленинизм идеолокијасынын јайылмасы вə кениш зəһмəткеш күтлэлəрини əһəтə етмəси əн чох икинчи дунја муҳарибəси иллəриндən башламышдыр. Бунун башлыча сəбəби башда Совет Иттифагы олмага фашизм үзəриндə гəлəбə вə бєјнəлхалг алəм-дə сєсиализмин нүфузунун артмасы иди.

Кəнч зијалылар, хусусилə Иран Халг Партијасынын сыраларында фəалијјəт кəстəрən мүтəрəгги кəнчлэр милли-азадлыг һəрəкəты вə демократик фикрин ојанмасы шəрантиндə фашизм, империализм вə мүртəчє режимə гаршы мубаризə апарыр, «Сијасəт», «Мəрдом», «Рəһбər», «Зəфəр», «Рəзм» вə дикəр мəтбуат органларында, хусусилə «Намєјє-мəрдом», «Мəрдом бəрəјє-рəвшən-фєкран» кими нəзəри журнал сəһи-фəлəриндə марксизм-ленинизм классиклəринин эсəрлəрини фəрс дилинə чєвирир, фəлсəфə, тарих, эдəбијјəт вə инчəсэнəтə даир күлли миг-дардə мəгалəлэр нəшр етдирирдилэр. Бүтүн бунлар Иран халгынын, хусусилə кəнч зијалыларын идеолокијасы вə дунјакөрүшүнүн формалашмасында јени дөврүн, мəрһəлəнин башлангычы иди [1].

Ичтимаи зиддијјəтлəрини кəскии характер дашыдыгы бир дөврдə док. Фəрзамани јазырды: «Өз һүгүгуну баша дүшмəјən башгасынын һүгүгуну мұдафиə едə билмəз. Кəнчлəримиз... ијирминчи эсрдə бир да-һа орта эср үсүлү илə јашаја билмəз» [2].

К. Маркс вə Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин эсəрлəринин («Коммунист партијасынын манифести», «Капитал»ын ајры-ајры бөлмəлəри, Ф. Енкелсин «Коммунизмин принциплəри», В. И. Ленинин «Дөвлəт һаггында», «Карл Маркс», «Сосиал-демократ партијасы програмынын лəјиһə вə изаһы») [3] фəрс дилинə тəрчүмəси бу дөвр Иран мүнһитиндə марксизм-ленинизм идеолокијасынын јайылмасына сəбəб олду.

Партија мəтбуаты сəһифəлəриндə дəрч едилən нəзəри мəгалəлэр марксизм-ленинизм классиклəринин эсəрлəринин шəрһини верир, ону јерли шəрантлə əлагəлəндирир вə зəһмəткеш күтлэлəрини мубаризəсиндə ојнадыгы ролундан бəһс едирди. «Намєјє-мəрдом» журналында дəрч едилмиш «Бəшəри дəјишклик вə ичтимаи тəкамүл. Иран тарихин зоракылыгы гаршысында» [4] адлы мəгалəдə мұəллиф бəшəр тарихинин ичтимаи инкишаф вə ингилаблар тарихиндən бəһс едəркən кəстəрир ки, Гəрбдə баш верən ингилаблар вə ичтимаи дəјишкликлəрин Иран мүнһитинə тəсири əн чох Иранда һаким синфин Иран халгына зүлмүнүн ифшасында өзүнү кəстəрир.

Еһсан Тəбəринин «Чəмијјəтимиздə зиддијјəтли амиллэр» адлы мəгалəси Иран мүнһитиндəки мөвчуд зиддијјəтлəрин тəһлили вə онларын арадан галдырылмасы мəсəлəсинə һəср едилмишди. Мұəллиф бу дөврдə

Ирандакы зиддијјəтлəри үч јерə—деспотизм вə демократија, модернизм вə фанатизм, нəһəјəт, миллəтчилик вə империализм арасындакы зиддијјəтлəрə ајырыр. О, мəгалəсиндə бəлə бир нəтичəјə кəлир ки, јалныз азадлыг, јенилик вə истиглалијјəт угрунда кəдən мубаризə истисмар вə зүлмүн арадан галдырылмасы илə һəр чүр игтисади вə сијаси мəһру-мијјəтлəрə сон гоја билэр [5].

Еһсан Тəбəри өзүнүн «Индикки чəмијјəтимиздə мубаризə вə онун имканы. Ичтимаи хəстəликлэр вə мубаризəнин зəрурилији» адлы мəгалəсиндə исə мубаризəнин формалары, онун синфи маһијјəти, мəгсəди, мубаризəдə тəчрүбə вə нəзəријјəнин ролундан бəһс едирди [6]. Онун «Ишкəнчə вə үмид» эсəри исə марксизм-ленинизм идеолокијасынын јарадычы сурəтдə тəһлилинə, онун Иран шəрантиндə өз əксини тапмасына һəср олунмушдур. Китабда материалист идеолокија нөгтеји-нəзəриндən һəјəтын јаранмасы, марксизм-ленинизм классиклəринин мадди вə мəнəви һəјəт, аилə, хусуси мүлкијјəт, дөвлəт, дин вə с. һаггында мүддəлары тəдгиг едилир [7].

Марксист фəлсəфи фикир Иран кəнчлəринин диггəтини даһа чох чəлб едир. «Намєјє-мəрдом»да дəрч едилмиш «Фəлсəфəдə ики чəрəјан» адлы мəгалəдə идеализмлə материализм арасында кəдən идеја мубаризəсиндən данышылыр, идеализмин синфи маһијјəти ифша олунур [8]. Мəгалəдə идеализмин синфи тəбиəти, онун истисмарчы маһијјəтинин тəһлили верилир [9].

Журналда چاپ олунмуш «Елм вə фəлсəфəнин индикки вəзијјəтиндə динамизм» адлы мəгалəдə елмин вəзијјəти, механика, маддə вə енержи, Ејнштејнин инсбилик нəзəријјəси, Квант нəзəријјəси, атом, јени расионализм, физики кимјада динамизмин үмүми инсбијјəти, биолокија вə психолокијада динамизм, ичтимаи елм вə динамизм, динамизм дүшүнчəсинин инкишаф сəбəблəриндən бəһс едилир [10].

Материалист фəлсəфəнин инкишафы мəсəлəлəри дə Иран зијалыларынын нəзəриндən јайынмамышдыр. М. Равəндинин «Фəлсəфи фикирдə дəјишклик» мəгалəсиндə эсəсэн бу бəрəдə бəһс едилир. Мұəллиф кəстəрир ки, елми материалист нəзəријјəдən əввəl дунја, тəбиəт вə чəмијјəт һадисəлəринин сəбəблəри һаггында сөјлəнилən фикирлэр елми чəһəт-дən эсəслəндырылмамышды. Фəлсəфи фикрин инкишаф тарихи, Иранда суфилик вə идеалист фəлсəфə, XIII—XVII эсрлəрдə сəнајенин инкишафы илə əлагəдар олараг мадди алəм, расионализмин инкишафы вə нəһəјəт, материалист фəлсəфəнин јаранмасы тарихи мəгалəнин эсас хəттини тəшкил едир [11].

«Фəлсəфəнин башлыча мəсəлəси» һаггында «Мəрдоме адинə»дə кəдən мəгалəдə фəлсəфə сөзүнүн мəнəсындан, мənшəјиндən бəһс едилир, кəстəрилир ки, истисмарчы чəмијјəтдə материалист фəлсəфə сахталашдырылыр. Мұəллиф ејини заманда идеалист фəлсəфə илə материалист фəлсəфəнин синфи көклəрини изаһ едир. Мəгалəдə Маркс вə Енкелсин фəлсəфи фикир сəһəсиндəки ролу вə материалист фəлсəфəнин јаранмасы тарихиндən бəһс олунур [12].

«Фəлсəфəнин үмдə мəсəлəлəри» һаггында гыса мəлүмат» адлы мəгалəдə исə идеалист вə материалист идеолокија арасындакы мубаризə, идеализм вə онун хусусијјəтлəри, Беркли нəзəријјəсинин тəнгиди, материализмин мүхтəлиф формалары, хусусилə механики вə диалектик материализм арасында мөвчуд фəрглэр верилир [13].

«Рəзм» гəзетиндə дəрч едилмиш «Нə үчүн Иран мəктəблəриндə фəлсəфə вə ичтимаи елмлэр тəдрис олунмур» адлы мəгалəдə дејилир: «Бу күн дəрс охујан кəнчлэр зəһмəткеш халгын, фəһлə, кəндли синфинин

азадлыгыны дүшүнүр...» [14]. Мәгаләдә көстөрилер ки, сон бир нечә илдә Ираның тәрәггинәзәр алимләри сәснализмә јабаңчы мөвгәји ифша етмәк сәһәсиндә хәлди иш көрмүш. Авропа дилләриндән ичтиман етмәләрә даир әсәрләр тәрчүмә етмишләр. Беләликлә, оңлар Иран зәһмәткеш кәңчләринә бөјүк көмәк көстөрмиш вә Иран халгы арасында јени ичтиман вә сәјаси ағидә јаратмышлар [15].

Ираның кәңч зиялылары артыг бу дөврдә марксизм-ленинизм фәлсәфәсиниң дәрин синфи маһијәтини гаврајараг вә бу фәлсәфи көрүшә даир ајры-ајры әсәрләр чап етдирилдиләр.

Куһиниң «Сәснализм вә Иран» [16] вә док. Фәрзаминиң «Әгидәләр мұһарибәси» [17] әсәрләри сәснализм идејалары тәсири алтында јазылмышлар.

«Атәш» нәшријјаты тәрәфиндән Куһиниң әсәриниң сонунда верилән еланда ашагыдакы китабларын чапдан бурахылдыгы билдирилди:

1) Док. Әрани. Дилектик материализм; 2) Ленин. Дөвләт вә ингилаб; 3) «Октјабр ингилабы» (тәрчүмәчи: Ыдајәт); 4) Гаимјан. Сәснализм; 5) «Свердлов» (тәрчүмәчи-һал); 6) М. Торез. Бөјүк Франса ингилабы зәһмәткешләриниң нөгтеји-нәзәринчә; 7) Әрдәшир Аванесјан. Партија тәшкилатының үсуллары; 8) Маһмуд Бәһзад. Дарвинизм; 9) Әмир Нәсер Ходајар (тәрчүмә). «Стахановчулук».

Док. Фәрзаминиң «Әгидәләр мұһарибәси»ндә мұхтәлиф идеоложи вә фәлсәфи чәрәјанлара мөхсүс партија вә чәмпијәтләр, дүңјакөрүшләриниң мұасир дүңјадә мөвгәјиндән данышылыр. Мүәллиф көстәрир ки, о, Иран охучусунда там тәсәввүр јаратмаг үчүн һәмниң идеолокијалара өз мұнасибәтини билдирмир. Гој охучу өзү бу идеолокијалар һаггында фикир јүрүтсүн. Мүәллиф әсәрин «Сәснализм», «Марксизм», «Коммунизм» вә «Ленинизм» фәсилләриниң елми коммунизминиң јаранмасы тарихинә һәср етмишдир. Бу фәсилләри ишләјәркән о, В. И. Ленинниң «Материализм вә емпириокритисизм», «Фридрих Еңкелс», «Коммунизмдә соллук ушаг хәстәлији», И. В. Сталиниң «Октјабр ингилабы», Карл Маркс вә Ф. Еңкелсин «Коммунист партијасының манифести», Марксын «Капитал» вә с. әсәрләринә истинад етмишдир. Мүәллиф Иран охучусуна Коммунист партијасы, сәснализм, совет дөвләти гурулушу вә коммунизм һаггында кениш мәлүмат верир.

1948-чи илдә док. Кија Нуриниң тәһәббүсү илә чап олунмага башлајан «Бәшәр» гәзети К. Марксын, Ф. Еңкелсин, В. И. Ленинниң автобиографиясы вә портретләри илә охучулары таныш едир, Иран фәһлә вә коммунист партијасының көркәмли хадимләри Сүләјман Мөһсен Искәндәри, док. Әрани, Рза Руста вә б. фәалијјәти һаггында кениш мәлүмат верир, Иран халгыны пртича вә империализмә гаршы мұбаризәјә чағырырды [18].

Ф. Еңкелсин «Анти-Дүринг»и һаггында «Мәрдоме адине» гәзетиниң дәрч етдији мәгаләдә В. И. Ленинниң бу әсәрә даир фикирләри кениш шәрһ едилер. Ејни заманда көстәрилр ки, Еңкелс бу китабда марксист материалист нәзәријјә әсасында елминиң јени кәшфләрини тәһлил етмиш, Прудонун антимарксист иғтисади нәзәријјәсиниң тәғидиниң вермәклә, фәлсәфә, иғтисадијјәт вә сәснализм нәзәријјәсиниң инкишафында мұһим рол ојнамышдыр [19].

ИХП-ниң органларында биз тез-тез В. И. Ленинниң әсәрләриниң фарс дилинә тәрчүмә олунмасы вә тезликлә чапдан чыхачагы һаггында мәлүматлара раст кәлирик. Мәсәлән, «Намеје-мәрдом» јазырды: «В. И. Ленинниң «Марксизмин үч мәнбә вә үч тәркиб һиссәси» әсәри Чаһанкир Әфкари тәрәфиндән фарс. дилинә тәрчүмә олунараг «Наме-

је-мәрдом»да чап олунмушдур [20]. Јахуд «Маһнамеје-мәрдом» көстәрир ки, В. И. Ленинниң «Материализм вә емпириокритисизм» әсәри Аббасзадә тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш вә тезликлә чапдан чыхачагдыр [21].

В. И. Ленинниң әсәрләри фарс дилинә тәрчүмә олундугча ИХП онларың тезликлә кениш халг күтләләринә чатдырылмасына чалышыр вә өз мәтбуат органларында бу барәдә мүнәзәәм мәлүмат верир.

В. И. Ленинниң идејаларындан руһланан Иран мұтәрәгги мәтбуаты, хусусилә демократик кәңчләр тәшкилатларына мөхсүс органлар даһи рәһбәриниң әсәрләриниң кениш сурәтдә тәблиғ едирдиләр.

«Солһе-паједар» гәзетиниң «Иран ингилабы» башлығы алтында дәрч етдији мәгалә В. И. Ленин тәрәфиндән 1913-чү илдә јазылмыш «Керидә галмыш Авропа вә габагчылар Асија» мәгаләсиндән кәтирилән ситатла башлајыр. Мәгаләдә әсасән 1905—1911-чи илләр Иран ингилабы, Ираның биринчи дүңја мұһарибәси илләриндәки вәзијјәти вә бу вәзијјәт һаггында В. И. Ленинниң «Авропа бирләшмиш штатлары өлкәләриниң шұары һаггында»кы мәгаләдә Ирана вердији гијмәт өз әксини тапыр.

Мүәллиф көстәрир ки, «габагчылар» Авропада габагчылар синиф јалныз пролетариатдыр. Чүрүмәкдә олан капитализмин дағылмасының гаршысыны алмаг үчүн буржуазија һәр чүр вәһишлијә, чинајәтә һазырдыр. Мәгаләдә һабелә инкишаф етмәкдә олан Асија өлкәләриндә ингилаби һәрәкәтин инкишафы, милли мәсәлә, Гафгаз ингилабчыларының Иран ингилабчыларына јардымы, империализмин Ирана мұдахиләси, Октјабр ингилабының Ирана вә В. И. Ленинниң Шәрг өлкәләринә тәсириндән бәһс олунур [28].

Милли мәсәлә вә милли мәдәнијјәт мәсәләси дә демократик мәтбуатың диггәтиндән јајынмырды.

«Милли мәдәнијјәт» башлығы алтында «Солһе-паједар» мәчмуәси 50-чи илләрдә Иранда кедән милли-азадлыг һәрәкәти вә империализм әлејһинә мұбаризә илә әлагәдар олараг Ленинниң истисмарчы чәмпијәтдә «милли мәдәнијјәт»ни икили хусусијјәти, һаким синфин мәдәнијјәти һаггында ирәли сүрдүјү мүддәаны фарс дилинә тәрчүмә етмишдир. Гәзет Ленинә истинадән јазыр: «Буна көрә дә үмумијјәтлә «милли мәдәнијјәт» мүлкәдарларын, кешишләрини, буржуазијаның мәдәнијјәти демәкдир.

Ким пролетариата хидмәт етмәк истәјирсә, бүтүн милләтләриниң фәһләләриниң бирләшдирмәли, истәр «өз», истәрсә өзкә буржуа милләтчилијинә гаршы даим мұбаризә апармалыдыр. Ким һаким «милли мәдәнијјәт» шұарыны мұдафиә едирсә, онун јери марксистләр арасында дејил, милләтчи мешһанлар арасындадыр.

Һәр бир милли мәдәнијјәтдә инкишаф етмәмиш олса да, демократик вә сәсналист үнсүрләри вардыр, чүнки һәр бир милләтдә зәһмәткеш, истисмар олунан күтлә вардыр, онун һәјәт шәранти лабүд сурәтдә демократик вә сәсналист мәфкурә доғурур. Лакин һәр бир милләтдә һабелә буржуа (чох заман исә һәтта гарақуруһчу вә клерикал) мәдәнијјәти вардыр—һәм дә бу јалныз үнсүрләр шәклиндә дејил, һаким мәдәнијјәт шәклиндәдир. Буна көрә дә, үмумијјәтлә, «милли мәдәнијјәт» мүлкәдарларын, кешишләрини, буржуазијаның мәдәнијјәти демәкдир.

Мүәллиф көстәрир ки, болшевикләр Ленинниң бу мүддәасына әмәл етмиш, онун «демократизмин вә үмумдүңја фәһлә һәрәкәтиның, бејнәл-милләт мәдәнијјәтин» шұарыны ирәли сүрәркән «биз һәр бир милли мәдәнијјәтдән онун јалныз демократик вә сәсналист үнсүрләрини көтүрү-

рук; бунлары јалныз вэ шүбһәсиз, һәр бир милләтин буржуа мәдәнијәтинә гаршы, буржуа милләтчилијинә гаршы көтүрүрүк»[23] сөзләрини рәһбәр тутмушлар.

Иран халгынын мубаризәсиндән руһланан һүрмүз Пишван кәнчләрә мұраһиәтиндә јазыр: «Һәјатын зөвгүнү мубаризәдә ахтарын. Өз хошбөхтлијиниз чәмијјәтимизин хошбөхтлијиндә ахтарын. Галиб кәлмәјинчә..... сарајлары девирмәјинчә сакит отурмајын»[24].

50-чи илләрдә Иранда кәскинләнмәјә башлајан синфи мубаризә марксизм-ленинизм классикләринин Иран демократик мәтбуатында даһа сүр'әтлә јайылмасына сәбәб олду. Бу дөврүн демократик мәтбуатына мәнсуб олан «Солһе-наједар» журналы «Марксист партијанын идеоложи үсуллары һаггында ленинизмни даһијанә әсәри» адлы мәгалә илә чыхын етди. Мәгаләдә В. И. Ленинни «Нә етмәли?» әсәринин 50 иллији илә әлагәдар оларак онун тарихи әһәмијјәтиндәй данышылырды. Бурада Ленин дүһасы, Иран шәраити үчүн ирәли кәлән ингилаби тәшкилатын фәалијјәти, вәзифәси, ингилаби нәзәријјәнин әһәмијјәти вә ролу гејд олунурду[25]. Һәмин дөврдә бу мәтбуат сәһифәләриндә «Октјабр ингилабы пролетариатын галиб кәлмәси мубаризәсинин классик нүмунәсидир»[26], «Пролетар диктатурасы дөврүндә Ленин тәлим бахымындан[27] зәһмәткеш демократијасынын бәзи мәсәләләри», «Марксизм-ленинизм тәлиминдә бөјүк хәзинә»[28] (мәгалә В. И. Ленин «Нә етмәли» әсәри һаггындадыр), «Октјабр социалист ингилабы тарихдә јени бир дөврүн башлангычыдыр»[29], «Октјабр ингилабы бәшәријјәтин һәјатында јени дөврдүр»[30], «Док. Тәһи Әрани», «Марксизм-ленинизм һаггында»[31], демократ кәнчләр тәшкилатынын органы олан «Чаванане демократ» («Демократ кәнчләр») гәзетиндә В. И. Ленинни тәрчүмәји-һалы[32], «Ленинизм сүһһ, азадлыг вә милли истиглаллијјәтин бајрағыдыр»[33], «Ленин јашајыб, Ленин јашајыр, Ленин јашајачагдыр»[34], Сов. ИКП-нин XIX гурултајы һаггында материаллар[35], Иран халг партијасы кәнчләр тәшкилатынын органы олан «Рәзм» гәзетиндә «Ленинизм зәһмәткешләрини галиб кәлән бајрағыдыр»[36], «Марксизмин јаранмасы һаггында гүдрәтли сәнәд» (В. И. Ленинни «Апрел тезисләринин чап олунмасынын 36-чы илдөнүмү мүнәсибәтилә»[37], «Елми коммунизмни бөјүк баниси» (К. Марксын вәфатынын 70 иллији мүнәсибәтилә»[38] мөвзусунда мәгаләләр чап олунур.

ИХП-нин «Масәелә саземани» («Тәшкилати мәсәләләр») журналы исә В. И. Ленинни «Керидә галмыш Авропа вә габагчыл Асија» адлы мәгаләсиндән бәһс едир[39]. Журнал өзүнүн «Коммунист (болшевик) партијасы тарихиндән ибрәт дәрси»[40] адлы мәгаләсиндә Сов.ИКП тарихиндән нүмунәләр кәтирмәклә Иран халгыны, кәнчләри јени синфи дөјүшләрә чағырырды.

Сәнәт саһәсиндә чалышан кәнчләри реалист јола дөвәт етмәк үчүн сәнәтин партијалы, синфи маһијјәтини ачыб көстәрмәк лазым иди. Буна көрә дә «Намәје-мәрдом» («Халг мәктубу») гәзети өзүнүн илк нөмрәләриндән бу ишә киришимш, бу барәдә бир чох нәзәри, елми мәгаләләр чап етмишдир. Гәзетин «Әдәбијјат материализм вә идеализм бахымындан» башлығы алтында дәрч етдији мәгаләдә көстәрилир ки, идеалистләр, хусусилә Һекел фәлсәфәсинин тәсири алтында олан буржуа идеологлары әдәбијјаты мадди һәјатдан ајырыб, анчаг мәнәви аләмин мәһсулу кими гијмәтләндириләр. Гәзет көстәрир ки, Маркс Һекел фәлсәфәсиндәки ингилаби үнәүрү көтүрмүш, идеализм исә рәдд етмишдир.

Идеалистләрин ичтимаи тәкамүл һаггында нәзәријјәси Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» киришиндә тәнгид едилмишдир.

Мәгаләдә Марксын һәмин әсәринә истинадән ашағыдакы ситат верилмишдир: «Инсанлар өз һәјатынын ичтимаи истеһсалында өз ирадәсиндән асылы олмајараг мүүјјән, зәрури мүнәсибәтләрә—өз мадди мәһсулдар гүввәләри инкишафынын мүүјјән пилләсинә ујғун олан истеһсал мүнәсибәтләринә кириләр. Бу истеһсал мүнәсибәтләринин мәчмусу чәмијјәтин игтисади гурулушуну, реал базиси тәшкил едир, һүгуги вә сијаси үстгурум бу базис үзәриндә јүксәлир, мүүјјән ичтимаи шүүр формалары бу базисә ујғун олур. Мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә, һәјатын ичтимаи-сијаси вә мәнәви просесләри үчүн шәрт олур»[41].

Мәгаләдә көстәрилир ки, јалныз тарихи материализм чәмијјәтин ичтимаи, сијаси, фәлсәфи, әдәби вә сәнәт тәкамүлүнү онун ичтимаи-игтисади инкишафы илә бағлајыр.

Гәзет әсасән Иран сәнәткарларыны бу һәгигәти гаврамаға, сәнәткары һәјатла бағлы олмаға вә онун тәләбләри сәвијјәсинә ујғун әсәрләр јазмаға дөвәт едирди.

Көркәмли јазычы вә әдәбијјатшүнас Бозорк Әләви исә «Сәнәт вә тәблиғат» адлы мәгаләсиндә шәһ сәнәтинин һәјатла бағлылығы, Иранда сәнәтин идеја истигамәти, кечмиш мәдәни ирсә мүнәсибәт вә букүнүкү Иран сәнәткарлары гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһс едирди[42].

Мүтәрәгги сәнәткарларын мәтбуат сәһифәләриндәки чыхышлары бу дөвр үчүн мұһүм әһәмијјәт кәсб едирди. 20 иллик диктатура Иранда демократик фикрин инкишафына бөјүк зәрбә вурмуш, сәнәт саһәсиндә идеја дағыныглығына кәтириб чыхармышды. Белә бир тәнәззүлдән гуртармаг үчүн јетиммәкдә олан сәнәткар нәслинә дүзкүн јол көстәрмәк, мәдәнијјәт вә инчәсәнәтин тарихән кечдији инкишаф мәрһәләләри илә онлары таныш етмәк, Иран әдәбијјаты вә инчәсәнәти гаршысында дуран ән үмдә мәсәләләри реалист сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлил вә тәблиг етмәк лазым иди. М. Равәдинин «Истеһсалын дәјишмәси илә сәнәткарын фәлсәфи, әдәби үсулу вә естетик зөвгү дәјишир» адлы мәгаләси мәһз бу руһда јазылмышдыр. Мүәллиф Авропада капитализмин инкишафы дөврүндә, хусусилә XIX әсрин әввәлләриндә сәнәткарларын көһнә әдәби мәктәпләрә гаршы мубаризәсиндән, Авропа әдәбијјатында реализмин јарадылмасындан бәһс едир. Равәнди јазыр: «Реализм романтизмдән фәргли оларак һәјати һадисәләри, ичтимаи дәјишикликләри өз шәхси тәфәккүрүнүн мәһсулу һесаб етмир. Реалист јазычы фәһлә синфинин һәјатына дахил олур, онун истәк вә арзуларыны әкс етдир»[43].

Бүтүн бунлар Иран сәнәткарларынын синфи симасынын мүүјјәнләшдирилмәси ишини чәтинләшдирмишдир. Пәрвин Күнабади «Диктатура дөврүндә әдәбијјат. Мәшрутәнин әдәбијјата тәсири» адлы мәгаләсиндә јазыр ки, мәшрутә ингилабы Иран әдәбијјатында ики башлыча дәјишиклик етди: 1) дүшүнчәләрдә дәјишиклик; 2) јарадычылыг үслубунда дәјишиклик. Бу дәјишиклик Авропа мәдәнијјәти абидәләринин Ирана дахил олмасыны сүр'әтләндирди. Ејни заманда Октјабр ингилабынын гәләбәси Иранда социалист дүшүнчә тәрзинини өз әксини тапмасына сәбәб олду.

Мәгаләдә ејни заманда Иран әдәбијјатында јени јарадычылыг үсулларынын јаранмасы, јени әдәби һәрәкат, сензуранын әдәби јарадычылыға мәһфи тәсири, сарај әдәбијјаты вә с. мәсәләләр һаггында бәһс олунур. Мүәллиф белә бир нәтичәјә кәлир ки, диктатура дөврү

Иранда әдәби исте'адлары мәһв етди; фарс, Иран әдәбијјаты тәнәззүлә
уғрады[44].

Бу дөврдә мütәрэгги җазычылар, хусуслә реалист сәнәткарлар бур-
жу сәнәтинин идеја истигамәтинин кәскин тәнгид едирдиләр. Чаванмәрд
адлы бир мүнәлифин «Екзистенциализм вә җа мәнасыз, бош фәлсәфә»
адлы мәгаләси бу бахымдан марағлыдыр. О, бу фәлсәфи чәрәҗаны бош
вә мәнасыз идеолокијаҗа, тәрки-дүнҗалыг, мүчәррәд, илаһи гүввәҗә ин-
нан фәлсәфә адландырмагла тәнгид вә рәдд едир[45]. Гәзетин бу нөм-
рәсиндә «Күбизм» сәнәткарлығынын маһијәти дә ифша олуиур.

Елм вә мәдәнијјәтнин һаким сифиләрә хидмәт етмәси мүтәрәгги Иран сәнәткарларынын етиразына сәбәб олурду. Онлар «Сосиализм вә мәдәнијјәт» башлығы алтында дәрч етдирдикләри мәғаләләрдә сосиализмдә мәдәнијјәтнин иккишафы сәбәбләрини кәстәрир, буржуа мәдәнијјәтнини мәнфи хуәсәнијјәтләрини кәскин тәнһид едирдиләр[46].

«Мәфкурә вә идеологијаларда елми ингилаб вә с. сәнәтин ин'икасы» адлы мөгаләдә көстәрилһр кн, елми инкишафы илә әләгәдар олараг дини идеологијаја кәскин зәрбә дәјмишидир.

Мәгаләдә Бөйүк Октябр социалист ингилабы бәшәр үчүн илк азатлыг һимни адландырылыр[47]. «Коммунизм вә мәдәнијјәтин дирчәлиши» [48], «Ичтимай төкамүлдә елмин габагчыл ролу»[49], «Кечмиш әдәби прә вә бу күнүн иши»[50] кими башлыглар алтында кетмиш мәгаләләрдә марксизм-ленинизм классикләринин елмә, әдәбијјат вә инчәсә-нәтә мүнәсибәти шәрһ олунур.

Иранын мұртөчө дашрәләри өлкәдә демократик идејаларын ишкешафыныи гаршысыны алмаг мәгсәдилә һүчума кечди. Онлар тәһсил көрмүш кәңчләр арасында идеја дағыныглыгы салмаг үчүн һәр васитә-јә әл атыр, лазым кәлдикдә зор ишләдирдиләр. Бу мәгсәдлә мұртөчә нәбһәдә дуран зијалылар, хусусилә Иран халг партијасындан иртича нәбһәсинә кечәнләр «Ибрәт» мәчмуәси вә с. мәтбуат органлары әтрафында топлашыб антидемократик, антикоммунизм, антисоветизм әһвали-ру-нијјәси јайырдылар. Антикоммунизми Иранда јајан С. Мәтаһи һәтта халг күтләләрини «коммунизмә гаршы силаһланыб мејдана атылмаға» һағырыды [51].

Иран кэнчлэришин сүлх, азадлыг вэ нчтимаи тэрэгги угрунда мүб-
аизэси битмэмиш, күндэн-күнэ кенишлэниир вэ даһа мүһүм әһәмијјәт
кәсб едир.

Әдәбијјат

1. А. М. Ага х и. Распространение идеи марксизма и ленинизма в Иране. Баку, 1961 г., с. 246.
2. Док. Фэрзани. Чанке агајед, Тегран, 1324, с. 1.
3. Бах: Ә. М. Ака х и. Кестерилэн эсари, с. 247.
4. «Намеје-мәрдом», Тегран, сәле әввәл, № 21.
5. Јенә орада, 30 тир 1323, № 4.
6. «Намеје-мәрдом», 23 тир 1322, № 3.
7. Еһсан Тәбәри. Ишкәнчә вә үмид. Тегран, 1326.
8. «Намеје-мәрдом», сәле әввәл, № 21.
9. Јенә орада, 23 тир 1323, № 3.
10. Јенә орада.
11. Јенә орада, 24 деј 1326, № 230.
12. «Мәрдоме адине», № 291, јенә орада, № 297.
13. Јенә орада, 28 исфәнд 1326, № 17.
14. «Рәзм», 29 меһр 1326, № 17.
15. Јенә орада.
16. Куһи. Социализм вә Иран, Тегран[19].
17. Док. Фэрзани. Кестерилэн эсари.
18. «Бәшәр», 11 ордибейшт 1327, № 28.
19. «Мәрдоме адине», 13 фәрвәрддин 1327, № 309.

20. «Намеје-мәрдом», сале эввэл, 1322, № 21.
21. «Маһнамеје мәрдом», 24 азәр 1327, № 455.
22. «Солһе-паједар», 13 мордад 1331, № 2.
23. Јенә орада.
24. Һ ӱ р м ӱ з Пишван. Үсјан. Тегһан, 1331, сәһ 1.
25. «Солһе-паједар», 2 меһр 1331, № 5; јенә орада, 16 меһр 1331.
26. Јенә орада, 2 азәр 1331, № 9.
27. Јенә орада, 1 бәһмән 1331, № 12.
28. Јенә орада, 16 бәһмән 1331, № 13.
29. Јенә орада, 21 абан 1330, № 2.
30. Јенә орада, 28 абан 1330, № 2.
31. Јенә орада, 16 бәһмән 1331, № 13.
32. Чаванане демократ, 19 деј 1331.
33. Јенә орада.
34. Јенә орада, 19 деј 1331, № 83.
35. Јенә орада, 11 исфәнд 1331, № 89.
36. «Рәзм», 17 ордибейһшт 1332, № 168.
37. Јенә орада, 14 ордибейһшт 1332, № 168.
38. Јенә орада, 17 фәрвәрдин 1332.
39. Мәсәллә Сәзәмәни. Тегһан, 1333, № 123.
40. Јенә орада, 22 абан 1949.
41. «Намеје-мәрдом», сале јекком, № 21.
42. Јенә орада, 23 тир 1323, № 3.
43. Јенә орада, 18 деј 1327, № 246.
44. Јенә орада, 30 тир 1323, № 4.
45. «Пејке-солһ», 24 деј 1328, № 6.
46. «Адине-мәрдом», 28 исфәнд 1326, № 303.
47. «Намеје-мәрдом», 17 исфәнд 1326.
48. Јенә орада, 13 тир 1327.
49. «Солһе-паједар», 1 хордад 1331; јенә орада, 15 хордад 1331.
50. Јенә орада, 1 тир 1331.
51. С. Мәтәһни. Маркенизм дәр теори, дәр әмәл, Тегһан, 1958, сәһ. 1.

М. М. Алиев

ВЛИЯНИЕ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ИДЕОЛОГИИ НА
ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
МОЛОДЕЖИ ИРАНА ВО ВРЕМЯ И ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Борьба советских народов против фашизма открыла новую эру в истории распространения марксизма-ленинизма в колониальных и зависимых странах.

Марксистско-ленинские идеи свободы и демократии привлекли новое поколение, которое вело непримиримую борьбу против фашизма и внутренней реакции в своих странах. Одной из таких стран был Иран. Еще в 30-е годы при резашахской диктатуре демократическая молодежь Ирана во главе с доктором Таги Эррани боролась за распространение самых гуманных идей свободы и демократии.

Во время и после второй мировой войны эти идеи воодушевляли массы трудового народа, во главе которых стоял рабочий класс и демократическая интеллигенция Ирана. На страницах демократической печати таких как «Сиясет», «Мардом», «Рахбар», «Зафар», «Разм», «Намие Мардом», «Мардом барайе ровшанфекран» и др. были освещены основные положения марксизма-ленинизма о классах и классовой борьбе, о партии, о демократии, пропагандировались философские, экономические и другие идеи марксизма-ленинизма.

На страницах демократической печати публиковались материалы, в частности о «Манифесте коммунистической партии» Маркса и Энгельса, перевод отдельных глав «Капитала» К. Маркса, о «Принципах коммунизма» Ф. Энгельса, «О Государстве», «Карл Маркс» и другие произведения В. И. Ленина.

Идеология марксизма-ленинизма освещалась в трудах иранских авторов. Впервые иранская демократическая молодежь получила более цельное представление о научном социализме и коммунизме, о марксизме-ленинизме.

Сегодня демократическая молодежь Ирана, ведя борьбу против империализма и пережитков монархической тирании, вдохновляется демократическими революционными идеями научного социализма.

А. Ф. АББАСОВ

ЛЕНИНСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ДИАЛЕКТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ПРОБЛЕМА ЦЕЛОСТНОСТИ ПСИХИКИ

Определяющей стороной в современной психологической науке является ориентация на системно-целостную методологию, неуклонное следование диалектико-материалистическому принципу целостности, а следовательно, принципам системности и развития. Само развитие понимается и анализируется как целостный процесс. Психология находит обоснование на новой концептуальной основе — на основе фундаментальной целостности феномена психики.

Как известно, несоблюдение целостности психики или же неадекватное ее понимание всегда приводило к путаницам, противоречиям, что в конечном счете оборачивалось скатыванием на психофизический параллелизм, т. е. на идеализм, если даже отправными пунктами служили принципы материалистического монизма. По сути такое скатывание являлось результатом метафизического материализма, метафизического способа мышления. В свое время Ф. Энгельс в «Диалектике природы» писал: «...неправильное мышление, если его последовательно проводить до конца, неизбежно приводит, по давно известному диалектическому закону, к таким результатам, которые прямо противоположны его исходному пункту» [1, 382].

Дело в том, что не целостный подход к психике, как метафизический, ставит под сомнение принцип развития, вне которого невозможно говорить о соблюдении принципов детерминизма и историзма, о преемственности психических процессов, когда «...каждая следующая стадия процесса вырастает из предыдущей, являющейся ее внутренним условием, и потому все стадии неразрывно (недизъюнктивно) связаны между собой генетически» [5, 49]. Метафизическая концепция развития выражает свою суть в том, что она неизбежно связывает психику как объект изучения моментами статики, вынуждает отвлекаться от самого развития, течения процесса, от его прошлого и будущего. Единство структуры и процессов мозга, равновесия и развития как противоречие, как саморазвитие на основе этой концепции исключается. Ниже покажем, что исследование психики как целостного объекта (процесса) познания, дает возможность реализации принципов диалектической концепции развития; в противном же случае, т. е., когда целостность не соблюдается, явно себя обнаруживает метафизическая концепция развития, дизъюнктивная детерминация психических процессов, установление абсолютных граней, резкое разграничение уровней психики. Особенно это хорошо прослеживается при рассмотрении проблемы бессознательного (неосознаваемой психической деятельности).

Введенное в психологию основательным образом «бессознательное» как новое в науке вызвало крутую ломку старых психологических понятий, а в связи с этим «...поставила по случаю ломки старых... поня-

тий старые философские вопросы» [2, 295], обострила борьбу между материализмом и идеализмом, диалектикой и метафизикой. В этой борьбе часть ученых, «...не сумев прямо и сразу подняться от метафизического материализма к диалектическому материализму», «скатилась к реакционной философии» [2, 33].

В. И. Ленин, указывая на естественную закономерность этого, писал в «Материализме и эмпириокритицизме» применительно к аналогичному случаю в физике конца XIX — начала XX в.: «Реакционные словенность реакционных поползновений прогрессом науки» [2, 326]. Общественными причинами и поэтому не удивительно, что они особо характерны для буржуазной психологии. Анализ современного состояния буржуазной психологии убедительно подтверждает это. Достаточно указать на имеющие место анархию в психологическом теоретизировании, партикуляризм, перерастающие в неразрешимые психологические антонимии. И, как справедливо отмечает А. С. Прайгшвили, «...поскольку предметом психологии выступает живой человек, который проявляется в различных видах деятельности, основная психологическая антиномия выделяется на уровне общей теории деятельности человека» [8, 11]. Представители буржуазной психологии сами признают такое негативное состояние, указывают на отсутствие всеобъемлющей метатеории, способной служить основой анализа и синтеза фактических данных на пути их теоретического обобщения, на пути психологического теоретизирования. В советской психологии роль такой метатеории, всеобъемлющей основы играет творческая марксистско-ленинская философия, выступающая наиболее системным учением по отношению ко всему комплексу естественных и общественных наук. Вместе с этим было бы неправильным отрицать наличие определенных негативных сторон в современной советской психологии при решении проблемы бессознательного. Для ясности приведем основные, характерные для советской психологии типы отношения к проблеме бессознательного психического. В широком плане можно выделить две позиции по отношению к бессознательному психическому: первая относится позитивно к бессознательному психическому, вторая — негативно. Сами эти основные позиции делятся на следующие подпозиции (направления).

Первая позиция:

1. Бессознательное имеет место в жизнедеятельности человека так же, как и сознательное, а поэтому сфера психического состоит из двух взаимопроникающих, взаимодетерминирующих компонентов — бессознательных и сознательных. Эти компоненты находятся не только и не столько в отношении антагонизма друг к другу (так обычно рассматривается взаимоотношение сознания и бессознательного при их функционировании в психоанализе З. Фрейда и его последователей), сколько во взаимоотношении неустранимым образом проявляющегося в них синергизма [4, 37]. Следовательно, как проблема сознания, так и проблема бессознательного разрешимы только в их единстве, в общей проблеме бессознательно-сознательного, на основе представления о «существовании исходной целостности психики» [4, 37]. К этому направлению относятся в первую очередь представители психологии установки (Д. Н. Узнадзе, его последователи: А. С. Прайгшвили, Ш. Н. Чхартишвили, А. Е. Шерозия и др.).

2. Бессознательное психическое признается и рассматривается как общий уровень психической деятельности у человека и животного, называется предсознательной деятельностью (Ф. Ф. Кальсин и др.). В отличие от первого направления здесь сознание и психическое относятся к совершенно различным категориям, т. е. сознательное по содержанию абсолютно не совпадает с психическим ни в одном пункте, в том смысле, что сознание как более высокое качество только несет в себе менее низшее качество — психическое: психическое не есть сознательное и наоборот. Психическое только по объему совпадает с частью сознания, а с бессознательным совпадает как по объему, так и по содержанию. Следовательно, жизненно-душевная деятельность человека складывается из чисто сознательной и чисто психической деятельности, а поэтому ничуть не обязательно для разрешения проблемы сознания учет бессознательного. Легко видеть, что это направление оставляет, по существу, в стороне рассмотрение систем: «сознание — бессознательное», «психика — сознание — бессознательное» — и явно вводит в психику границы, разделяя ее на действительное психическое (бессознательное) и сознательное, на низший и высший уровни, при котором нарушается целостность психики. Естественно, что здесь не может быть места диалектическому развитию, характерной чертой которого является единство противоположностей (раздвоение на взаимоисключающие противоположности и взаимоотношение между ними), при котором «борьба взаимоисключающих противоположностей (бессознательного и сознательного. — А. А.) абсолютна, как абсолютно развитие, движение» [3, 317], а следовательно, абсолютно взаимовлияние, взаимопроникновение этих противоположностей. В. И. Ленин подчеркивал в «Философских тетрадах» важность этой особенности не только для явления материального мира, но и для психики. Он писал: «Тождество противоположностей... есть признание (открытие) противоречивых, *взаимоисключающих*, противоположных тенденций во *всех* явлениях и процессах природы (и духа и общества в том числе). Условие познания всех процессов мира в их «самодвижении», в их спонтанном развитии, в их живой жизни, есть познание их как единства противоположностей». Развитие есть «борьба» противоположностей [3, 316, 317]. Последовательный анализ концепции этого второго направления доказывает, что для нее характерна экстенсивная форма развития как сторона метафизического развития. Действительно, здесь то «нечто», что лежит в основе (жизненно-душевной) деятельности человека по сути не развивается в результате единства и борьбы противоположностей, не переходит в «нечто свое другое», в иное, а просто как «нечто» психическое оно, повторяясь, увеличивается экстенсивно и только в определенном момент исторического развития это увеличенное психическое «нечто» переходит в определенное «нечто» сознательное. При этом якобы выделяется из животного мира человек, у которого уже наличествуют две категории жизненно-душевного поведения: сознание и психика. И человек обладает в отличие от животного психикой постольку, поскольку он обладает сознанием, т. е. вне сознания невозможна человеческая психика, хотя у животных она возможна, ибо животное может существовать без сознания, без социальной обусловленности, а человек — нет; если у него отсутствует сознание, то он не существует как человек, а следовательно, бессмысленно говорить о существовании человеческой психики. Итак, видим, что в этой концепции борьба противоположностей, выявление противоречий, переход в нечто свое противо-

положное не абсолютны, не существенны, как подчеркивал В. И. Ленин, а лишь только однажды выступающие в истории эволюционного развития один раз и навсегда проявляющиеся скачки. Конечно, о целостности психики говорить в данном случае бессмысленно, ибо основные характеристики понятия целостности (самодвижение, взаимная борьба противоположностей, получение нового качества, выявление и снятие противоречий) не имеют места.

Вторая позиция:

1. Бессознательное признается, но не как бессознательное психическое. Обычно при этом под ним подразумеваются автоматические явления, инстинкты, и поэтому оно относится к числу нейрофизиологических категорий (П. Я. Гальперин и др.). Представители этого направления считают излишним рассматривать бессознательное при изучении психической деятельности, при решении проблемы сознания. Ими составляется в стороне система: «сознание — бессознательное», а психика целиком и полностью покрывает область сознания как по содержанию, так и по объему, а поэтому в стороне остаются и системы: «психика — бессознательное», «психика — сознание — бессознательное». Дело в том, что бессознательное этим направлением понимается не как смысловая деятельность, в то время, когда известно, что бессознательное не столько интересует ученых в плане инстинктивности, автоматизированности, сколько в плане их смыслового содержания [4, 204—205].

При последовательном логическом анализе можно видеть, что в данном случае принцип диалектического развития ставится под сомнение. Действительно, здесь ввиду того, что психика и сознание отождествляются, отождествляется и их развитие: развитие психики есть развитие сознания и наоборот. Но противоречивость такого утверждения сразу же обнаруживает себя. Чтобы рассматривать развитие сознания как психики в концепции эволюционного развития, надо учитывать досознательные (несознательные) компоненты психического. Но такой возможности не остается места, ибо психическое, кроме сознательного, никаких других компонентов в себе не несет. Тогда остается допустить существование сознательного в живом организме с самого начала, а это значит признать существование двух первоначал: материального и идеального, физиологического и психического. Таким образом, волей-неволей придется выйти на психофизический параллелизм (дуализм), когда психическое и физиологическое будут рассматриваться как самостоятельные, независимые друг от друга, параллельно идущие причинно-следственные ряды. В конечном же счете, как отмечали классики марксизма-ленинизма, дуализм есть тот же самый идеализм, ибо факт наличия идеального первоначала (сознания) уже допускается. При этом и миллионные ссылки на социальную, практико-теоретическую определенность сознания (психики), на его вторичность по отношению к материи не спасут от идеализма. По сути, здесь идеальное резко отграничено от материального. Дело не в том, чтобы искусственно и формально, якобы соблюдая принципы материалистического монизма, прикладывать сознание (психику) к материальному, а в том, чтобы выводить идеальное как вторую, подчиненную реальность по отношению к материальному (физическому) из самого хода диалектического эволюционного развития. Не случайно В. И. Ленин в своих работах повторно возвращается к вопросу о соотношении идеального и материального, о превращении идеального в реальное: «Мысль о превращении идеально-

го в реальное *глубока*: очень важна для истории» [3, 104], «диалектичен не только переход от материи к сознанию, но и от ощущения к мысли...» [3, 256]. Конечно, не спасет от противоречий и излюбленное для психофизического параллелизма дополнение последнего теорией психофизического взаимодействия, согласно которой психическое и физиологическое постоянно оказывают влияние друг на друга. Такое дополнение психофизический параллелизм вынужден принять потому, что, например, вполне реально то, что телесные повреждения сказываются на состоянии психики, а смысловое содержание психических процессов изменяет течение процессов физиологических. При этом, как и в вульгарно-материалистической концепции, порочен сам принцип соотнесения идеального содержания психики с физиологией. В действительности содержание психических процессов причинно определено объективным миром и его практико-теоретическим освоением. Физиологические процессы — необходимый материальный механизм, обеспечивающий жизнедеятельность и все общественные функции человека, в том числе и процессы познания, отражения. Но сама по себе физиология не определяет содержания психических процессов [9, 340].

2. Бессознательное отрицается как ложная гипотеза, а неосознаваемость психической деятельности рассматривается как синоним неопознаваемости (А. Т. Бочоришвили, В. Л. Какабадзе и др.). Представители этого направления доказывают свою правоту следующим образом: «Когда нечто работает как психика и существует вне сознания, оно равнозначно субстанциональной душе, а существовать реально и вне сознания значит быть материей... как только психике приписывается существование вне сознания, психика превращается в субстанцию, а материя теряет свое философское преимущество перед психикой, материализм перед идеализмом. Самая основная проблема философии — «что раньше» снимается, и победу одерживает учение о двух равноправных субстанциях — «метафизический дуализм» [4, 187—189]. Далее: «...бессознательное действительно есть неосознаваемое... Если «бессознательное» — не временное состояние, которое должно перейти в состояние сознания, а вечное, неосознаваемое, тогда о знании, о познании бессознательного говорить не следует... Ведь неосознаваемое и неопознаваемое одно и то же...: бессознательная психика невозможна» [4, 188].

Как видим, у представителей этого направления нет конкретного отношения к бессознательному: с одной стороны, бессознательное в смысле неосознаваемой психической деятельности ими признается, тут же оно отождествляется с неопознаваемым и поэтому делается заключение том, что о познании бессознательного говорить не следует! С другой стороны, бессознательная психика не существует, ибо «если она существует, она — субстанция, метафизическая сущность» [4, 189]. Так что противоречие здесь с самого начала. Кроме того, если анализировать первую сторону отношения — бессознательное есть неосознаваемое и поэтому оно неопознаваемо, — то легко видеть, что здесь представителями этого направления допускается определенная некорректность. Ведь, как известно, сущность основного вопроса философии заключается не только в том, что признать первичным («что раньше»). Основной вопрос философии имеет две стороны. Первое состоит в том, что первично, материальное или идеальное, и что вторично, производно, зависимо? Вторая сторона тоже рассматривает соотношение материи и сознания, но в особом аспекте: как человеческое сознание относится к дей-

ствительности, способно ли оно ее познать, иначе говоря, познаваем ли мир? Так что, должно быть известно: если, решая первую сторону вопроса, материализм признает первичность материи и вторичность психики, то в решении второй стороны вопроса материализм всегда стоит на ее и интересующее нас бессознательное психическое.

Что же касается второй стороны отношения к бессознательному: если его допустить, то следует допустить его субстанциональную, метафизическую сущность, а, следовательно, выйти на дуализм, то здесь, думается, опять кроется неточность. Говоря словами самого А. Т. Бочоришвили, последователя этого направления, здесь бессознательное «представляется в качестве субстанции спиритуалистического или материалистического пошиба» [4, 188]. А. Т. Бочоришвили, по всей видимости, отождествляет понятие сознания с понятием психики. Действительно, при таком отождествлении тревога А. Т. Бочоришвили оправдывается: «Не возвращаемся ли мы, при таком оперировании (понятием «бессознательного». — А. А.), к чему-то очень близкому идеалистическому и даже мистически понимаемой душе?!» [4, 189]. Но дело в том, что, говоря о бессознательном, отнюдь не отождествляется сознание и психика. По крайней мере этого отождествления нет у наиболее представительной школы психологии — психологии установки, для которой бессознательная (неосознаваемая психическая) деятельность — «деятельность психическая, ибо будучи даже полностью неосознаваемой, она отнюдь не лишается из-за этого признаков осмысленности, поскольку на ее основе ставятся цели, учитываются изменения значения ситуаций, производится сложная переработка информации и т. д.» [4, 189].

3. Бессознательное понимается не как психическая категория, а как категория психического отражения. В этом направлении наблюдаются два схожих подтечения. Первое: под бессознательным следует понимать не физиологические процессы, а определенное качество психического отражения (Е. Шорохова и др.). Второе: бессознательное выступает как совокупность досознательных, подсознательных и временно неосознаваемых форм психического отражения (А. Н. Бойко и др.). Отметим, что эти подтечения особенно характерны для современной психологии и широко распространены. Приверженцев этого направления много. Можно сказать, что это направление играет доминирующую роль в вопросе об отношении к бессознательному. Поэтому следовало бы на этом направлении остановиться подробно, но учитывая, что эта тема требует специального рассмотрения, мы не будем здесь углубляться в тщательный анализ. Остановимся только на основных моментах. Во-первых, думается, неправомерно считать бессознательное категорией отражения. От того, что добавляется слово «психическое» перед «отражением» суть не меняется. Здесь наблюдается тот же аналогичный случай с сознанием, когда его отождествляли с психическим отражением (к сожалению, это частично имеет место и сейчас). Отмечая эту путаницу академик А. Н. Леонтьев писал: «... отождествление психического отражения и сознания, это не более чем иллюзия нашей интроспекции [6, 125]. Ибо так или иначе приходилось рассматривать при таком отождествлении не сознание (психическое), а отражение. Процесс развития психического отождествлялся с процессом развития форм отражения. Но отражение, как особый результат, вид взаимодействия материальных объектов, есть источник становления и развития психики, а не тож-

дественно равно последней. Обычно такое отождествление источника развития (процесса отражения) изучаемого процесса с самим развитием последнего и перенос его во вне, как подчеркивал В. И. Ленин, всегда характерно для метафизического способа мышления, метафизической концепции развития. Сознательное, бессознательное, как и всякое психическое, есть отражение, образ внешнего мира. Но такое гносеологическое сравнение психического с отражением не должно приводить к их отождествлению. Отождествление решительно необоснована данными объективного исследования. Вместе с тем было бы огромной ошибкой умаливать роль понятия отражения в развитии научных психологических знаний. А. Н. Леонтьев пишет: «... (понятие отражения, — А. А.) с моей точки зрения, является ключевым для теоретической психологии» [7, 48]. При этом отражение должно рассматриваться как источник развития целостной психики. Кроме того, направление развития не должно быть односторонним: от отражения к психике.

Понятие отражения как особого результата и вида взаимодействия говорит о том, что односторонняя направленность не соответствует объективной реальности. Психическое само тоже в определенный момент выступает как источник — источник развития высших форм психического отражения. Следовательно, психическое предполагает отражение, и, наоборот, отражение предполагает психическое (имеется в виду процесс отражения в живой природе). Тогда, естественно, становится очевидным, что психика должна рассматриваться как целостный объект познания, т. е. должны учитываться не только психическое сознательное, но и психическое бессознательное.

Во-вторых, думается, что необоснованно отрицать лежащие в основе бессознательного психического физиологические процессы. Такая трактовка противоречит научным данным: бессознательное настолько есть психическое, насколько оно физиологическое. В противном случае реальность бессознательного как реальность психическая превращалась бы в фикцию, ибо только то явление, тот процесс называется реальным, если, прежде всего, в его основе лежит реальный физиологический (физический) процесс. Такая реальность психического, как особая реальность идеального процесса, есть вторичная по отношению к первичной — реальностью материальной.

Таким образом, делая обобщение, можно утверждать, что, кроме первого направления, первой позиции, все остальные направления, в силу не соблюдения целостности психики, к понятию бессознательного подходят несколько ошибочно. Просто признание бессознательного тоже ничего не дает без анализа и выявления его места в общей концепции целостной психики. Возможность плодотворного исследования психического необходимым образом исключает как ограничение области психологии только сферой осознаваемого, так и только сферой бессознательного.

Примечания

¹ Ф. Энгельс. Дialectика природы. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 20.

² В. И. Ленин. Материализм и эмпириокритицизм. ПСС, т. 18.

³ В. И. Ленин. Философские тетради. ПСС, т. 29.

⁴ Бессознательное: природа, функции, методы исследования. Сб., т. I. Тбилиси, 1978.

- ⁵ А. В. Брушлинский. Проблема развития и психология мышления. В кн.: «Принципы развития в психологии». М., 1978.
- ⁶ А. Н. Леонтьев. Деятельность. Сознание. Личность. Изд. 2-е. М., 1977.
- ⁷ А. Н. Леонтьев. Понятие отражения и его значение в психологии. «Вопросы философии», 1966, № 12.
- ⁸ А. С. Пронин. Психологические очерки. Тбилиси, 1975.
- ⁹ Философский словарь. М., 1975.

Э. Ф. Аббасов

В. И. ЛЕНИН ДИАЛЕКТИК ИНКИШАФ КОНСЕПСИЯСЫ ВЭ ПСИХИКАНЫН БҮТӨВЛҮҮ ПРОБЛЕМИ

Магаләдә бүтөв идрак объекти олан психика проблеминин актуаллыгы әсасландырылып, совет фәлсәфә вә психолокија әдәбијјатында психикаја даир мөвчуд бахышларын шәрһи верилир, бунунла әлагәдар шууреуз психик аңлајыша мүнәсибәт арашдырылып.

Мүәллиф психика проблеминин тәдгигиндән чыхан нәтичәләр, мүддәалар әсасында Ленинин инкишас нәзәријјәсинин ролуну ачыб көстәрир.

Психиканын бүтөвлүјү сәһәсиндәки тәдгигатларын сәмәрәлијји вә мәһсулдарлыгы Узнәддини нәзәријјәси тимсалында верилир. Бу нәзәријјәдә диалектик инкишаф принципинин һәјата кечирилмәси, идрак объекти кими бүтөв психиканын өјрәнилмәси имканлары ајдын нәзәрә чарпыр.

ТӘНГИД ВӘ БИЕЛИОГРАФИЈА

СУВАРМА ТАРИХИНӘ ДАИР ЈЕНИ ТӘДГИГАТ

Шәрг өлкәләриндә һәлә гәдим заманлардан сүни суварма итгисади һәјәтдә һәлледичи рол ойнамышдыр. Тәсадүфи дејил ки, марксизм-ленинизм классикләри Шәргдә суварманын вә онун дәвләт тәрәфиндән тәшкиллинин тарихи ролуну хусуси гејд етмишләр. К. Маркс «Һиндистанда Британија һөкмранлығы» әсәриндә Асијада гәдимләрдән маалијә, һәрби органларла јанашы ичтимаи ишләр органы олдугуну да көстәрмишдир. Бу органын әсас вәзифәләриндән бири өлкәнин әкинчилијини суварма сују илә тәмин етмәкдән ибарәт олушду. «Каналлар вә ирригасија гүгүләри вәситәсилә суварма системи Шәрг әкинчилијини әсасыны тәшкил едир».* К. Марксын бу мүддәасыны ејнилә әсәрләрдән бәри сүни суварма өлкәси һесаб едилән Азәрбајҗанда да аид етмәк олар.

Азәрбајҗанда сүни суварманын тарихи индијә гәдәр, демәк олар ки, өјрәнилмәмиш, бәзи әсәрләрдә бу мәсәләјә јалһыз үмуми шәкилдә тохунулушду. Бәјүк елми вә тәҗрүби әһмијјәти олан сүни суварманын тарихинә даир бу јакһынарда «Елм» нәшријатынын бурахдыгы монографија** мүтәхәсссләрин вә охучуларын диггәтини чәб етмишдир.

Азәрбајҗанда су саһиблији вә судан истифадә мәсәләләрини өјрәнмәдән аграр мүнәсибәтләрин үмуми инкишаф мәрһәләләри һаггында дөгиг елми фикир сөјләмәк чәтиндир. Мөвзунун тәдгигат объектими сечилмәсинин бу бахымдан да бәјүк елми әһмијјәти вардыр. Һәр шәјдән әввәл гејд едәк ки, әсәр чох зәнккин илк мәнбәләр вә әдәбијјат әсасында јазылмышдыр.

Монографија кириш вә алты фәсилдән ибарәтдир. Киришдә көркәмли маарифчи Һәсәнбәј Зәрдаби вә дәвләт хадими С. Ағамалыоглунун Азәрбајҗан итгиса-

* К. Маркс вә Ф. Енҗелс. Сечилмиш әсәрләри (үч чилдә), 1-чи чилд, Бақы, 1978, сәһ. 537.

** И. А. Талыбзәдә. XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда суварма вә судан истифадә. Бақы, 1980. Редактору проф. М. Ә. Исмајлов.

дијјатында сујун торпаг гәдәр вачиб олмасы һаггында фикирләри әсасында мөвзунун актуаллығы вә диҗәр тарихшүнасылыг мәсәләләри јыгчам шәри едиләр.

Суварма мәнбәләри вә суварма вәситәләри фәслиндә чәјләрын, көлләрин, кәһризләрин вә с. сујундан истифадәнин шәртләри, еләчә дә формалары арашдырылыр, илк мәнбәләр әсасында өјрәнилир. Мүәллиф Азәрбајҗанда архларын чәкилмәси тарихиндән, онларын сајындан вә әкинчилиҗдәки ролундан кениш бәһс едир. Өлкәдә капитализмин инкишафы илә бағлы олараг XIX әсрин сон рүбүндә, хусусилә империализм дөврүндә суварма вәситәләринин әһмијјәтинин сон дәрәчә артдыгыны, капиталист әкинчилијинин ән чох суварма имканына малик әразиләрдә кениш миҗас алдыгыны тәһлил едәрәк мүәллиф јазыр ки, суварма техники биткиләрини, башлыча олараг памбыг әкинләринин бечәрилмәсиндә даһа бөјүк әһмијјәт кәсб едирди. Империализм дөврүндә памбыгчылығын көрүнмәмиш инкишаф сәвијјәсинин билавәситә мәнһә һәммин амиллә бағлы олдуғу марағлы статистик материалларла әсасландырылыр.

Бизчә, әсәрдә өјрәнилән ән мүнһм мәсәләләрдән бири су саһиблији вә судан истифадәдир. Бурада тарихән тәшәккүл тапмыш халг әдәт-әнәләринин ојнадыгы рол, онларын һүгүги гүввә алмасы инандырычы шәкилдә охучуја чатдырылыр. Бу бахымдан Азәрбајҗан совет тарихшүнасылыгында илк дәфә олараг су үзәриндәки мүлҗијјәт һүгүгу, онун маһијјәти өјрәнилир, бу һүгүгун торпаг мүлҗијјәти һүгүгу илә охшар вә фәрғли чәһәтләри көстәрилир. Бу мәсәләдә буржуа-зәдәкән тарихчиләринин бәзиләрини гејри-елми бахышлары, онларын су саһиблијинин маһијјәтинин өрт-басдыр етмәјә чалышмалары тутарлы шәкилдә тәнгид вә тәсһиһ едилір.

Мәлум олдуғу ки, 1890-чы ил 3 декабр тарихли ганунун һазырланмасы чаризмин суварма сијасәтинин мүәјјән мәрһәләсини тәшкил едир. Ганун ләјһәсинин һазырланмасы үчүн јарым әср әввәл ишә башланылмыш, топланылмыш күлли

миҗдарда материал әсасында мүәјјән тәһматлар тәртиб едилмиш, чохлу тарихи арајыш һазырланмыш, амма бу ишләри көрән мүхтәлиф комиссијалара дахил олан мәмурларын һеч биринин ағлына белә «кәләммишдир» ки, суварма вә судан истифадә мәсәләләриндә өлкәдә тарихән јаранмыш вә ганун гүввәси алмыш әдәт-әнәни бүтүнлүклә рәдд етмәк олмаз. Она көрә дә ганун ләјһәсинин јалһыз сон вариантында һөкүмәт бу мүнһм чәһәти нәзәрә алмаға мәҗбур олмушду.

Ортаја тәбини бир суал чыхыр: һөкүмәти судан истифадә саһәсиндә ганун-гајда јаратмаға—ганун вермәјә вадар едән сәбәбләр нәдән ибарәт иди? Бу сәбәбләр ичәрисиндә өлкәдә капиталист мүнәсибәтләринин инкишафынын ролу хусуси гејд едилір. Бизчә белә кәлир ки, өзүнүн бу фикрини сүбүт етмәк үчүн мүәллифин кәтирдји дәлиләр кифәјәт гәдәр тутарлы вә инандырычыдыр.

Әсәрдә ганун ләјһәси мәзмунунун тәһлилинә кениш јер верилмиш, гануну һәјәтә кечирмәк мәҗсәдилә јарадылмыш јени идарә органларынын фәалијјәтинин бүтөвлүкдә судан истифадә мәсәләсини торпаг саһибләри вә кәнд буржуазиясынын хејринә һәлл етмәјә јөнәдилдији конкрет фактларла көстәрилмишдир.

Монографијада кәндли тәсәруфатларынын су илә нечә тәҗһиз едилдијини көстәрән чәдвәлләр узун иләрин елми ахтарышларынын бәһрәсидир. Бу чәдвәлләри тәртиб етмәк үчүн мүәллиф миңләрлә архив ишинә бахмыш, топладыгы материаллар әсасында кәндиләрини су илә бечәрдикләри әкин саһәләринин үмуми әкинчилиҗдәки хусуси чәкисини мүәјјәнләшдирмишдир. Буунала бәрәбәр, суја олан еһтијачын кәндиләрини вәзијјәтинин ағырлашмасына күчүл тәсир көстәрдји сүбүт едилір. Азәрбајҗан кәндиндә су уғрунда мүбаризәнин һәјәт вә јашајыш уғрунда мүбаризә олдуғу фикри, зәнкимизчә, доғрудур.

Монографијада XX әсрин әввәлиндә өлкәнин итгисади һәјәтында капитализмин интенсив инкишафы илә әләгәдар суварылан торпагларын XIX әсрин сон рүбүнә нисбәтән ики дәфә артараг тәхминән 900 миң десјатинә чатдыгы вә бу торпаг фондунун хәзинә вә саһибкар кәндиләри арасында бөлүнмә тәнасүб верилір. Бу дөврдә суварма вәситәләринин артырылмасы, һөкүмәтин бу мәсәлә һаггындакы тәдбирләри вә онларын һәјәтә кечирилмәсинин вәзијјәти ләзими сәвијјәдә ишығландырылыр. Мүәллифин һесабламаларына көрә, биринчи дүнја муһарибәсинә гәдәр Азәрбајҗанда прили-хырдалы суварма архларынын узунлуғу (кәһризләр истисна олмағла) 17 миң верстдән чох олмушду. Китабын бу фәслиндә Азәрбајҗан кәндиндә әмәлә кәлмиш тәбәғәләшмә просесилә бағлы олараг сујун кәндиләр, һәмчинин кәнд

иҗмалары арасында гејри-бәрәбәр бөлүшдүрүлмәси бу мәсәләнин һәллиндә кәнд буржуазиясы, еләчә дә мүлкәдарларын һаким мөвге тутмасы вә онларын һөкүмәт тәрәфиндән мүдафиә олунамасы марағлы материаллар әсасында һәртәрәфли тәдгиг едилір.

Чаризмин суварма сијасәти вә онун һәјәтә кечирилмә мәрһәләләри китабда тәдгиг едилән вачиб мәсәләләрдән биридир. Бурада суварманын идарә системи, онун мүстәмләкә характери ачылыб көстәрилир. Мүәллиф һағлы олараг јазыр ки, өлкәнин итгисади чәһәтдән мәнһсәнилмәси үчүн чар һөкүмәтинин көрдүјү тәдбирләр бир нечә мәрһәләдә һәјәтә кечирилмишдир.

Әсәрин сон һиссәсиндә суварманын өлкәнин итгисадијјатында, хусусилә кәнд тәсәруфатында һәлледичи ролу, онун капиталист әкинчилијинин кенишләнмәсинә тәсири вә диҗәр мүнһм мәсәләләр характеризә едилір.

Јухарыда көстәрилән мәзијјәтләрлә јанашы, әсәрдә нөгсанлар да вардыр. Бизчә, тарихшүнасылыг бәһси чох мухтәсәр верилмишдир. Дејилдији ки, китабда кениш планда өјрәнилән мүнһм мәсәләләрдән бири чаризмин суварма мәсәләсинә мүнәсибәтидир. Мүәллиф һағлы олараг көстәрир ки, чар һөкүмәтинин Зағафгазијада, хусусилә Азәрбајҗанда суварма ишләринә аз-чох диггәт јетирмәси XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлиндә бир тәрәфдән капиталист әкинчилијинин инкишафы, диҗәр тәрәфдән исә В. И. Ленинни сырф мүстәмләкә сијасәти ки, сәвијјәләндирдији көчүрмә сијасәтинин күчәләнмәсилә бағлы олмушду. Буна көрә дә XIX әсрин икинчи јарысында чаризм суварма мәсәләсинә сон дәрәчә лагәјд јанашмыш, һәтта 1890-чы ил ганунундан сонра кечән 12 ил әрзиндә, мүәллифин јаздыгы ки, «Бақы вә Јелизаветпол губернијалары әразисиндә бир дәнә дә олсун арх чәкилмәмишди» (сәһ. 87). Белә олан тәдгигдә китабын II фәслиндә «Чаризмин суварма тәдбирләри» башлығы илә хусуси бөлмә верилмәси һағлы олараг тәәччүб доғурур. Бөлмәдә арашдырылан фактики материалдан ајдын олур ки, һәммин дөврдә гәдим ири суварма архлары (Ханарх, Дашарх, Ковурарх вә с.) һөкүмәт тәрәфиндән дејил, јерли әсилзәдә силкинин нүмәјәндәләри кијаз Усмијев (әслиндә Натәван олмалыдыр), Атабәјов, Рүстәмбәјов вә Һүсејн ханын тәшәббүсү илә бәрпа олунолушду. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүәллиф көркәмли шаирәмиз Хуршудбану Натәванын Ковурархы чох бөјүк чәтинликлә бәрпа етиди, мәси бәрәдә мәнбәләрдәки мәлуматдан, нәдәнсә, истифадә етмәмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, гәдим Ковурархы јерфи дејилдир ки, гәдим Ковурархы

ли эһали инди дэ «Хан гызы архы» адалдырыр.

Монографијада Азербайжанын ичти-ман-игтисади инкишафында сүн'и суварманын ролу бир гэдэр тэзадды верилмишдир. Китабын 144-чү сәһифәсиндә охујуруг: «Азербайжанда сүн'и суварма ичтиман-игтисади инкишаф үчүн башлыча амил ола билмәзди. Әлбәттә, суварманын ичтиман-игтисади инкишафа тәсирини инкар етмәк олмәз»(?). Нәлбуки әсәрин 1-чи сәһифәси С. Ағамәлыоглунун «Азербайжанда торпагдан да вачиб су мәсәләсидир» сөзләрилә башлајыр. Фикримизчә, һәммин мәсәләјә мұәллифин мұнасибәти даһа ајдын шәкилдә верилмәлијди.

Һазырда республикамызда тарихи аби-дәләри вә тәбии-эколожик шәранти мұһа-физә тәшкилатларынын чох фәјдады иш көрдүкләри бир дөврдә Азербайжан кәһ-

ризаләриндән данышаркән, онлардан һеч олмәзсә, бәзиләринин бәрпа олунмасы бәрәдә белә бир китабда төвсијә верилсәјди, чох јеринә дүшәрдди. Чүнки бир вахтлар «мүһәндис тәфәккүрүнүн мөчүәсин» сәјылан кәһризаләрин—гәдим вә надир ирригасија гүрғуларымызын демәк оларки, һамысы, тәкрат едирик, һамысы артыг сырадан чыхмагдадыр.

Көстәрилән нөгсанлар вә монографијада көзә чарпан редактә характерли гүсурлар өлкәмизин суварма тарихинә һәср олунмуш бу илк дәјәрли тәдгигатын үмуми мүсбәт гүјмәтини азалтмыр. И. А. Тәлибзадәнин әсәри Азербайжан совет тарихшүнаслыгында, тарихимизин мұвафиг дөврүнүн мұтәхәссисләри арасында бир јенилик кими гәбул едиләчәкдир.

С. С. Әлијаров, Т. Т. Вәлијев

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1981, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1981, № 1

ТӘНГИД ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА

ӘКИНЧИЛИЈӘ ДАИР ДӘЈӘРЛИ ТӘДГИГАТ ӘСӘРИ

Һәр бир халгын өзүнәмәхсус әкинчилик мәдәнијјәти, спесифик чизкиләри илә фәргләнән мәһәлли әмәк аләтләри олмушдур. Онларын топланылыб өјрәнилмәси этнографик тәдгигат гаршысында дуран ән вачиб вә тәхирәсалынмәз вәзифәләрдәдир. Тарих елмләри һәмнәдди Г. Ч. Чавадовун «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән чап олунмуш әсәри* һәммин мәсәләәрин монографик шәкилдә арашдырмасы јолунда атылан илк аддым олмагла, дәјәрли тәдгигат иши кими дигәти чәлб едир.

Әсәрдә мұәллиф Азербайжанын шимал-шәрг зонасынын әкинчилик аләтләрини тәдгигат объект олараг әсас көтүрсә дә, иш әснасында тәкчә бунула кифәјтләнмәмиш, гоншу зоналарын мұғәјисәли материалларыны чәлб етмә јолу илә һәммин мәсәләни Үмумазербайжан фонунда арашдырмага чалышмышдыр. Тәдгигатын мәһз бу чүр әһатәли шәкилдә апарылмасы шимал-шәрги Азербайжанын тәсәррүфат аләтләринә хас олан мәһәлли хусусијјәтләри үзә чыхармага, Азербайжанын үмуми әкинчилик аләтләри системиндә онун мөвгәјини мұәјјәнләшдирмәјә имкан вермишдир. Шимал-шәрги Азербайжан әсрләр боју аграр этнографик зона олдуғундан әкинчилик аләтләринин ән бәсит вә архәик нөвләри зона әһалисинин тәсәррүфат мейшәтиндә узун мүддәт мұһафизә олунуб сахланмышдыр. Ән әнәви әкин вәситәләри музейини хатырладан бу зонаја этнографын мұрачизәт етмәси вә ону тәдгигат объект сечмәси тәбии һал сәјылмалыдыр.

Мұәллиф чох вахт сәтһи вә өтәри сәчијјә дашыјан, бу сәбәбдән дә этнографик тәдгигатын тәләбләринә әсла чаваб верә билмәјән јазылы мәлүматлары өзү-

нүн биләвәситә топладыгы чөл материаллары илә тутушдуруб мұғәјисәли шәкилдә арашдырмыш, ән әнәви әкинчилик аләтләринин долғун елми шәрһини верә билмишдир. Әсәрин биринчи фәслиндә әкинчилик аләтләринин һазырланма техникасы, ағач нөвләри вә онларын истәһсал хусусијјәтләри бәрәдә халгын емпирик тәчрүбәси әтрафлы шәрһ олунмушдур.

Азербайжанын ән әнәви әкинчилик аләтләри ичәрисиндә апарычы рол ојнајан шум аләтләринин этнографик тәдгигинә әсәрдә даһа кениш јер верилмишдир.

Мұәллиф әкинчилик аләтләринин тәкәмүлү мәсәләсинә тохунмагла әсрләр боју Азербайжан кәндлисинә хидмәт етмиш шум аләтләринин инкишаф динамикасыны изләмиш, өтән дөвләрин ичтиман-игтисади мұнасибәтләри, әкинчилик системләри вә нәһәјәт, әһалинин тәсәррүфат тәчрүбәсинин артмасы илә әлағәдар онларда баш верән дәјишкәлији мұәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән шум аләтләринин тәснифатына даир јүрүдүлән мұһафизәләр хусуси мараг доғурур. Һәммин мәсәләни мұәллиф ајрыча бир этнографик зона материалы әсасында дејил, Үмумазербайжан фонунда арашдырмага дүзкүн һәрәкәт етмишдир. Бу бөлкүјә әсасән Азербайжанын, о чүмләдән шимал-шәрг рајонларынын ән әнәви шум аләтләри дашыдыглары вәзифәјә, башга сөзлә, торпаг лајыны чевириб-чевирмәдијинә көрә «хыш» вә «котан» олмагла ики група ајрылыр. Гурулуш етибарилә шум аләтләрини мұәллиф дөрд група (1—хыш, 2—уламалы хыш, 3—дијирчәкли котан, 4—гара котан) бөлүр. Бу группаларын һәр биринин өзүнүн дә мәһәлли хусусијјәтләри илә сечилән мұхтәлиф нөвләри олмушдур.

Ән әнәви әкинчилик аләтләрини мұәллиф тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, социал-игтисади мұнасибәтләр фонунда арашдырмага чалышмышдыр. Мәлүм олдуғу кими, әкинчиликдә ән ағыр мәсәлә торпагын шумланмасы иди. Бәзи шум аләтләринин һазырланмасы, онларын хеј-

* Г. Ч. Чавадов. XIX әср вә XX әсәрин әввәлләриндә Азербайжанын әкинчилик аләтләри (шимал-шәрг рајонларынын материаллары әсасында тарихи-этнографик тәдгигат), «Елм» нәшријјаты, Бақы, 1979.

ли мигдарда гошгу һејваны вә ишчи гув-
вәси тәләб етмәси илә әләгәдар олараг
кечмишдә зонанын аздаванлы рәнчбәрлә-
ри арасында мүхтәлиф гаршылыгы яр-
дым тәсисатлары (тајбир, ортагылыг, шә-
риклик) жаранмышды. Һәтта капиталист
мүнасибәтләринин кәнд мүһитинә нүфуз
етмәси илә әләгәдар олараг бәзи гаршы-
лыгылыг ярдым тәсисатлары (мәсәлән,
шәриклик) өзүнүн әсә илкин маһијәти-
ни дәјишиб тәдричән истисмар вәситәси-
нә, голчомагларын мәнфәәт мәнбәјинә
чеврилмишди. Мәсәләнни бу ичә чәһәт-
ләринә диггәт јетирмәк тәдигатчынын
нәзәриндән јайынмамышдыр.

Биринчи фәслин сон бөлмәси малаларын
тәдигинә һәср олунамашдыр. Әкинни нө-
вүндән (хыш әкинни, котан әкинни, тала
әкинни, ахмаз вә чала јери) асылы олараг
рәнчбәрләр мүхтәлиф малалама вәситәлә-
риндән истифадә едирдиләр. Мүәллиф
Азәрбајҗанда јайылмыш мала нөвләри-
нин, демәк олар ки, һамысыны (шах ма-
ла, һөрмә мала, ағач мала, дишли ағач
мала) ардычылы тарихилик принципи әса-
сында нәзәрән кечирмиш, онларын һа-
зырланма вә истифадә гәјдаларыны
арашдырмышдыр.

Етнографик чөл материалларынын зән-
кин ији зонанын ән әнәви бичин вә дө-
јүм аләтләринин тәдигинә хүсуси фәсли
һәср етмәјә имкан вермишди. Мәһсулуи
топланмасы вә һасилә кәтириәмәси про-
сесиндә тәтбиг олуна бичин (ораг, чин,
дәјјаз) вә дөјүм аләтләринин (вәл, вә-
дәнә, јаба, шана, дырмыг, күрәк вә с.)
һәр бири әсәрдә мүфәссәл етнографик дә-
лиллә әсасында сәңијјәләндирилмиш-
ди. Мүәллиф сәдәчә олараг онларын ет-
нографик тәсвирини вермәклә кифәјәт-
ләнмәмиш, әһалинин тәсәррүфәт мәһи-
тиндә һәммин аләтләрини үзүн мүддәт сах-
ланмасы сәбәбләрини ајдыналашдырмыш-
ды.

Әсәрин етнографик мәзијјәтини арты-
ран чәһәтләрдән бири дә јери кәлдикчә
шифәһи хаалг әдәбијјәти нүмунәләриндән
истифадә олунамасыдыр. Мүәллиф зона
әһалисини әкинчилик мәдәнијјәтини, о
чүмләдән истәһсал аләтләрини әкс етди-
рән аталар сөзләри, хаалг мәсәлләри, ба-
јаты вә хаалг емпирик тәчрүбәсиндән сүзү-
лүб кәлән дикәр ел һикмәтләриндән ба-
чаовыгла истифадә етмиш, азәрбајҗанлы-
ларын јүксәк әкинчилик мәдәнијјәтинә
мәлик хаалг оламасы һаггында долгун вә
там тәсәввүр јарада билмишди.

Тәдигат ишиндә био сыға терминла-
рин (хыш, чүт, котан, чаох, каваһын вә с.)
етимоложи мәһалларынын изаһына тәшәб-
бус кәстәрилмиш вә зәинимизчә, әксәр
һалларда мүәллифин чәһләри уғурлу ол-
машды.

Китабда нәзәримизи чәләб елән бәзи
негсанлары да гејд етмәлијик. Һәр шеј-
дән әввәл, тәдиг олуна зонанын мүхтә-
сә тарихи хүләсәсини, хүсусилә бәһс

олуна дөврдә онун ичтимай-игтисадн
вәзијјәтинин гыса сәңијјәсини вермәјә
еһтијач дујулур.

Тәдигата чәләб олунамаш әкинчилик
аләтләри тәкчә XIX әсрин мәһсулу де-
јил, чох бөјүк хроноложик дөвүр, узун вә
мүрәккәб тәкамүл просесинин нәтичәси-
дир. Әмәк аләтләри кениш тарихи дөв-
үрнә сәһилә-игтисадн мүнасибәтләри илә
үзәи сурәтдә бағлы олдуғундан әкинчи-
лик техникасынын инкишафына вә тәк-
милләшмәсинә тәсир едән амилләрин чә-
рәјән етдији тарихи шәраитә нәзәр сал-
маг лазым иди. Мүәллиф әсәрин мәһдуд
һәмч имканларыны бәзән нәзәрә алма-
дан тәдиг едилән мөвзүја (әмәк аләтлә-
ринә) биләваситә аидијјәти олмајән әкин-
чилик үмуми мәсәләләриндән (тохумун
сәһилә гәјдалары, онун сахланма үсула-
лары, тохумлуг тахылын кејфијјәтинин
јохланмасы, сәһин дөвүр, онун мүәјјән
едиәмәси, сәһин үсуллары, суварма нөв-
ләри, онларын мүддәти вә с.) үзүн-узады
бәһс едир (б. а. х. сәһ. 78—87). Она көрә
дә II фәслә әләвә едилмиш «Тохумун
сәһиләси вә сәһин» бөлмәси нә мөвзү
чәһәтдән, нә дә мәзмун етибарилә һәммин
фәслин ады («Бичин вә дөјүм аләтләри») илә
сәсләшмәјиб она јамаг кими көрүнүр.

«Шум аләтләри» фәслинин илк бөл-
мәси «Әкинчилик аләтләринин һазырлан-
масы техникасы» адланса да, әслиндә бу
дөрд сәһифәлик мәтидә биләваситә аләт-
ләрин һазырланма технолокијасындан
вә бу сәһәдә тәтбиг едилән истәһсал аләт-
ләриндән, демәк олар ки, бәһс едилмир.
Һәммин бөлмәдә мүәллиф әсәсән мүвафиг
ағач материалларынын тәдәрүкү вә сах-
ланма гәјдалары үзәриндә әтрафлы дајан-
магла кифәјәтләнмишди. Аләтләрин һа-
зырланма технолокијасына даир мәсәлә-
ләрә исә биз китабын бәшгә бөлмәләрин-
дә, бу вә ја дикәр әкинчилик аләтинин
шәрһиндә раст кәлирик. Бу сәбәбдән дә
һәммин бөлмә онун сәрәвһәсиндән тәләб
олуна мәзмуну әкс етдирмир.

Тәдиг олуна зонада вахтилә төкмә
чугун каваһыналары ишләнмәси барәдә
мәлумат верилр (сәһ. 34). Лакин буна
даир јазылы мәлумат вә ја иллюстратив
материал (фото, јахуд график рәсм) ве-
рилмәдијиндән мүәјјән гәдәр шүбһә доғу-
ран һәммин факты әтрафлы јохлајыб дегиг-
ләшдирмәјә еһтијач һисс олунар.

Нәһајәт, гејд етмәлијик ки, әсәрдә бә-
зи үслуб вә полиграфија хәталары да
(сәһ. 14, 15, 43, 56, 65, 72, 79, 110) вар-
дыр. Бунула белә, јухарыда сөјләнилән-
ләрә јекун вурмуш олсаг, кәстәрилән
негсанлар көрүлмүш ишин мүгабилиндә
чүзидир. Г. Ч. Чавадов Азәрбајҗанын
јүксәк әкинчилик мәдәнијјәтини әкс ет-
дирән ән әнәви әкинчилик техникасына
даир дәјәрли тәдигат әсәри јаратмыш-
дыр.

М. Ә. Исмајлов, А. Н. Мустафајев

МҮНДӘРИ: АТ

Т. К. Мусајева. Сов.ИКП-нин XXVI гурултајы гаршысында Азәрбајҗан сәнајесиндә сәһиләләри јарышы	3
Е. Ј. Мәдәтов. Инкишаф етмиш сәһиләләри шәраитиндә јарышын тәрбијә- ви функцијасынын күчләнмәси	13
В. А. Ағасијев. Истәһсалын идарә олунамасында Азәрбајҗан һәмкарлар иттифагынын иштиракы (1971—1975-чи илләр)	22
П. Г. Дарабади. 1917—1918-чи илләрдә Бақы Гызыл гвардијасы	30
Ш. П. Һәмидова. Рус дөвләтинин Губа ханлыгы илә Картли-Кахетија чарлыгыны барышдырмаг тәшәббусу	37
А. Г. Воробјова. Рус—Азәрбајҗан тичарәтиндәки тичарәт рүсумлары һаггында (XVII әср рус мәнбәләри әсасында)	43
М. Х. Һәјдәров. XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајҗанын тичарәти вә тича- рәт јолларынын әһмијјәти һаггында	49
Ф. Ә. Ибраһимов, Ә. Ш. Исмизadə. Бақынын орта әср бојалы габ- лары һаггында	55
Ә. Ә. Әлијев. Албан сәһиләләри даир јазылы мәнбәләрин археоложи тапынтыларла мүгајисәли тәһлили	66
Т. Г. Сәлимов. Мәдәни-маариф мүәссисәләри вә шәһәр әһалисинин мәдә- ни сәвијјәсинин јүксәлдиәмәсиндә онларын ролу	71
И. Һ. Шаһбазов. Шаһдаг етник груп јашајыш евләринин бәзи хүсусијјәтләри	81
Ј. А. Метелјова. Әсатирин конструијасында өлчүнүн субстансијалаш- дырылмасы	91
И. Б. Чәфәров. Рус дилинин икинчи ана дилинә чеврилмәсинин ичтимай аспекти	97
М. М. Әлијев. Икинчи дүня мүһарибәси вә мүһарибәдән сонрақы илләрдә марксизм-ленинизм идеолокијасынын Иран демократ кәңләринин дүјәкөрүшү- нүн формалашмасына тәсири	106
Ә. Ф. Аббасов. В. И. Ленинин диалектик инкишаф концепсијасы вә психиканын бүтөвлүју проблемлери	114

Тәһгид вә библиографија

С. С. Әлијаров, Т. Т. Вәлијев. Суварма тарихинә даир јени тәдигат.	122
М. Ә. Исмајлов, А. Н. Мустафајев. Әкинчилик даир дәјәрли тәд- гигат әсәри	125

СОДЕРЖАНИЕ

Т. К. Мусаева. Социалистическое соревнование в промышленности Азербайджана на встречу XXVI съезду КПСС	3
Э. Я. Мадатов. Усиление воспитательной функции соревнования в условиях развитого социализма	13
В. А. Агасиев. Участие профсоюзов Азербайджана в управлении производством (1971—1975 годы)	22
П. Г. Дарабади. Бакинская Красная гвардия в 1917—1918 годах	30
Ш. П. Гамидова. Роль русского государства в примирении Кубинского ханства с Картли-Кахетинским царством	37
А. Г. Воробьева. О торговых пошлинах в русско-азербайджанской торговле (по русским источникам XVII века)	43
М. Х. Гейдаров. О значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII—XIV веках	49
Ф. А. Ибрагимов, О. Ш. Исмизаде. О крашеной керамике средневекового Баку	55
А. А. Алиев. Сравнительный анализ археологических находок с письменными источниками об оружии албанов	66
Т. Г. Садимов. Культурно-просветительные учреждения и их роль в повышении культурного уровня городского населения. (Опыт этносоциологического исследования)	71
И. Г. Шахбазов. Некоторые особенности жилища Шахдагской этнической группы	81
Е. А. Метелёва. Субстанционализация меры в конструкции мифа	91
И. Б. Джафаров. Социальный аспект становления русского языка вторым родным языком	97
М. М. Алиев. Влияние марксистско-ленинской идеологии на формирование мировоззрения демократической молодежи Ирана во время и после второй мировой войны	106
А. Ф. Аббасов. Ленинская концепция диалектического развития и проблема целостности психики	114

Критика и библиография

С. С. Алияров, Т. Т. Велиев. Новое исследование по истории орошения	122
М. А. Исмаилов, А. Н. Мустафаев. Ценное научное исследование по земледелию	125

Сдано в набор 3/III-1981 г. Подписано к печати 3. VI 1981 г. ФГ 24233.
 Формат бумаги 70×100¹/₁₆. Бумага типографская № 1. Гарнитура шрифта академ.
 Печать высокая. Печ. лист 11,2. Уч.-изд. лист 10,04. Тираж 1200. Заказ 65.
 Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание.

Типография АН Азербайджанской ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.